

ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПРАВА, ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ
КАФЕДРА СУСПІЛЬНИХ НАУК

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Житомир-2023

УДК 94 (477)

*Рекомендовано вченою радою Поліського національного університету
(протокол №1 від 23 серпня 2023 р.)*

Рецензенти:

Стельникович С. В. – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Студінський В. А. – доктор історичних наук, виконавчий директор Науково-дослідного навчального центру «ПринцепС»;

Сукманюк О. М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри процесів, машин і обладнання в агроінженерії Поліського національного університету.

**Історія та культура України: Навчальний посібник / Романюк Н.Й.,
Махорін Г. Л., Суліменко О.Г., Марченко С. Д.** Житомир: Поліський
національний університет, 2023. 211 с.

Посібник складається з 11 розділів, у яких висвітлено основні теми навчального курсу «Історія та культура України», та хронологічної таблиці від найдавніших часів до сьогодення. Кожен розділ включає словник термінів. Посібник розрахований на студентів неісторичних спеціальностей, а також абітурієнтів і усіх, хто цікавиться історією та культурою України.

© Н. Й. Романюк, Г. Л. Махорін,
О. Г. Суліменко, С. Д. Марченко, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ПОЧАТКИ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (Марченко С. Д.)	7
1.1. Українські землі в первісну епоху.....	7
1.2. Кочові племена на території України.....	12
1.3. Грецькі колонії Північного Причорномор'я.....	18
1.4. Слов'янські племена на території України.....	19
РОЗДІЛ 2. ДАВНЬОРУСЬКИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ (Марченко С. Д.)	23
2.1. Виникнення і основні етапи розвитку Давньоруської держави.....	23
2.2. Особливості розвитку Галицько-Волинського князівства.....	36
2.3. Культура княжої доби.....	40
РОЗДІЛ 3. ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ. ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА (Марченко С. Д.)	44
3.1. Україна під владою Литви та Польщі.....	44
3.2. Українське козацтво.....	55
3.3. Українська культура XIV – п. п. XVII ст.....	61
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНА В СЕРЕДИНІ ТА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. (Суліменко О. Г.)	69
4.1 Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст....	69
4.2. Поділ України на Правобережну та Лівобережну. Руїна.....	75
4.3. Культура України другої половини XVII ст.....	82
РОЗДІЛ 5. РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ В УКРАЇНІ. ЛІКВІДАЦІЯ АВТОНОМНОГО УСТРОЮ У XVIII СТ. (Суліменко О. Г.)	86
5.1. Гетьманування Івана Мазепи (1687-1709 рр.).....	86
5.2. Ліквідація автономного устрою Гетьманщини.....	89
5.3. Захоплення Росією та Австрією українських земель.....	92
5.4. Антикріпосницька боротьба в Україні в другій половині XVIII ст.....	93
5.5. Українська культура XVIII ст.....	94
РОЗДІЛ 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (XIX- поч. XX ст.) (Романюк Н. Й.)	101
6.1 Соціально-економічне становище в Україні.....	101
6.2. Українське національне Відродження. Національно-визвольний рух в Україні.....	114
6.3. Перша світова війна в історії українського народу.....	117
6.4. Українська культура XIX – поч. XX ст.....	119
РОЗДІЛ 7. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА НЕЗАЛЕЖНУ ДЕРЖАВУ У 1917 – 1922 РР. (Махорін Г. Л.)	130
7.1. Період Української національної революції доби Української Центральної Ради (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 р.).....	130
7.2. Розвиток культури у добу Української Центральної Ради.....	134

7.3. Українська держава Павла Скоропадського: здобутки і досягнення в культурі та дипломатії і прорахунки у соціальній сфері.....	140
7.4. ЗУНР: особливості державотворення культурного життя на західноукраїнських землях.....	141
7.5. Директорія УНР 14 грудня 1918 – 14 листопада 1920 р. Державницька і культурна політика в умовах постійних воєнних дій.....	143
7.6. Продовження боротьби за збереження української державності в 1920 – 1922 роках і діяльність повстансько-партизанських загонів як четвертої сили Української національної революції.....	144
РОЗДІЛ 8. УКРАЇНА В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ 1920 – 1930-Х РОКІВ (Махорін Г. Л.).....	148
8.1. Політика «воєнного комунізму» і її вплив на соціально-економічний і культурний розвиток в Україні.....	148
8.2. Нова економічна політика: політична і економічна причини запровадження і її наслідки у сферах економіки та культури.....	149
8.3. Повернення до командно-адміністративної репресивної політики: справа СВУ, розстріляне відродження, Голодомор 1932 – 1933 рр., масові репресії 1937 – 1938 рр.....	154
8.4. Західноукраїнські землі у 1930-ті роки.....	154
8.5. Література і мистецтво соціалістичного реалізму 1930-х років.....	155
РОЗДІЛ 9. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І Україна (Махорін Г. Л.).....	156
9.1. Передумови і причини Другої світової війни. Захоплення Червоною Армією західноукраїнських земель і подальша їх радянська організація.....	156
9.2. Німецько-радянська війна.....	157
9.3. Продовження боротьби УПА за українську державність.....	160
9.4. Стан і розвиток української культури у період німецько-радянської війни.....	160
РОЗДІЛ 10. УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ (Махорін Г. Л.).....	162
10.1. Характеристика суспільно-політичного і культурного розвитку України у повоєнний період сталінсько-комуністичного керівництва.....	162
10.2. Соціально-економічний і культурний розвиток України у період «хрущовської відлиги».	163
10.3. Україна у період поглиблення застійних явищ в економіці та культурі.....	165
10.4. Передумови відновлення незалежності України.....	166
РОЗДІЛ 11. УКРАЇНА У ЧАСИ ВІДНОВЛЕНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (Махорін Г. Л.).....	172
11.1. Суспільно-політичне життя незалежної України.....	172
11.2. Стан і розвиток української культури у незалежній Україні.....	177
ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ (з найдавніших часів до початку ХХІ ст.). (Суліменко О. Г.).....	178
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	210

ПЕРЕДМОВА

Реалії сьогодення, інформаційна війна, розгорнута росією ще задовго до повномасштабного вторгнення в Україну, актуалізували питання нашого історичного минулого. Інтерес українського суспільства до питань: «Звідки йдуть наші історичні корені?», «Яку роль відіграли українці у загальноєвропейському історичному розвитку?», «Якими є перспективи України в оновленому світі?» – не лише не вщухає, а з кожним роком посилюється. Знання історії є важливим чинником ефективної участі людини у суспільному житті, виховання патріотизму, консолідації суспільства задля вирішення певних соціальних завдань.

В сучасній Україні створились сприятливі умови для розвитку історичних знань, перегляду застарілих понять, розвінчання закоренілих стереотипів, відкритої дискусії із спірних проблем, використання із цією метою найсучасніших прийомів і методик. На базі таких змін з'явилося надзвичайно багато історичних публікацій, наукових статей, монографій, підручників, навчальних посібників, в яких іноді подача одних і тих самих історичних подій, їх оцінки докорінно різняться. Трапляється, що на зміну старим історичним міфам вибудовуються нові, які не менше від попередніх спотворюють історичну правду.

У такому масиві наукової та навчальної літератури студентам складно зорієнтуватися і не потрапити під ідеологічний вплив заполітизованих видань. Тому надзвичайно важливо структурувати фактичний матеріал, подати об'єктивну оцінку історичних подій, а розкриваючи альтернативні погляди на історичні явища та процеси, дати можливість студенту дійти до власних висновків.

Структура даного посібника відповідає програмі з навчальної дисципліни «Історія та культура України» для студентів ВНЗ III – IV рівнів акредитації, рекомендованої Міністерством освіти і науки України. Посібник складається з 11 розділів, які охоплюють період від виникнення людської цивілізації на території України до подій 2022 р., повномасштабного

вторгнення росії в Україну, а також подається коротка періодизації російсько-української війни.

Автори пропонують викладення навчального матеріалу в зрозумілій і доступній формі. Позитивною рисою посібника є його об'єктивність, відсутність одностороннього підходу до оцінок тих чи інших явищ історичного процесу. Суттєвим є й те, що в окремих розділах подається краєзнавчий матеріал, зокрема показано внесок вихідців з Житомирщини в різні періоди української історії. Автори відійшли від детального історіографічного та джерелознавчого аналізу і зосередились на максимально стислому викладенні фактичного матеріалу, оскільки даний посібник розрахований на студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів, абітурієнтів, а також тих, хто цікавиться історією та культурою України.

Автори вважають, що пропонований посібник не тільки розширить і систематизує наявні знання з історії, але й привчить студентів аналізувати історичну літературу, допоможе формуванню цілісного уявлення про багату, самобутню історію своєї Батьківщини, сприятиме вихованню їх справжніми патріотами.

РОЗДІЛ 1. ПОЧАТКИ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. (Марченко С.Д.)

1.1. Українські землі в первісну епоху

Історія людства на планеті Земля розпочалася близько 3 млн років тому. А заселення території України первісною людиною розпочалося більше 1 млн років тому. Знання про спосіб життя, знаряддя праці, заняття первісної людини ми одержуємо в результаті археологічних розкопок. А тому первісну добу поділяють за археологічними знахідками (а саме за матеріалом, з якого були виготовлені знайдені знаряддя праці) на декілька віків: кам'яний, мідно-кам'яний, бронзовий, залізний. В свою чергу, кам'яний вік поділяється на епохи: палеоліт, мезоліт, неоліт.

Палеоліт тривав від появи першої людини на території українських земель (більше 1 млн років тому) до X тис. до н.е. Заселення наших терен у ті часи підтверджують більше тисячі стоянок палеолітичної людини. Найдавнішою є стоянка біля с. Королево на Закарпатті. Серед найбільш відомих – стоянка у печері Киїк-Коба у Криму, в районі м. Амвросіївка на Донбасі, біля с. Лука-Врублівецька на Хмельниччині, поблизу м. Радомишль на Житомирщині, Мізинська стоянка на Чернігівщині.

Основними заняттями палеолітичної людини були збиральництво і полювання. Археологічні дослідження підтверджують поширення знарядь праці з дерева, каменю, кістки. Переважали знаряддя праці ударної та ударно-ріжучої дії (крем'яні скребла, рубила, гостроконечники) та проколюючі знаряддя праці. Поширена техніка обробки каменю – це оббивання, сколювання, віджим. Крім знарядь праці, палеолітична людина навчилася виготовляти одяг, а також споруджувати житло і добувати вогонь.

Протягом палеоліту на території України проживали люди кількох типів: пітекантроп (архантроп), неандерталець (палеоантроп), кроманьйонець (*Homo Sapiens*). В палеоліті змінюються суспільні форми людського співжиття: замість примітивного людського стада з'явився рід (родова

община). Рід – це група кровних родичів, які ведуть своє походження від спільного предка і носять спільне родове ім'я. Рід стає основою суспільної організації. Родинні зв'язки велися по материнській лінії, жінці належала провідна роль серед членів роду, що зумовило панування матріархату.

В епоху пізнього палеоліту відбувається зародження мистецтва та первісних релігійних уявлень. Поширеною знахідкою цієї доби були розписані орнаментом бивні мамонтів та кістки різних тварин. Надзвичайно цікавим є браслет з бивня мамонта із складним геометричним орнаментом – меандром, знайдений на стоянці біля с. Мізин на Чернігівщині. Зображення тварин на кістках або стінах печер ймовірно були елементами мисливського ритуалу. Для здійснення мисливського обряду широко використовувалися музичні інструменти (флейта з кістки оленя, барабан з черепа мамонта). На розкопках багатьох стоянок зустрічаються жіночі статуетки з бивня мамонта або каменю («палеолітичні Венери»), що вказує на існування культу матері-прародительки. В цілому пізньопалеолітичне мистецтво відображало первісні релігійні уявлення та вірування людей.

З IX по VI тис до н.е. тривав мезоліт (середній кам'яний вік). Археологи виявили сотні стоянок цієї доби в різних куточках України. Найбільш відомі з них – Гребінківська на Одещині. Журавська на Чернігівщині, Мурзак-Коба у Криму. Основними заняттями первісної людини залишалися збиральництво та полювання. Проте на них вплинула зміна флори і фауни через танення льодовика і наближення природно-кліматичних умов до сучасних. У збиральництві переважає збір диких злаків за допомогою дерев'яного чи кістяного серпа з лезом із загострених крем'яних пластин (мікролітів). Старі об'єкти полювання (мамонти, вовнисті носороги) вимерли або пішли на Північ, з'явилися нові більш спритні і дрібні (кабан, вовк, лисиця), що спричинило зміну прийомів полювання та появу металевих знарядь (лук і стріли, гарпуни). Використання лука і стріл зумовило розпад багатолюдних мисливських колективів та індивідуалізацію виробництва і споживання, а також зростання ролі парної сім'ї, про що свідчить велика кількість малих за

розмірами стоянок. До традиційних занять додалося рибальство, розвиток якого розпочинався як полювання на рибу з використанням списа, гарпуна чи лука, а згодом техніка рибальства удосконалилася завдяки винайденню гачків, сітей з поплавками, складних систем загородок на річках і озерах, а також завдяки використанню плотів і човнів. До епохи мезоліту відносять і початки приручення диких тварин (собаки, бика, свині).

Неоліт (новий кам'яний вік) тривав з VI по IV тис до н.е. Близько 500 неолітичних поселень виявили археологи на території України. Найбільше їх було по ріках Південний Буг, Дністер, Десна, Прип'ять.

Найважливішим досягненням неолітичної людини був перехід від присвоюючих до відтворюючих форм господарювання. За подальшого розвитку збиральництва, мисливства і рибальства набувають поширення землеробство і скотарство. Значущість цього процесу в людській історії дослідники підкреслили в його назві – «неолітична революція». Нові заняття спричинили подальший розвиток знарядь праці та використання більш досконалої техніки обробки каменю (який залишався основним матеріалом): шліфування, свердління, пиляння.

До епохи неоліту відноситься поява перших штучних (тобто створених людиною) матеріалів – обпаленої глини (кераміки) та тканини. Тобто до занять первісної людини у неоліті додаються виготовлення керамічного посуду, а також прядіння і ткацтво. За способом вироблення та оздоблення керамічних виробів та деякими іншими ознаками дослідники розрізняють понад 10 неолітичних археологічних культур в Україні. Серед найбільш відомих – культура лінійно-стрічкової кераміки та культура ямково-гребінцевої кераміки.

Внаслідок приручення майже всіх великих свійських тварин розпочалося формування їх стад та використання їх як тягової сили. Вища продуктивність землеробства і тваринництва порівняно із мисливством та збиральництвом зумовила створення харчових запасів і дозволила неолітичній

людині перейти до осілого способу життя. А покращення умов життя, у свою чергу, зумовило зростання тривалості життя людини і «демографічний вибух».

Перехід до відтворюючих форм господарства визначив суттєві зміни у суспільній сфері: зростання ролі парної сім'ї, зародження інститутів родової влади, зміна родової общини сусідською, розквіт племінної організації суспільства, перехід до патріархату. «Неолітична революція» вплинула і на духовний світ людини. Сезонний характер землеробства та тваринництва, накопичення нових знань про навколишній світ зумовили зміну примітивної мисливської магії розвинутими землеробськими та скотарськими культами. Унікальною пам'яткою неоліту є Кам'яна Могила поблизу м. Мелітополя. Це святилище місцевих племен, в печерах якого виявлені різьблені і мальовані зображення тварин.

В неолітичну добу зародилася селянська (землеробська) цивілізація, яка тривалий час залишалася панівною по усій Європі.

Перехідним етапом від епохи каменю до епохи металів став енеоліт (мідно-кам'яний вік). Це середина IV – III тис до н.е.

Подальший розвиток відтворювального господарства в цей період зумовив накопичення надлишкового продукту, майнове розшарування, виокремлення племінної знаті, пожвавлення міжплемінного обміну.

Важливою характеристикою тогочасного господарства було освоєння та обробка першого металу – міді, використання гончарного кола та перехід від мотичного до орного землеробства із застосуванням рала з тяговою силою, що сприяв зростанню продуктивності праці.

Найбільш яскравою енеолітичною археологічною культурою на території України була трипільська, названа так відомим археологом В. Хвойкою, який вперше виявив пам'ятки цієї культури наприкінці XIX ст. біля с. Трипілля на Київщині. Це була одна з перших європейських землеробських культур. Крім розвитку орного землеробства, яке було основним заняттям, трипільці започаткували виготовлення виробів з міді в українських землях та досягли високого рівня у гончарному ремеслі. Найбільш відомою ознакою

трипільської культури стала так звана «мальована кераміка», яка вражала своєю досконалістю та оригінальним орнаментом. Розписи гончарних виробів свідчать про багатий духовний світ трипільців, в якому домінували символи родючості та добробуту.

Важливим здобутком трипільців було будівництво протоміст площею до 400 га і з населенням понад 20 тисяч осіб. Такі поселення-гіганти були досліджені на території сіл Майданецьке, Тальянка на Черкащині та інших. Деякі дослідники припускають існування писемності у трипільців. Рівень розвитку трипільського суспільства наближався до ранніх цивілізацій Стародавнього Сходу. Питання про причини зникнення трипільської культури остаточно не з'ясовано, серед найбільш поширених причин виділяють екологічний дисбаланс через екстенсивний характер господарства та наступ скотарських степових племен.

Завершальним етапом розвитку первісного ладу на території України стала епоха бронзи (II – I тис. до н. е.). Головним досягненням цієї епохи було виготовлення та застосування першого штучно створеного металу – бронзи (сплаву міді та олова), що зумовило як економічні, так і суспільні наслідки. Застосування бронзи сприяло підвищенню продуктивності знарядь праці, боєздатності зброї та зумовило самостійний розвиток металургійного виробництва, завершення першого суспільного поділу праці (відокремлення скотарства від землеробства), появу додаткового продукту та майнової диференціації, посилення міжплемінного обміну та поширення війн. Спеціалізація в господарському житті сприяла відособленому розвитку певних спільнот людей, що підтверджується існуванням багатьох археологічних культур (ямна, зрубна, катакомбна, тшинецько-комарівська, білогрудівська та інші), які різнилися не тільки за типом господарювання, але й за етнічним складом населення та релігійними уявленнями.

З I тис. до н. е. розпочалася епоха заліза. Використання залізних знарядь праці, які відрізнялися гостротою та міцністю, сприяло різкому зростанню продуктивності праці та створенню додаткового продукту. В цей час відбувся

другий суспільний поділ праці: ремесло виокремилось з сільського господарства. Водночас використання заліза для виготовлення зброї сприяло покращенню її характеристик, що зумовило перетворення зброї на своєрідне знаряддя праці у новому ремеслі – війні. Це заклало економічні передумови для розкладу первіснообщинного ладу, зародження нових станових відносин, виділення військової еліти, утворення організованих воєнно-політичних об'єднань та союзів і, як наслідок, зародження державності.

1.2. Кочові племена на території України

В добу заліза на території сучасної України з'являються етнічні спільноти, про які вже є згадки в писемних джерелах. Це були численні кочові племена, які прийшли на зміну осілим скотарям-землеробам, чинили тиск на осіле населення українського Лісостепу (племена індоіранського та праслов'янського походження) і протягом століть визначали історичний розвиток цих земель.

У IX ст. до н.е. в українських степах з'явилися перші кочівники – кіммерійці. Про них згадує Гомер в «Одіссей», Геродот, Страбон. Вони були індоіранського походження. Питання про те, чи прийшли ці індоіранські племена з нижнього Поволжя, чи були нащадками тієї частини праіндійців та праіранців, які і не відселялися з території України, залишається відкритим. Упродовж IX-VII ст. до н.е. кіммерійці займали територію від Дністра до Дону, а також Кримський і Таманський півострови. Не випадково греки називали Керченську протоку Боспором Кіммерійським. Кіммерійці випередили в своєму розвитку навколишні племена завдяки таким чинникам:

- Вони раніше за інші народи перейшли від осілого до кочового скотарства;
- Провідне місце в кочовому скотарстві кіммерійців посіло конярство, що забезпечувало верховими кінями воїнів та давало основну частину продуктів харчування;

- Вони були прекрасними металургами і започаткували на Україні добу заліза (залізо виплавляли з болотної руди і навіть опанували виготовлення сталі);

- Кіммерійські воїни мали найкраще для тих часів озброєння із заліза та сталі: луки, списи, мечі, кинджали, щити, бойові молоти, булави;

- Одними з перших перейшли до формування кавалерійських підрозділів, які витіснили бойові колісниці;

- Зростання ролі кінних воїнів зумовило занепад родів і виникнення військової знаті.

Кіммерійці (скоріше за все на час масштабних воєнних походів) об'єднувались у племена, а племена складали союзи на чолі з царями-вождями, яким належала вся повнота влади. Проте свідчень про формування у кіммерійців повноцінної держави немає. Усі писемні згадки про кіммерійців пов'язані з їхніми воєнними походами у Малу Азію проти таких могутніх держав як Лідія, Ассирія, Урарту. Політична історія Кіммерії відома мало. Відомо лише, що військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н.е. і розпалося під натиском скіфських племен. Згодом кіммерійці, ймовірно, частково мігрували на Близький Схід, частково розчинилися у скіфському суспільстві..

У VII ст. до н.е. в південно-українських степах з'явилися іраномовні племена скіфів. Вони прийшли зі сходу (із степів між Кавказом, Уралом і Каспієм). Фактично скіфи повернулися на історичну Батьківщину, оскільки їхні предки постійно мешкали в Україні з 4 тис. до н. е., а у 2 тис до н. е. праіранці мігрували на схід.

Поступово так звані «царські скіфи» підкорили собі місцеві індоіранські та праслов'янські племена і запанували на величезній території від Дону до Дунаю і від Чорного моря до середнього Подніпров'я. В результаті політичного об'єднання у VI ст. до н.е. утворилася Велика Скіфія. Основними племенами скіфської держави були царські скіфи та скіфи-кочівники, які мали іранське походження та займали Північне Причорномор'я і Приазов'я, а також

скіфи-землероби (Лівобережний Лісостеп) і скіфи-орачі (Правобережний Лісостеп), які мали праслов'янське коріння. Ці племена значно відрізнялися між собою і за характером господарювання. Якщо для перших двох груп племен основним заняттям було кочове скотарство та воєнні походи, то скіфи-землероби і скіфи-орачі вели осілий спосіб життя, займалися переважно зерновим землеробством та ремеслами (гончарство, ткацтво, ковальство).

Велика Скіфія була рабовласницькою державою на чолі з царем. Деякі дослідники стверджують, що скіфський цар мав необмежену владу, яка була спадковою. Інші історики вважають, що це була не «східна деспотія», а «варварська демократія»: влада царя не була абсолютною і обмежувалася радою скіфських племен та народними зборами усіх воїнів.

У будь-якому випадку структура скіфського суспільства була ідеально пристосована до умов кочування та ведення війни. Життя скіфів було пронизане військовими законами, бо військові походи – головне джерело збагачення. Військо очолював сам цар. Роди і племена були своєрідними військовими підрозділами.

Скіфи постійно втручалися у боротьбу різних держав за панування на Близькому Сході. Скіфська військова кіннота, озброєна довгими мечами, списами та луками протистояла арміям Ассирії, Мідії, Єгипту. Скіфського воїна захищав шолом, панцир та овальний щит. Для кругової оборони у степу скіфи споруджували укріплення з возів (таку тактику використовували і українські козаки). Справжнє військово мистецтво і непереможність продемонстрували скіфи у війні з перським царем Дарієм I у 513 р. до н.е., змусивши останнього тікати з українських степів. Ця перемога зміцнила позиції Скіфії у тогочасному світі.

Найбільшого піднесення скіфська держава досягла у V-IV ст. до н. е. У цей час держава стає централізованою, в ній розквітають торгівля і ремесла, карбується власна монета. Лише поразка від македонського царя Філіппа II у 339 р. до н. е. похитнула могутність скіфської держави і хоча у 331 р. до н.е. скіфам та грекам Ольвії вдалося перемогти македонське військо на чолі із

полководцем Олександра Македонського Зопіріоном, це не зупинило поступовий занепад Великої Скіфії.

Головну роль у занепаді могутньої скіфської держави відіграв наступ сарматських племен у III ст. до н. е. Тільки частина царських і кочових скіфів осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворили нову державу – Малу Скіфію, яка проіснувала до III ст. н.е. і впродовж всього часу зберігала провідні позиції у регіоні. Більшість північно-причорноморських грецьких міст були залежними від Малої Скіфії і навіть Боспорське царство платило їй данину. У протистоянні зі скіфами грецькі міста змушені були звертатися за допомогою до Риму. Карбування власної монети та створення власного флоту також свідчать про могутність цієї скіфської держави.

Пам'ять про тривале панування скіфів в українських степах збереглася у численних царських курганах (Чортомлик, Куль-Оба, Солоха, Товста Могила), дослідження яких дало можливість познайомитися з яскравою і самобутньою скіфською культурою. Серед основних елементів цієї культури виділяють «звіриний стиль» у мистецтві, скіфський тип зброї та специфічну кінську зброю. Найбільш розвиненими ремеслами у скіфів були: зброярство, ювелірна справа, гончарство та ткацтво.

У III ст. до н.е. в Північне Причорномор'я почали проникати зі сходу (з поволзько-приуральських степів) іраномовні сарматські племена, близькі за своїм походженням і способом життя до скіфів. Сармати становили союз споріднених, але водночас ворогуючих між собою племен, кожне з яких боролось за панування над іншими. Окремі хвилі сарматської експансії очолювали язиги, роксолани, алани. Сармати витіснили скіфів і впродовж шести століть (III ст. до н.е. – III ст. н.е.) панували в степах між Доном і Дніпром, а іноді доходили і до Дунаю. Більшість дослідників схиляються до думки, що сарматам не вдалося створити міцну централізовану державу як у скіфів, проте вже з I ст. до н.е. античні автори південноукраїнські земні називають Сарматією, а Карпати – Сарматськими горами. Племінні союзи сарматів відігравали важливу роль на міжнародній арені, сарматські царі і

цариці робили набіги на скіфів Таврійського півострова; разом з ними виступали проти греків; грецькі міста платили велику данину сарматам. Сармати вели боротьбу і проти Риму, змусивши східні римські провінції (по Дунаю) платити собі данину. Відомо про успішні походи сарматів на Мідію, Малу Азію, Закавказзя. У військовій справі сармати не мали собі рівних. Основу війська складала легка кавалерія, яка вела бій переважно з дистанції, використовуючи луки та легкі списи. Поширеними були військові загони жінок. Сарматська важка кавалерія, яка наступала клином і була озброєна довгими списами, вважалася непереможною. Сарматська модель важкої кінноти згодом вплинула на формування лицарського війська середньовічної Європи.

Найбільшого розквіту сарматське суспільство досягло в I ст. н. е. Серед основних занять виділялося кочове скотарство (конярство, вівчарство), полювання, рибальство. Були розвинуті ремесла: ковальське, ткацтво, обробка шкіри, виготовлення кераміки, зброї, прикрас, бронзоліварна справа. Значна частина сарматів жили осіло і займалися землеробством. Є свідчення про розвиток торгівлі у сарматів, про тісні економічні зв'язки з грецькими й римськими містами Північного Причорномор'я. у культурному розвитку сармати дещо поступалися скіфам і грекам. Серед ювелірних виробів у них переважали не золоті, а срібні, а «звіриний стиль» характеризувався схематизмом і меншим реалізмом у зображенні тварин. Водночас сарматський поліхромний стиль (використання коштовного каміння різних кольорів) у оздобленні зброї чи прикрас отримав поширення у середньовічній Західній Європі.

Сарматський період закінчився на території України в середині III ст. н. е. внаслідок експансії готів та гунів. Сармати справили значний вплив на підкорені ними народи. В свою чергу самі запозичили кращі надбання місцевих племен і частково асимілювалися серед них.

З III ст. в Північному Причорномор'ї запанували германські племена готів, які прийшли із Скандинавії. Готи зайняли Чорноморське та Азовське

узбережжя і створили тут свою державу – Гетику. Звідси здійснювали військову експансію на Балкани і Малу Азію. Вглиб українських земель готи не просувалися, тому і не вплинули на етнічну структуру населення цих територій. В цілому короткочасна історія існування Готської держави в Північному Причорномор'ї характеризується постійними війнами проти слов'ян, сарматів, грецьких міст-держав та нападами на Римську імперію. Лише за допомогою тюркомовних племен гунів слов'янам і сарматам вдалося розгромити готську державу у IV ст.

Здобувши перемогу над готами, гунни поширили свою владу на величезні території від Дону до Дунаю. Вони зруйнували грецькі колонії в Причорномор'ї, підкорили племена готів, сарматів, слов'ян. У середині V ст. держава гунів контролювала величезні території між Волгою та Рейном, але згодом розпалася.

Після розпаду гунської імперії південноукраїнськими степами прокотилася не одна хвиля кочових племен, які рухалися зі сходу в напрямку європейських країн. У VI ст. сюди проникають авари, під тиском яких розпався Антський союз. Проте в протистоянні зі слов'янами та тюркськими племенами протоболгар авари втрачають свої впливи на території України, їхня держава зникає. На межі VI-VII ст. протоболгари починають панувати на Лівобережжі Дніпра, але згодом потрапляють в залежність від хозар і зазнають асиміляції з боку інших тюркських племен.

В цілому, період IV-VII ст. н. е. характеризується як епоха Великого переселення народів, коли багато різних племен рушили з місць первісного розселення у пошуках нових земель та завоювань. Це умовна назва вторгнень та переселень різних народів на територію, контрольовану Римською імперією.

Отже, кочові народи впродовж століть визначали історичний розвиток українських земель, впливали на формування матеріальної та духовної культури населення регіону, забезпечували розвиток державотворчого процесу.

1.3. Грецькі колонії Північного Причорномор'я

До розвитку державності в українських землях в добу заліза долучилися і греки. Вихідці з Мілета та інших малоазійських міст з середини VII ст. до н.е. починають освоєння Північного Причорномор'я як одного з напрямів «Великої грецької колонізації», що була зумовлена перенаселеністю Греції; безземеллям; пошуком нових джерел сировини, торговою експансією; пошуком притулку після поразок у соціально-політичній боротьбі в Елладі; військовою агресією лідійців та персів. Північне Причорномор'я приваблювало греків природними багатствами і сприятливими умовами для життя (незаселеність узбережжя, родючі землі, великі ріки, зручні гавані).

Перше грецьке поселення було засноване у VII ст. до н.е. на сучасному острові Березань біля Очакова Миколаївської області – це місто Борисфеніда. Згодом з'явилися міста Ольвія, Пантікапей, Феодосія, Тіра, Керкінітіда, Херсонес та інші. Греки започаткували у Північному Причорномор'ї полісну модель суспільного устрою. Кожен поліс крім міста включав сільськогосподарську округу (хору) і представляв собою самостійне і самодостатнє державне утворення. За формою правління це були переважно демократичні або аристократичні республіки, громадяни яких були наділені широкими політичними правами. Законодавча влада у полісах належала народним зборам, а виконавча – виборним магістратурам, колегіям та окремим посадовим особам. Єдиною монархією греків у Північному Причорномор'ї було Боспорське царство, яке виникло в V ст. до н.е. і охопило Керченський і Таманський півострови та північне узбережжя Азовського моря до гирла Дону. До складу царства увійшли Пантікапей (столиця), Феодосія, Фанагорія, Танаїс та інші міста, а також місцеве негрецьке населення регіону. Тут правили династії Археанактидів (480-438) та Спартокидів (до 107 р. до н.е.), а після повстання під проводом скіфа Савмака Боспорська держава потрапляє під владу Понтійського царства, а згодом – Риму.

Економічний розвиток грецьких полісів базувався на рабовласницькій системі. Греки Північного Причорномор'я займалися землеробством,

виноробством, рибальством і переробкою риби, розвивали ремесла (ткацтво, гончарство, обробка металів, виробництво ювелірних виробів), активно вели торгівлю з Грецією та північними сусідами (скіфами, сарматами, праслов'янськими племенами).

Міста Північного Причорномор'я були центрами античної культури. Тут розвивалася освіта, наука, література, театр, архітектура, музика, образотворче мистецтво. Високий рівень духовної і матеріальної культури грецьких колоністів мав значний вплив на культурний розвиток скіфів, сарматів, слов'ян.

У V–IV ст. до н.е. античні міста Північного Причорномор'я переживають найбільший розквіт. Та вже з III ст. до н.е. їх вражає глибока криза. З II–I ст. до н.е. починається наступ місцевих племен: в Ольвії запанували скіфи, сарматські царі правили на Боспорі. Загроза з боку варварів змусила античні міста визнати протекторат Риму. Під владу Риму підпало і Боспорське царство. Римляни повернули грецьким містам економічну і політичну стабільність, але ненадовго. Протягом III–IV ст. н. е. під ударами готів та гуннів античні міста-держави припиняють своє існування. Але вони все ж справили великий вплив на соціальний, економічний, політичний, культурний розвиток сусідніх народів.

1.4. Слов'янські племена на території України

Слов'яни є автохтонним (корінним) населенням Європи індоєвропейського походження. Ще у II тис. до н. е. з індоєвропейської спільноти виділилась гілка германо-балто-слов'ян, внаслідок поділу якої сформувалася самостійна етнічна спільнота протослов'ян. Дослідження етногенезу слов'ян зумовило появу різних теорій: дунайської, скіфо-сарматської, вісло-дніпровської, вісло-одерської, дніпро-одерської. Більшість істориків локалізують Батьківщину слов'ян на території від середньої течії Дніпра до Вісли. Звідси в процесі Великого переселення народів у II–VII ст. слов'яни розселилися у різних напрямках, що зумовило виділення трьох гілок

слов'ян (західних, південних і східних). На території сучасної України розселилися східні слов'яни.

У писемних джерелах слов'ян вперше згадують у I-II ст. н. е. під назвою «венеди» римські автори Пліній Старший, Тацит, Птоломей. У творах візантійських хроністів VI ст. є згадки про венедів (басейн Вісли), антів (Подніпров'я) і склавинів (Подунав'я). Саме антів і склавинів історики вважають пращурами українців.

Анти у IV ст. розселилися між Дністром і Сіверським Дінцем, зайнявши більшу частину території сучасної України. Основою господарства антів було орне землеробство. Розвивалася ливарна та ковальська справа. Велася торгівля (переважно зерном) із сусідніми племенами та провінціями Римської імперії. Внаслідок інтенсивного розвитку економіки в антському суспільстві відбувається розклад общинного господарства, соціальне розшарування та виникнення протодержавних утворень. У IV ст. анти об'єднуються у великий союз племен, на чолі якого стояв спадковий вождь. Антський союз мав характер військової демократії. Його розпад на початку VII ст. був зумовлений тривалим тиском з боку аварів.

Після розпаду Антського союзу на території України формуються нові племінні об'єднання слов'ян, про назви і розташування яких ми знаємо з «Повісті минулих літ». Це були поляни, древляни, сіверяни, тиверці, уличі, волиняни, дуліби, білі хорвати, дреговичі.

Основою господарства східних слов'ян було землеробство. Застосовувалася двопільна система землеробства. Вирощувалися такі злаки як пшениця, жито, овес, ячмінь. Серед знарядь праці набувають поширення залізні наральники, серпи, використовуються ручні жорна. Розвивалося скотарство та промисли. Серед ремесел переважали ті, що забезпечували потреби землеробства та військової справи. Це залізодобування та металообробка. Поступово ковальство виокремилася з металургії. Землею та результатами праці на ній спершу володіли великі патріархальні роди, але поступово родові патріархальні зв'язки розпадаються, формується сусідська

територіальна община, у якій зростає роль окремої сім'ї як господарської одиниці суспільства.

Таким чином, упродовж VII–IX ст. східні слов'яни переживають суттєві зміни в соціально-економічному розвитку та в суспільно-політичній організації. Підвищення продуктивності землеробської праці та збільшення додаткового продукту дали можливість військовій та племінній знаті концентрувати у своїх руках гроші, цінності, багатства і владу. Наслідком таких процесів стає поглиблення соціальної диференціації, виділення прошарку феодалів і залежного населення, що створює передумови для активного державотворчого процесу.

Поглиблення суспільного поділу праці, відокремлення ремесла від сільського господарства та зародження товарного виробництва активізували внутрішній обмін й зовнішню торгівлю, зумовили появу міст («градів») як центрів ремесла і торгівлі і загострили потребу у їх захисті та захисті торгівельних шляхів, а також у створенні власної державності.

Збільшення територій племінних об'єднань та постійна воєнна активність зумовлюють поступове перетворення народних зборів у збори воїнів, ради старійшин – у військове керівництво, а військового ватажка великого союзу племен – у державного правителя (князя). Водночас втрачається значення народного ополчення і зростає роль професійних воїнів – князівської дружини, яка допомагає князю у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики. Наслідком таких суспільних процесів стало становлення державності у східних слов'ян.

Вже у VIII–IX ст. арабські джерела називають три осередки східнослов'янської державності, серед яких – Куявія – земля полян з центром у Києві. Це політичне утворення стало ядром консолідації східних слов'ян і поклало початок Давньоруській державі.

Матеріальна культура східних слов'ян характеризувалася спільними рисами. Поселення ранніх слов'ян розташовувалися переважно по берегах річок і озер цілими групами. Житла спершу були землянками або

напівземлянками із плетеними чи зрубними стінами та пічкою-кам'янкою. У побуті переважала ліпна кераміка.

Слов'яни були язичниками. Служителями язичницького культу були волхви, які володіли ще й медичними і астрономічними знаннями. Користувалися календарем, що складався з дванадцяти місяців і чотирьох пір року. Вірили східні слов'яни в різних духів – домовиків, водяників, лісовиків, мавок, русалок тощо.

Соціально-економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток східних слов'ян заклав основи для формування спершу протодержавних утворень, а згодом – для становлення східнослов'янської держави з центром у Києві.

Словник термінів

Археологічна культура – комплекс археологічних пам'яток, поєднаних спільними рисами, певною територією та певним часом.

Велике переселення народів – активний, різноспрямований рух племен і народів Європи впродовж IV—VII ст.

Грецька колонізація – організована метрополією колоніальна експансія греків, що охопила Північне Причорномор'я у VII-VI ст. до н.е.

Неолітична революція – процес переходу від привласнювального до відтворювального типу господарства, що відбувся в епоху неоліту

РОЗДІЛ 2. ДАВНЬОРУСЬКИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ *(Марченко С.Д.)*

2.1. Виникнення і основні етапи розвитку Давньоруської держави

Питання походження Київської Русі впродовж тривалого часу викликало дискусії в історичній літературі. У XVIII ст. німецькі вчені З. Байєр, А. Шльоцер і Г. Міллер обґрунтували норманську теорію походження Давньоруської держави, згідно з якою вирішальна роль у створенні цієї держави належить варягам (норманам), тоді як слов'яни виявили нездатність до державотворення. Підставою для таких тверджень слала легенда з «Повісті минулих літ» про запрошення варягів на правління ільменськими словени. Аргументами норманістів є походження терміну «Русь» від фінської назви шведів «руотсі»; переважання скандинавських імен серед руських послів у X ст.; утвердження династії Рюриковичів у Київській Русі. На противагу норманській склалася антинорманська теорія походження Давньоруської держави, її основоположником став М.В. Ломоносов. Ця теорія доводить автохтонне походження Київської Русі, зважаючи на наявність у східних слов'ян внутрішніх передумов для державотворчого процесу та на просування варягів у східнослов'янські землі передусім з торговельною, а не державотворчою метою («шлях із варяг у греки»). Антинорманісти походження назви «Русь» пов'язують з гідронімами Центральної України – назвами річок Рось, Росава, Роставиця; вказують на відсутність згадок про існування у Скандинавії племені або народу русів та на використання ісламськими мандрівниками назви «руси» по відношенню до слов'янських племен. У численних писемних джерелах є свідчення про плем'я росів (русів), яке було пов'язане із сарматським племенем роксолан і мешкало у сер. I тис н.е. у Середньому Подніпров'ї. Поступово плем'я русів було асимільоване слов'янами, проте зберегло і поширило на полян свою племінну назву і деякі елементи культури. З X ст. русинами або русами називають представників племінних союзів полян і сіверян, а згодом – і древлян.

Сучасна українська історіографія дотримується теорії природньо-історичного походження Київської Русі, хоча вплив варягів на державотворчий процес не заперечує.

У середині I тис. н. е. східнослов'янські племена почали відігравати важливу роль у житті середньовічної Європи. Саме тоді закладаються передумови становлення східнослов'янської держави з центром у Києві. Поява Київської держави стала результатом взаємодії різноманітних факторів і чинників в усіх сферах суспільного життя.

а) Передумови в соціально-економічній сфері.

В умовах соціального розшарування військова та племінна знать у східних слов'ян починає концентрувати у своїх руках гроші, цінності, багатства і владу, внаслідок таких процесів виділяється прошарок феодалів і залежне населення, що створює передумови для активного державотворчого процесу.

б) В політичній сфері теж були певні зародки державотворення.

У писемних джерелах є згадки про виникнення у IV ст. великого союзу племен антів на території між Дністром і Сіверським Дінцем. У кін. IV ст. з'являється військово-політичне об'єднання слов'ян на Волині, на чолі якого було плем'я волинян (дулібів). У VII ст., за свідченнями Нестора-літописця, на території України сформувався цілий ряд протодержавних утворень – союзів східнослов'янських племен, серед яких були поляни, древляни, сіверяни, уличі, тиверці. Ці племінні об'єднання стали фундаментом формування державності у східних слов'ян. За свідченням арабських авторів уже в VIII-IX ст. існувало три осередки східнослов'янської державності: Куявія, Славія, Артанія. Саме Куявія з центром у Києві стала політичним ядром, навколо якого зросла Давньоруська держава.

в) Поява Києва як центру державотворення.

Згідно з «Повістю минулих літ», Київ заснували брати Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь у кінці V ст. (482 р). Київ був центром східнослов'янського племені полян, що мешкали у середньому Подніпров'ї,

столицею полянського князя та його дружини (спочатку він являв собою укріплене поселення, огорожене ровом та земляним валом). Згідно з археологічними дослідженнями в V – VI ст. Київ був політичним і культурним центром місцевих племен, а на VIII – IX ст. перетворився в центр об'єднання східних слов'ян на території між Чорним та Балтійським морями. Цьому сприяло географічне розташування, адже вище від Києва за течією в Дніпро впадали ріки, які охоплювали землі древлян, сіверян, кривичів, радимичів, дреговичів. По Дніпру проходив торгівельний шлях із Скандинавії у Візантію, тому Київ став центром транзитної торгівлі на шляху «з варяг у греки».

г) На державотворчий процес вплинули і зовнішні фактори:

- постійна загроза з боку Хозарського каганату, яка змушувала слов'ян об'єднуватися, щоб протистояти тиску з боку хозар;

- підштовхуюча і активізуюча політичне життя східнослов'янського суспільства роль «варязького елемента» (сучасні українські історики не ігнорують, але і не абсолютизують вплив варягів).

Отже, передумови для появи східнослов'янської держави з центром у Києві сформувалася на місцевому ґрунті, задовго до появи варягів у цьому регіоні. Державотворчий процес був зумовлений змінами у соціально-економічному та суспільно-політичному житті східнослов'янських племен, а зовнішні впливи, зокрема варязькі і хозарські, були лише одним з багатьох факторів у цьому процесі.

Давньоруська держава у своєму розвитку пройшла кілька етапів. Розглянемо основні характеристики кожного з етапів.

I. Виникнення і становлення (сер. IX – к. X ст.)

На першому етапі відбувається власне зародження східнослов'янської державності з центром у Києві. До нього відноситься період князювання у Києві Аскольда і Діра (сер. IX ст. – 882), Олега (882 – 912), Ігоря (912 – 945), Ольги (945 – 964) та Святослава (964 – 972).

«Повість минулих літ», викладаючи династичну історію Київської держави із середини IX ст., називає київськими князями Аскольда і Діра. Це

були полянські князі, останні представники династії Києвичів. За відомостями арабських джерел, Дір княжив перед Аскольдом (30 – 50-і рр. IX ст.), хоча літописці завжди називають їх разом. Збереглися свідчення переважно про Аскольда, який здійснював політику, спрямовану на зміцнення держави. Зовнішньополітичним успіхом Аскольда було утвердження на узбережжі Чорного моря, участь у відбитті арабського наступу на Закавказзі (на прохання Грузії), вдалі походи на Візантію у 860-70-х рр., внаслідок яких було укладено вигідні для русичів договори. У внутрішній політиці Аскольд започаткував запровадження християнства як офіційної релігії, що спричинило змову проти князя та державний переворот.

У 882 р. до Києва прибула варязька дружина на чолі з Олегом, який вбив Аскольда (за змовою волхвів і бояр, які чинили опір християнізації Русі), захопив владу у місті і відновив язичницький культ. Олег був родичем варязького конунга Рюрика, який, згідно з оповіддю літописця, був запрошений на князювання ільменськими слов'янами у 872 р. Після смерті Рюрика у 879 р. Олег став регентом малолітнього Ігоря Рюриковича у Новгороді. Питання про те, що підштовхнуло Олега до організації воєнної експансії на Південь (чи збройний опір його владі з боку слов'янських племен на Півночі, чи прагнення до нових завоювань) залишається відкритим. Але наслідком цієї експансії стало утвердження у Києві у 882 р. влади нової династії – Рюриковичів, а також виникнення загальноруської держави, в якій було об'єднано Руську Північ з Руським Півднем.

Ставши правителем Русі, Олег почав поширювати владу Києва на землі незалежних раніше племінних князів (древлян, сіверян, радимичів, уличів), підкорював їх і обкладав даниною, що зумовило швидке зростання території держави. Хоча територіально Київська Русь не була цілісною і монолітною державою. Місцеві племінні династії протистояли київському князю в його прагненні об'єднати під своєю владою племінні князівства.

Київська Русь була ранньофеодальною монархією. Київський князь зосереджував у своїх руках усю адміністративну, військову, судову владу і

управляв державою за допомогою найближчого оточення – особистої дружини і васальних князів (управляли підлеглими їм князівствами), намісників (управляли невеликими містами). Віче існувало як орган місцевого самоуправління. Дружина в руках князя була засобом примусу й управління, збору данини, захисту інтересів країни від ворогів, підкорення нових земель. Основою економічного життя держави було хліборобство. Розвивалося скотарство, ремесла, а також торгівля, яка використовувала міжнародний водний шлях «з варяг у греки» та сухопутні шляхи між Сходом та Заходом.

Задля економічного зміцнення зростаючої держави і покращення умов торгівлі з Візантією, Олег здійснив два походи на Константинополь у 907 р. та у 911 р. Обидва походи були успішними і завершилися підписанням Русько-Візантійських угод, які зміцнили авторитет Києва на міжнародній арені. Угоди передбачали сплату Візантією контрибуції, пільгові умови руським купцям для торгівлі у Константинополі тощо. Активна зовнішньополітична діяльність Олега перервалася у 912 році. Князь загинув під час одного з походів на узбережжя Каспійського моря проти Арабського халіфату.

Після смерті Олега Київський князівський стіл зайняв Ігор Рюрикович (912–945 рр.). Йому відразу довелося приборкувати повсталіх древлян та уличів, які відмовилися сплачувати данину. Крім сепаратистських настроїв підкорених народів, новою загрозою для Києва стали тюркомовні кочові племена печенігів. У 915 р. Ігорю вдалося укласти мирну угоду з печенігами, проте вже з 930 р. вони почали здійснювати постійні набіги на руські землі. Продовжуючи зовнішньополітичну традицію своїх попередників, Ігор здійснив два походи на Візантійську імперію. У 941 р. після успішного захоплення північного узбережжя Малої Азії, руське військо було зупинене «грецьким вогнем» під Константинополем. У поході 944 року до битви справа не дійшла, оскільки візантійці відразу запропонували Ігореві мирну угоду. Русько-Візантійський договір 944 року був менш вигідним для Русі, ніж той, що підписав Олег у 911 р. У 944 р. Ігор організовує похід на Закавказзя проти союзника Константинополя, але він не мав особливих політичних наслідків.

Масштабні воєнні походи вимагали значних ресурсів, джерелом поповнення яких була данина. Спроба Ігоря з дружиною повторно зібрати данину з древлян у 945 р. призвела до повстання древлян та вбивства київського князя.

Після загибелі Ігоря, влада у Давньоруській державі зосередилася в руках його дружини – княгині Ольги (945-964 рр.). Придушивши древлянське повстання, Ольга вдалася до здійснення реформ, які б унеможливили такі народні виступи. Вона навела порядок у сфері збору данини: чітко визначила розмір данини і місця збору данини. Така податкова реформа сприяла економічному зміцненню Русі. Дотримуючись традиційного візантійського напрямку у зовнішній політиці, Ольга, на відміну від попередників, вдалася не до військових походів, а до дипломатичних візитів до Константинополя у 946 і 957 роках. У Константинополі княгиня Ольга прийняла християнство та уклала союзницькі угоди. Зверхність, яку демонструвала Візантія у взаєминах з Києвом, змусила Ольгу шукати альтернативний напрям у зовнішній політиці і шлях до зміцнення авторитету Руської держави. У 959 р. княгиня відряджає посольство до імператора Священної Римської імперії і запрошує на Русь латинських місіонерів. Але ця християнська місія не мала успіху через протидію язичницької опозиції.

964 року княжий стіл у Києві посів син Ігоря та Ольги князь Святослав. Це був перший князь із династії Рюриковичів, який мав слов'янське ім'я, що підтверджує активну слов'янізацію варягів на Русі. Святослав поширив владу Києва на землі в'ятичів (межиріччя Волги та Оки), які раніше платили данину хозарам, і таким чином збільшив територію держави. Подальшому зміцненню позицій Київської Русі на міжнародній арені сприяла активна зовнішня політика князя Святослава. У 965 р. київський князь розгромив Хозарський каганат і розчистив шлях на Схід для руської торгівлі. Щоправда, падіння могутнього Хозарського каганату відкрило шлях в руські землі для войовничих печенігів. Перемога над волзькими булгарами, приєднання Тмутаракані та Прикубання доповнили успіхи Святослава на Сході. Занепокоєний зміцненням Київської держави Константинополь підштовхує

Святослава до боротьби з Болгарією, яка була суперником Візантії на Балканах. Святослав здійснив два походи на Балкани (967 р. і 969 р.). Перший похід був надзвичайно успішним (Святославу вдалося завоювати половину Болгарського царства), але був перерваний через облогу Києва печенігами. Печенізька загроза загострила питання державного управління за відсутності князя, який постійно перебував у походах. Тому Святослав задля зміцнення династичної влади заклав початок адміністративній реформі і залишив своїм намісником у Києві старшого сина – Ярополка, в Овручі – Олега, а в Новгороді – Володимира. Прагнучи створити могутню Дунайсько-Дніпровську державу, Святослав планував перенести столицю у Переяславець на Дунаї (де була середина його володінь і перехрестя торгівельних шляхів). Другий похід на Балкани, хоч і розпочався із швидкого повернення попередніх завоювань Святослава у Болгарії, але виявився не таким успішним, як перший. Болгарський цар виступив у союзі з візантійським імператором проти київського князя. Після тривалої оборони у місті Доростолі Святослав змушений був погодитися на укладення почесного миру у 971 р., за яким зрікався своїх володінь на Балканах. Але повернутися на Батьківщину князю не судилося. Він загинув на шляху до Києва у битві з печенігами в районі дніпровських порогів навесні 972 р. Продовжуючи політику попередників, Святослав посилив позиції Русі на важливих торгівельних шляхах, зміцнив кордони і підніс міжнародний авторитет своєї держави.

Отже, характерними рисами першого етапу в історії Київської Русі були: швидке територіальне зростання за рахунок підкорення владі київських князів досі незалежних племінних княжінь та обкладення їх даниною; боротьба київських князів із місцевою родоплемінною знаттю за консолідацію держави; слабка консолідованість держави та централізованість великокнязівської влади; протистояння з Візантією, Хозарським каганатом, печенігами; вихід Київської держави на міжнародну арену.

II. Розквіт і піднесення (к. X – сер. XI ст.)

До другого етапу відноситься період князювання Володимира (980 – 1015) та Ярослава (1015 – 1054). Після загибелі Святослава у Київській державі спалахнула міжусобна боротьба між його синами. Ярополк здобув перемогу над Олегом, але зазнав поразки від Володимира, який у 978 р. з варязьким військом рушив на Київ. Ярополк загинув, а Володимир став великим князем київським та одноособовим правителем держави.

За Володимира завершилося формування території Київської Русі. Він повернув під владу Києва землі хорватів і дулібів, радимичів і в'ятичів, поширив її на землі ятвягів. Як наслідок, Київська держава, яка включала 20 різних племен і земель (слов'янських і неслов'янських) загальною площею 800 тис. км², стала найбільшою у Європі. Тепер основним завданням київського князя було не захоплення нових територій, а утримання величезних просторів держави під своєю владою, консолідація держави та захист її кордонів від зовнішніх ворогів, тому Володимир вдався до проведення ряду реформ.

Адміністративна реформа передбачала ліквідацію племінних княжінь. Вождів племінних княжінь замінили в різних містах держави сини Володимира та вірні бояри. Таким чином зміцнювалася система державної влади на місцях. В основних містах держави від імені київського князя збирають данину, управляють і чинять суд його намісники, які мають у підлеглих урядовців нижчого рангу, що порядкують у волостях.

Реформаторська політика Володимира зачепила і правову сферу: було запроваджено нове зведення законів усного звичаєвого права – «Устав землений».

Військова реформа передбачала заміну племінної організації війська на феодалську – за право володіти землею. Таким чином формувалося віддане князю військо, що зміцнювало і обороноздатність країни, і особисту владу великого князя.

Оборонна реформа була спрямована на зміцнення кордонів держави і укріплення столиці. Володимир збудував у Києві – міську фортецю – так зване «місто Володимира».

Релігійна реформа спочатку була спрямована на упорядкування системи язичницьких вірувань у державі (980 р.), проте вже у 988 р. Володимир вдається до запровадження християнства як єдиної державної релігії. За вибором Володимира стояли конкретні політичні і економічні чинники, а також історичне підґрунтя (хрещення Аскольда та княгині Ольги). Хоча християнізація зустріла опір населення і розтягнулася на десятки років, вона все ж сприяла консолідації руського суспільства, зміцненню великокнязівської влади, зростанню міжнародного авторитету Русі, її культурній інтеграції з Візантією.

Зближенню з європейськими державами сприяла і шлюбна дипломатія, традиційна для того часу. Сам Володимир Святославич мав п'ять офіційних дружин, а кожен шлюб – це своєрідний політичний союз, сина Святополка одружив з дочкою польського короля, сина Ярослава – з дочкою шведського короля.

Наприкінці правління у Володимира виникли конфлікти із нащадками-намісниками, що ставило під загрозу єдність Русі. Свою непокору почали проявляти Ізяслав у Полоцьку, Святополк у Турові, Ярослав у Новгороді. У 1015 р. Володимир Святославич помер, тому боротьба його нащадків перейшла в іншу площину – у боротьбу за великокняжий стіл. У цій боротьбі загинули Борис, Гліб, Святослав, а переможцем вийшов Ярослав.

Ярослав Володимирович почав княжити у Києві у 1019 р. після перемоги над Святополком, проте його влада не була одноосібною. Згодом (у 1026 р.) аби не допустити дальших міжусобиць, Ярослав домовився з братом Мстиславом про розподіл сфер впливу: Ярослав княжив у Києві, Мстислав – у Чернігові. Після смерті чернігівського князя у 1036 р. Ярослав став одноосібним правителем на Русі.

Продовжуючи політику батька, Ярослав прагнув до цілісності та консолідації держави, централізації влади та зміцнення міжнародного авторитету Русі.

Впродовж 1030-1031 рр. Ярослав відвоював у поляків міста Червенської Русі; здійснив успішні походи проти ятвігів (1038 р.) і литовців (1040 р.). Але найбільшим успіхом князя була перемога над печенігами у 1036 р., на честь якої у 1037 р. було побудовано Софіївський собор. Уздовж річки Рось було збудовано 13 міст і фортець. Активно київській князь розбудовував свою столицю, яка стала найбільшим містом Європи після Константинополя. Нова система укріплень Києва відома як «місто Ярослава».

За Ярослава було зламано місцевий сепаратизм, стабілізувалися державна територія і кордони, вдосконалився державний апарат, а пом'якшення данини сприяло поживленню землеробства, скотарства, розвитку різних промислів.

Однією з найбільших заслуг Ярослава є створення першого писемного збірника норм давньоруського права – «Руської правди». Здійснюючи подальшу християнізацію Русі, київський князь будує численні монастирі та храми, вперше призначає київським митрополитом русина. Ярослав активно сприяє розвитку освіти, культури, наукових знань.

Основним засобом зовнішньої політики Ярослава були династичні шлюби, тому історики назвали його «тестем усієї Європи». Союзи, укладені Ярославом в межах «сімейної дипломатії» зробили його впливовим європейським політиком. зміцнили міжнародний авторитет Русі.

Перед смертю Ярослав розділив землі і міста для князів між синами. Київ, Новгород, Псков відійшли Ізяславові, Чернігів, Муром, Тмутаракань – Святославові, Ростов, Переяслав – Всеволодові, Володимир – Ігореві, Смоленськ – В'ячеславові. Київ переходив до найстаршого сина, далі – до наступних по старшинству синів, а потім – до онуків (дітей старшого сина). Новий принцип спадковості називався сеньйорат.

За часів Володимира та Ярослава завершився процес формування території Київської Русі, посилилася централізація влади, було проведено важливі державні реформи, оформлено руський кодекс правових норм, запроваджено християнство як державну релігію та консолідуєчу ідеологію.

На цьому етапі Київська держава досягла найвищого розвитку, стала найбільшою європейською державою, яка суттєво впливала на міжнародні відносини.

III. Феодальна і політична роздрібленість (к. XI – сер. XIII ст.)

Після смерті Ярослава (1054 р.) його старші сини – Ізяслав, Святослав, Всеволод – утворили так званий «тріумвірат Ярославичів». Вони спільно здійснювали управління державою, встановлювали закони («Правда Ярославичів»), організовували походи проти половців, переміщали молодших Ярославичів з уділу на уділ. Цей політичний союз забезпечував єдність руських земель та їх безпеку впродовж тривалого часу. Проте поразка руських військ у битві з половцями на р. Альті у 1068 р. зумовила розпад тріумвірату і дестабілізацію ситуації у державі. Відтоді між князями розпочинається боротьба за одноосібну владу.

Протягом 1073 – 1093 рр. Святослав, Ізяслав та Всеволод по черзі займали великокняжий стіл у Києві. Посилення відцентрових тенденцій, загострення міжусобної боротьби та наростання зовнішньої загрози у кінці XI ст. змушувало нащадків Ярослава шукати компроміси і збиратися на об'єднаних з'їзди. У 1097 р. на з'їзді князів у Любечі було вирішено припинити чвари і скасувати принцип спадкоємності, запроваджений Ярославом Мудрим. Натомість було проголошено принцип вотчини: «Хай кожен володіє отчиною своєю». Учасники з'їзду визнали один за одним право успадковувати ті землі, якими вони володіли на той час. Однак, ні цей, ні наступні з'їзди не припинили міжусобиці та інші негативні тенденції у державі.

Лише Володимир Мономах, зайнявши київський престол (1113 – 1125) зумів припинити усобиці, тримати у покорі удільних князів, об'єднати $\frac{3}{4}$ території Русі під своєю владою та відродити колишню могутність Русі. В результаті багатьох успішних походів він зупинив натиск половців на руські землі, що дало можливість зосередитися на внутрішньому розвитку держави. В цей час активно розвивалися сільське господарство й ремесла, пожвавилася торгівля, будувалися нові міста, радикальні поступки князя міським і

сільським низам суттєво обмежували феодалізм і сприяли подоланню соціальних суперечностей у суспільстві. Водночас зміцнюються династичні зв'язки Русі: сам Володимир Мономах був одружений з дочкою англійського короля, сестра вийшла заміж за німецького імператора, а донька – за угорського короля. Після смерті Володимира Мономаха його син Мстислав Володимирович (1125 - 1132) продовжив централістичну політику батька. Проте його наступники знову почали боротися між собою за першість у державі, тому з другої половини XII ст. Русь вступає в смугу роздрібленості.

Внаслідок посилення відцентрових тенденцій в межах Руської держави утворюються окремі князівства і землі: Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське, Галицьке, Володимиро-Суздальське, Полоцьке та інші, кількість яких постійно зростає (якщо у XII ст. нараховувалося 15 князівств та земель, то у XIII ст. – 50).

Серед причин роздрібленості Київської Русі дослідники виділяють наступні:

- Велика територія держави та етнічна неоднорідність населення. Процес розвитку народностей у різних частинах держави зумовлював формування їх окремішності.
- Розвиток великого феодального землеволодіння, *що супроводжувався посиленням влади місцевих князів і бояр*, та натуральний характер феодального господарства, що посилювало потяг феодальної верхівки до економічної самостійності та політичної відокремленості.
- Неусталеність механізмів успадкування князівської влади: паралельне існування, зміщення та накладання «горизонтального» та «вертикального» принципів спадкоємності влади.
- Економічне піднесення окремих князівств. Поява нових економічних центрів внаслідок зміни торговельної кон'юнктури та торговельних шляхів, наростання суперництва між ними і Києвом.

- Посилення експансії степових кочівників. Впродовж тривалого часу основну загрозу для Русі становили половці, у XIII ст. – монгольські ординці (у 1237- р. хан Батий завоював Північно-Східну Русь, у 1239 р. захопив Переяслав і Чернігів, а в 1240 – Київ).

Феодална роздрібленість – це був закономірний наслідок еволюції феодалних відносин, характерний не лише для Русі, але й для усієї Європи. Роздрібленість мала і політичний характер, адже зумовила децентралізацію системи управління в Київській Русі. Водночас основні питання внутрішньої та особливо зовнішньої політики вирішувалися колективно найбільш впливовими князями. Київське князівство залишалося загальнодержавним центром, у якому містилася резиденція митрополитів. Зберігалися усталені економічні зв'язки між князівствами та землями, єдині норми давньоруського права, релігія та культура. Тому доцільно говорити не про політичний розпад єдиної державної структури Київської Русі, а про зміну форми державного ладу: замість одноосібної монархії утверджується федеративна монархія (на основі принципу «колективного суверенітету»).

Отже, характерними рисами третього етапу розвитку Київської Русі були: розвиток феодалних відносин, формування великого феодалного землеволодіння, феодална роздрібленість, а також політичне послаблення держави, посилення відцентрових тенденцій, міжусобні війни, втрата єдності і територіальної цілісності на фоні посилення зовнішньої загрози, зміна одноосібного правління федеративною монархією. Еволюційний розвиток Давньоруської держави був перерваний монгольською навалою. Руські землі потрапили у васальну залежність від Золотої Орди.

В цілому східнослов'янська держава з центром у Києві відіграла важливу роль в українській та світовій історії. Це було перше політичне об'єднання усіх східнослов'янських племен, яке сприяло їх прогресивному соціально-економічному та культурному розвитку, зміцненню їх обороноздатності в умовах постійної загрози зі степу та зростанню міжнародного авторитету слов'ян.

2.2. Особливості розвитку Галицько-Волинського князівства

Безпосередніми спадкоємцями політичної та культурної традиції Києва М. Грушевський та інші історики вважають Галицьке та Волинське князівства.

Галицькі і Волинські землі ще від часу Володимира Великого входили до складу Київської держави. У 980-990 рр. Володимир відвоював ці землі у поляків. На Волині заснував м. Володимир, яке згодом стало столицею цих земель. У Галичині політичний центр перемістився з Перемишля до м. Галича. Київським князям вдалося закріпити ці землі за своїми нащадками: першими у Галичині правили Ростиславичі – нащадки онука Ярослава Мудрого; тим часом на Волині – Мстиславовичі, що вели рід від Володимира Мономаха.

Обидва князівства мали вдале розташування, недосяжне для кочових нападів зі степу. Це були густозаселені землі, їх міста стояли на торгівельних шляхах із Заходу, а у Галичині були родовища солі.

Особливість політичного життя Галицького князівства – великий вплив на управління князівством свавільних, багатих, могутніх бояр, що походили з місцевої родоплемінної знаті. Внаслідок слабкого правління чотирьох поколінь Ростиславичів і завдяки торгівлі сіллю галицькі бояри закріпили своє панівне становище у суспільстві. Вони мали власні бойові дружини, а віддаленість Галичини від Києва не давала можливості київському князю безпосередньо втручатися у місцеві події (бояри завжди могли звернутися за допомогою до Польщі, Угорщини).

Об'єднання Галичини відбулося за князя Володимирка (1124–1153 рр.), а розквіт Галицьке князівство пережило за його сина Ярослава Осмомисла (1153–1187 рр.). Ярослав будує нові міста, фортеці, сприяючи таким чином економічному розвитку держави, організовує успішні походи проти зовнішніх ворогів, чим забезпечує стабільний розвиток князівства. Після смерті Ярослава Осмомисла розгортається міжусобна боротьба за галицький стіл між його нащадками та боярами. Лише спираючись на підтримку німецького князя Фрідріха Барбаросси і польського короля Казимира, Володимир Ярославич повернув собі батьківський стіл.

Єдність Волинської землі в період роздрібленості зумів забезпечити князь Роман Мстиславович (1170-1205 рр.). Роман робив ставку на середнє боярство і міщан. Бояри Волині, як і в інших землях держави, походили з дружинників, які отримували земельні володіння за службу князеві і були йому віддані. Тому саме волинські, а не галицькі князі змогли об'єднати обидва князівства в єдину державу. Забезпечивши внутрішню стабільність Волинського князівства, Роман Мстиславович прагне розширити свої володіння за рахунок галицьких земель.

У 1199 р. Волинський князь Роман Мстиславович за підтримкою дружинників, частини боярства та міщанства, які були незадоволені свавіллям великих бояр, зайняв Галич і об'єднав Галичину та Волинь в єдину державу. Таким чином утворився сильний політичний центр, який став спадкоємцем занепадаючого Києва. Успішні походи Романа проти Литви, Польщі, Угорщини та половців зміцнили авторитет та вплив князя на Русі. У 1202 р. Роман зайняв Київщину та Переяславщину, прагнучи зібрати під своєю владою усі руські землі. Роман Мстиславович запропонував іншим князям проект підтримки «доброго порядку» на Русі, який передбачав припинення князівських міжусобиць, консолідацію сил для відсічі зовнішніх ворогів, виборність київського князя (у разі смерті) шістьма найбільшими на Русі князями. Але цей проект, як і остаточне об'єднання руських земель, не було реалізовано через раптову смерть князя у 1205 р. Все ж створення Галицько-Волинського князівства за Романа Мстиславовича стало важливим етапом розвитку української державності.

Після загибелі Романа його дружині з малолітніми синами не вдалося утриматися при владі в Галичі. Настає майже тридцятирічний період боротьби за галицький стіл та тимчасовий розпад Галицько-Волинського князівства (1205 – 1238). В боротьбу за владу вступають свавільні галицькі бояри та правителі сусідніх держав. У державі правлять князі-маріонетки місцевого боярства.

Лише у 1238 р. Данило Романович зміг оволодіти Галичем і повернути батьківський стіл, перемігши об'єднані сили місцевого боярства, угорських і польських феодалів. Волинські землі отримав Василько, хоч обидва князівства існували як єдине ціле під зверхністю Данила. Політика Данила Галицького була спрямована на зміцнення держави і збирання руських земель. Успішною була його боротьба з тевтонськими лицарями. Розбудовувалися міста, поставали нові (Данилів, Крем'янець). У 1239 р. до князівства було приєднано Київ. Зміцнювалася православна церква, розвивалася культура. Проте реформаторська діяльність Данила Галицького була перервана монгольською навалою. У 1240 р. ординці захопили Київ і спустошили Київське, Переяславське, Чернігівське князівства. Данило не зміг завадити навалі Батия в Галицько-Волинські землі. Галицький князь спочатку не визнавав владу хана, а в 1246 р. змушений прибути на поклін до хана в м. Сарай, де отримав ярлик на князювання. Це дозволило йому захистити князівство від монгольських набігів, відновлювати економіку і вести підготовку до боротьби з Ордою. З метою створення антиординської коаліції Данило Галицький укладає військові союзи з недавніми ворогами (Угорщиною, Польщею, Литвою); заручається підтримкою Папи Римського, який пообіцяв допомогу Данилу з організацією Хрестового походу проти ординців, а Данило обіцяв церковну унію з Римом. У 1253 р. в м. Дорогочині Данило був коронований папським легатом, але обіцяної допомоги так і не отримав.

Незважаючи на успіхи 1256-1257 років у боротьбі з ординцями, Данило не зміг протистояти військам Бурундая, які вторглися на землі князівства у 1258 р. Король Данило змушений був на вимогу Бурундая зруйнувати укріплення своїх міст (Львова, Володимира, Луцька та інших). Це послабило позиції князівства і прискорило смерть Данила Романовича.

Після смерті Данила Галицького Волинню володів його брат Василько (до 1270 р.) і племінник Володимир Василькович (1270–1288), а Галичиною та Холмщиною – сини Лев, Мстислав і Шварно. Незважаючи на формальну єдність, князівство фактично розпалося.

Лише на початку XIV ст. Волинське і Галицьке князівства знову об'єднались в руках одного князя – Юрія I Львовича (внука Данила Галицького) (1301 – 1308). Скориставшись з внутрішніх заколотів в Золотій Орді, Галицько-Волинське князівство розширило свої межі на південь. Про могутність Юрія I свідчить те, що він, як і Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі і Володимирії. Він домігся від константинопольського патріарха утворення окремої Галицької митрополії.

У 1308 – 1323 рр. (після смерті Юрія I) в Галицько-Волинському князівстві правили сини Юрія I – Лев II і Андрій Юрієвичі. Хоча Галицько-Волинське князівство в цей час формально визнавало залежність від Золотої Орди, воно проводило самостійну зовнішню політику. Галицько-волинські князі підтримували союзні відносини з Тевтонським орденом.

Лев II і Андрій були останніми князями з роду Романовичів. Після їх загибелі прямих спадкоємців не залишилося, тому галицькі бояри запросили на князування їх племінника Болеслава (1325–1340), який перейшов у православну віру і почав княжити під іменем Юрія II. Проте і внутрішня, і зовнішня політика Болеслава-Юрія II була недалекоглядною, спричинила поступовий занепад держави і спровокувала боярську змову та отруєння князя у 1340 р. Після смерті останнього галицько-волинського князя землі князівства стали об'єктом зазіхань з боку сусідніх держав. Галицько-Волинська держава припинила свої існування.

Отже, Галицько-Волинське князівство посіло чільне місце в історичному розвитку українських земель. Протягом 100 років після занепаду Київської держави воно розвинуло і модернізувало руську державницьку традицію; стало новим центром політичного, економічного і культурного життя руських земель. Галицько-Волинська держава як спадкоємниця Київської Русі продовжила її дипломатичні традиції, забезпечила гідне представництво східнослов'янської державності на міжнародній арені та відкрила доступ в руські землі західноєвропейським культурним впливам.

2.3. Культура княжої доби

Давньоруська культура, зазнавши візантійських, західноєвропейських та азіатських культурних впливів, сформувалася на місцевому ґрунті і постала яскравим, багатогранним і самобутнім культурним явищем.

У дохристиянський період її характер визначав язичницький політеїзм. Східні слов'яни поклонялися божествам, що уособлювали різні сили природи: Даждьбог – бог сонця, Перун – бог грому, Стрибог – бог вітру і т. д. Поширеним був культ предків (Род і Рожаниця), а також віра у добрих і злих духів (упирів, берегинь). З культом язичницьких богів були пов'язані різні сезонні та сімейно-побутові обряди. Високий рівень розвитку духовної культури дохристиянської доби відображений в усній народній творчості, епосі східних слов'ян. З дохристиянським періодом пов'язане зародження писемності на Русі та розвиток дерев'яної архітектури і скульптури (князівський палац у Києві, збруцький ідол). Відомими по усій Європі були вироби давньоруських ювелірів, що відзначалися своєю майстерністю у техніці карбування, черні та скані. Надзвичайно популярним на Русі було музичне мистецтво. В давні часи використовувалися різноманітні музичні інструменти, виконувалися обрядові, похідні пісні, пісні-плачі. Своєрідні вистави з піснями, музикою, танцями демонстрували скоморохи.

Визначальний вплив на розвиток культури справило запровадження християнства, а християнські храми і монастирі стали центрами освіти, літописання, мистецького життя.

Із запровадженням християнства на Русі, тут поширюється алфавіт, створений болгарськими просвітителами Кирилом і Мефодієм, та книжкова культура. Набуває поширення як перекладна література (переважно богослужбові книги), так і оригінальна («Повість минулих літ», «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання» Володимира Мономаха та інші твори), в центрі уваги якої була політична та історична проблематика. «Слово о полку Ігоревім» є свідченням самобутності руської літератури, адже

ґрунтується на фольклорних співах та плачах і не має аналогів у візантійській та західноєвропейській літературі.

Набуває поширення як перекладна література, так і оригінальна. Перекладалися переважно богослужбові книги, а найбільше – Євангеліє, Апостол та Псалтир. Найвідомішою пам'яткою цієї доби є «Остромирове Євангеліє». Серед оригінальних творів, що дійшли до наших днів, заслуговує на увагу «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, в якому обґрунтовується ідея рівності усіх християнських народів, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, в якому викладені поради щодо управління Руською державою, «Повість минулих літ» як втілення руської літописної традиції, «Слово о полку Ігоревім» як свідченням самобутності руської літератури, що ґрунтується на фольклорних співах та плачах і не має аналогів у візантійській та західноєвропейській літературі. Видатною пам'яткою давньоруської правової культури є «Руська правда».

Систему освіти на Русі формували школи, що з'явилися у Києві, Чернігові, Овручі та інших містах після запровадження християнства. За Ярослава Мудрого було запроваджено обов'язкове навчання для дітей знаті. Серед князів «книжними мужами» вважалися Ярослав Мудрий, Всеволод Ярославович, Володимир Мономах, Ярослав Осмомисл. За свідченнями літописців існували школи і для дівчат. Як правило, при монастирях відкривали початкові школи, хоча при Києво-Печерському монастирі існувала школа вищого типу, де для вивчення філософії, риторики, граматики, *географії, природничих наук* використовувалися праці грецьких авторів. При княжих дворах і монастирях формувалися бібліотеки і перші архіви. Для переписування книг та перекладу літератури створювалися скрипторії у монастирях і церквах.

Практичні потреби, виробнича діяльність та торгівля вимагали розвитку наукових знань, хоча наука як самостійна сфера культури ще не сформувалася. Набувають поширення медичні знання. Відомими руськими лікарями були Дем'ян Пресвітер та Агапій Лічець. Математичні знання використовувалися у

будівництві, у торгівлі. Розвиток хімічних знань був пов'язаний з виготовленням скла, кольорової емалі. Розвиток торгівлі і паломництво вимагали відповідних географічних знань. Створення перекладної літератури, дипломатичні та торгівельні зв'язки з європейськими країнами іноземних мов, передусім грецької та латини. На високому рівні була історична наука та історіографія у вигляді літописання.

В умовах християнізації набуває поширення монументальна культова архітектура, що розвивалася під візантійським впливом. Традиційний для Візантії хрестово-купольний тип храму був втілений у перших монументальних спорудах на Русі: Десятинній церкві у Києві (989-996), Спасо-Преображенському соборі у Чернігові (1031-1036). Архітектура Софійського собору у Києві (1037) поєднує візантійські впливи і слов'янську традицію (риси давньоруської дерев'яної архітектури). У другій половині XI ст. активно розбудовуються монастирі (Видубицький, Печерський). В архітектурі XII ст. візантійські впливи витісняє західноєвропейський романський стиль. Водночас проявляються місцеві особливості, на основі яких формуються київська, переяславська, галицька архітектурні школи. Серед пам'яток цієї доби у перебудованому вигляді до нас дійшли Кирилівська (1146) та Василівська (1183) церкви у Києві, Борисоглібський собор у Чернігові (1128), церква св. Пантелеймона у Галичі (1200).

Храмове будівництво стало поштовхом для розвитку фрескового живопису, мозаїки, іконопису. Мозаїки та фрески Софійського собору вважаються шедеврами світового мистецтва. Найвідоміші серед них – це мозаїчне зображення Богоматері Оранти та Христа-Вседержителя, фрескове зображення князя Володимира з сім'єю. Твори руського іконопису майже не збереглися. З писемних джерел відомо, що першими місцевими іконописцями були ченці Києво-Печерського монастиря Григорій і Алімпій.

Книгописання зумовило розвиток такого виду образотворчого мистецтва як книжкова мініатюра, найдавнішими зразками якого є мініатюри в «Остромировому Євангелії» та «Ізборніку» князя Святослава.

Невід'ємною складовою руської культури були музика, спів і танець. Поряд з дохристиянською традицією набуває поширення церковний спів та музика.

Отже, культура Київської Русі сформувалася на місцевій основі із засвоєнням світових (передусім візантійських та західноєвропейських) традицій. Характерною її рисою було поєднання дохристиянських культурних засад із християнськими впливами, що зумовило її самобутність та своєрідність.

Словник термінів

Віче – народні збори для вирішення громадських справ, поширені за часів Київської Русі.

Вотчина – форма феодальної власності, яка передбачала успадкування і вільне розпорядження нею.

Дружина – особисте військо князя, члени якого становили не лише військову силу, але й були причетні до управління князівством та господарством князя.

Норманська теорія – теорія походження Давньоруської держави, яка обґрунтовує визначальну роль варягів, а не слов'ян у державотворчому процесі.

Поліс – самостійна одиниця розселення, що включала місто та сільськогосподарську округу; місто-держава.

Полюддя – збирання данини з підлеглого населення у вигляді натурального оброку, поширене в Київській Русі.

Скрипторій – майстерня рукописних книжок.

Язичництво (або поганство) – дохристиянські релігійні вірування слов'ян.

Ярлик на князювання – грамота хана Золотої Орди, яка надавала право на управління окремими підлеглими йому територіями.

РОЗДІЛ 3. ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ. ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА (Марченко С.Д.)

3.1. Україна під владою Литви та Польщі

3.1.1. Утвердження влади Литви та Польщі в українських землях

Починаючи з XIV ст. руські землі стали об'єктом зазіхань сусідніх держав, що було пов'язано із занепадом Галицько-Волинського князівства. Угорське королівство, яке ще з XI ст. поширювало владу на землі Закарпаття, у 20-х рр. XIV ст. захопило край повністю і розгорнуло тут процес мадяризації.

Впродовж 40-70-х років XIV ст. литовці утвердили свою владу на Волині, Чернігово-Сіверщині, Київщині, Переяславщині і Поділлі. Польща у цей час захопила Галичину, а з 1569 р. (Люблінська унія) приєднала до свого складу усі литовські володіння в Україні.

Молдавське князівство, що утворилося в середині XIV ст. у пониззі Дунаю, включило українську Буковину (Шипинську землю).

На території Північного Причорномор'я та Криму в умовах занепаду Золотої Орди у сер. XV утворилося т. зв. Кримське ханство, яке згодом стало васалом турецького султана.

Московська держава починаючи з к. XV ст. вела постійну боротьбу за Чернігово-Сіверщину і утвердила свою владу в цих землях на початку XVI ст.

Але основна боротьба за руські землі розгорталася між Литвою та Польщею. Саме володарі Литви і Польщі вирішили скористатися припиненням династії галицько-волинських князів (раптовою смертю у 1340 р. останнього галицько-волинського князя Болеслава-Юрія II) та слабкістю Золотої Орди.

Включення руських земель до складу Литви почалося за князя Гедиміна (1316-1341) та його наступників. У 1340 р. син Гедиміна Любарт закріпився на княжому столі Волині, оскільки був одружений з дочкою останнього галицько-волинського князя. Ставши волинським князем, Любарт розгорнув боротьбу за Галичину.

Брат Любарта Ольгерд Гедимінович у 1350-х роках поширює свою владу на Чернігово-Сіверщину, а згодом приєднує до складу Литви Київщину, Переяславщину і Поділля (після перемоги над татарами на р. Сині Води 1362 р.).

Підпорядкувавши велику частину білоруських і українських земель, Велике князівство Литовське стало найбільшою державою у Європі. Приєднання сучасних українських земель до складу Литви більшість істориків розглядають не як експансію, захоплення (на зразок завоювань монголів), а як включення, приєднання, «оксамитове» проникнення. Це пояснювалося з одного боку певною законністю претензій Литви на галицько-волинську спадщину через династичні зв'язки, а з другого – політикою литовців, яка не викликала опору місцевого населення.

Зважаючи на те, що власне литовські етнічні землі становили лише 1/10 частину території Великого князівства Литовського, щоб втримати всі підкорені землі, литовські правителі дотримувались принципу «Старого не змінюємо, а нового не впроваджуємо». Фактично зберігалася стара система управління, у якій лише руська князівська династія змінювалась на литовську. У невеликих руських князівствах влада належала місцевим князям і вони були справжніми автономними утвореннями. Більше того, відбувалося «ослов'янення» литовських правителів. Гедиміновичі одружувалися з представницями руських князівських династій. Вони запозичували руський досвід у різних сферах суспільного життя (військова організація, податкова система, князівська адміністрація, правова система тощо). Литовці потрапили під культурний вплив підкореного народу: на державному рівні переймали православну віру, руську мову. Навіть у назві титулу литовського князя була руська складова: «Великий князь Литовський і Руський». В інтересах колишніх руських князівств була і зовнішня політика Литви, спрямована на боротьбу з татарами і на поширення колонізації до Чорного моря. Все це створювало ілюзію продовження давньоруської державності. Тому багато

істориків розглядають Велике князівство Литовське як литовсько-руську державу.

Занепадом Галицько-Волинського князівства скористалася і Польща. Початок польській експансії поклав Казимир III (Великий), який у 1340 р. вступив у Галичину прикриваючись гаслом захисту католиків краю.

У відповідь на захоплення Казимиром Львова і пограбування княжого палацу на Високому Замку місцеве населення підняло повстання, яке очолив боярин Дмитро Дедько. Опір повстанців був настільки сильним, що Казимир III змушений був погодитись на компроміс і визнати фактичне правління у Галичині Дмитра Дедька. У свою чергу, Дедько визнав формальне верховенство польського короля. Це означало утворення своєї олігархічної (боярської) автономної республіки у Галичині під зверхністю Польщі.

У 1349 р. Казимир III розпочав другу експансію в українські землі під ідеологічним гаслом «поширення католицизму на схід». Активізація боротьби Польщі за галицько-волинську спадщину була пов'язана із смертю Дмитра Дедька у 1344 р.

У боротьбі за галицько-волинські землі Польщу підтримувала Угорщина, а Литву – місцеве українське населення. У цій постійній боротьбі Польща, як правило, утримувала Галичину, а Литва – Волинь. Щоправда після смерті Казимира III (1370 р.) внаслідок династичної угоди Галичина перейшла під владу Угорщини.

Польське утвердження в українських землях суттєво відрізнялося від литовського. Зважаючи на власну давню державницьку традицію, Польща не мала необхідності запозичувати руський досвід чи зберігати руський суспільно-політичний устрій, як це робили литовці. Польський уряд з самого початку намагався перетворити цей регіон на провінцію з польською політико-правовою системою, адміністративним поділом, католицизмом як офіційною релігією. Але через сильний опір місцевого населення нова влада спочатку дуже обережно вносила зміни в суспільне й політичне життя Галичини. На

початковому етапі утвердження польської влади поряд з польською використовувалася руська мова, діяли деякі норми давньоруського права. Водночас Казимир щедро роздавав українські землі німецьким, польським, угорським феодалам. У кінці XIV ст. лише польська і латина стали офіційними мовами в Галичині. З утворенням Руського воєводства, Галичина остаточно перетворилася в польську провінцію і була охоплена процесами ополячення і окатоличення.

Утвердившись у Галичині, Польща прагне поширити свою владу і на Волинь. Таким чином, між Литвою та Польщею розгортається багаторічна боротьба за українські землі.

3.1.2. Польсько-Литовські унії та їх наслідки

Незважаючи на тривале протистояння між Литвою та Польщею, у 1380-х роках стало зрозумілим, що обидві держави мають спільні інтереси. Вони мали спільного ворога – могутній Тевтонський орден, що панував на Балтиці. Крім того, Литві зі Сходу загрожувало Московське князівство, а з півдня – Кримське ханство. У свою чергу, поляки були невдоволені династичними зв'язками з угорцями та угорськими впливами. Водночас особисто Ягайлу потрібен був союзник для зміцнення своїх позицій, адже він зайняв трон всупереч принципам родового старшинства і проти нього виступили старші Ольгердовичі і кузен Вітовт Кейстутович. Усе це підштовхнуло Велике князівство Литовське та Польське королівство до об'єднання своїх зусиль шляхом укладення унії (угоди про об'єднання).

У серпні 1385 р. у м. Крево було укладено польсько-литовську унію, яка передбачала передусім династичний шлюб Литовського князя Ягайла та польської королеви Ядвіги. За титул короля Польщі Ягайло зобов'язався повернути литовців у католицизм, а землі Литви приєднати до польської корони. У березні 1386 р. Ягайло під іменем Владислав I став королем Польщі.

Але литовська знать виступила проти поглинання Литви Польщею. Литовська і українська опозиція полякам згуртувалася навколо кузена Ягайла – князя Вітовта, який у 1392 р. змусив короля визнати свою фактичну владу

над князівством Литовським. Вітовт став довічним Великим Князем Литовським, хоч і визнав себе васалом польського короля.

Позиції Вітовта і в цілому Великого князівства Литовського зміцнила участь у Грюнвальдській битві (липень 1410 р.). Перемога над тевтонцями посилила прагнення Литви до державної незалежності. Польща, не бажаючи розривати польсько-литовську унію, пішла на певні поступки Литві, зафіксовані у Городельській унії 1413 р. Польща фактично визнавала право на існування політично самостійного Литовського князівства, але зрівнювала у правах католицьку шляхту Литви і Польщі. Тобто литовські феодалі-католики (на відміну від православних) отримали широкі права і привілеї. Це зумовило зближення польської і литовської знаті та розрив між литовською і українською знаттю.

Після смерті Вітовта (1430 р.) перемогла пропольська орієнтація в литовському суспільстві. Наступником Вітовта став Свидригайло Ольгердович (брат Ягайла), який вів боротьбу за незалежність Литви, його підтримувала українська знать. Феодалі-католики Литви, невдоволені політикою Свидригайла, проголосили Великим князем Литовським Сигізмунда Кейстутовича (брата Вітовта). Таким чином в межах Литви утворилося дві держави: власне Литовське князівство на чолі із Сигізмундом та Велике князівство Руське, яке очолював Свидригайло.

У протистоянні між руськими і литовсько-польськими військами Свидригайло у 1435 р. зазнав поразки, а тому зрікся титулу князя Великого князівства Руського. Але боротьба продовжилася аж до смерті Сигізмунда у 1440 р. Тоді Великим князем Литовським було обрано сина Ягайла – Казимира, який незабаром став і королем Польщі. Це означало фактичне об'єднання Литви і Польщі у формі персональної унії. За формальної незалежності Литви та існування удільних руських князівств Казимир прагне посилити свою владу, а тому з часом вдається до ліквідації автономії руських князівств. У 1452 р. було ліквідовано Волинське князівство, у 1471 р. –

Київське князівство. Вони перетворилися на звичайні провінції (воєводства) на чолі з намісниками, що призначалися Великим князем Литовським.

Таким чином, на сер. XV ст. було знищено рештки українського самоуправління. Водночас Велике князівство Литовське поступово втрачає свою могутність, а польські впливи посилюються в підлитовських українських землях.

На середину XVI ст. Литовське князівство було близьке до занепаду. Воно не в змозі самостійно протистояти вторгненням татар та вести війну з Московщиною (1558-1583 рр. Лівонська війна), а тому звертається за допомогою до Польщі. Польща ж вимагає від Литви об'єднання в єдине політичне ціле.

Ідея нової унії неоднозначно була сприйнята у Литві і зокрема в українському суспільстві. Велика знать українська (Костянтин Острозький, Богдан Корецький, Костянтин Вишневецький, Олександр Чорторійський) виступила проти злиття, а середня і дрібна шляхта підтримала унію, адже створення єдиної польсько-литовської держави для них означало привілеї, гарантовані політичні свободи, обмеженість королівської влади. Спроба частини магнатів зібрати ополчення не мала успіху.

1569 р. в Любліні король Сигізмунд Август скликав сейм, на якому було укладено Люблінську унію: утворилася Річ Посполита (Республіка) з єдиним виборним королем, сеймом, законами, скарбницею, зовнішньою політикою. Литва втратила будь-яке політичне значення, а отримала статус автономії. Українські землі переходили безпосередньо до польської корони і були поділені на 6 воєводств (Руське, Волинське, Белзьке, Подільське, Брацлавське, Київське) на чолі з польськими магнатами.

Здавалося б вибір української еліти правильний, адже Польща мала досить прогресивний конституційний устрій, обмежену королівську владу, гарантовані політичні свободи і станові привілеї та декларувала відносну релігійну толерантність. Але відхилення від цієї моделі політичної системи та відмова від релігійної толерантності зумовили кризу Польсько-Литовської

держави в кінці XVI – на початку XVII ст. та неоднозначні наслідки унії для українців.

З одного боку, відбулося возз'єднання українських земель в межах однієї держави, через Польщу в українське суспільство проникли принципи міського самоврядування, шляхетської демократії та корпоративної організації, а також проявився вплив західноєвропейської культури на розвиток освіти і культури в Україні. Це були позитивні аспекти. З іншого боку, Люблінська унія зумовила посилений наступ католицизму; ополячення, окатоличення української еліти; занепад православної церкви, послаблення ролі церкви в духовному житті.

В умовах кризи православної церкви для протидії полонізації утворюються братства – громадські організації міщан при парафіяльних церквах. Діяльність братств підтримував Константинополь. Патріарх надавав братствам права ставропігії (автономності). Найбільш впливовим було Львівське Успенське Ставропігійне братство, яке активно втручалося у внутрішньоцерковні справи, що викликало невдоволення духовенства.

Частина православного духовенства намагаючись протистояти втручанню світської влади у релігійне життя, зберегти свої землеволодіння та зрівнятись у політичних правах з католицьким духовенством, схиляються до ідеї церковної унії. У 1590 р. на з'їзді у Белзі Гедеон Балабан (львівський єпископ) став ініціатором такої унії. Її юридичне оформлення відбулося у 1596 р. на соборі у Бересті. Щоправда, собор відразу розколовся на дві частини – уніатську та православну. Лише уніатська частина затвердила утворення греко-католицької церкви, яка підпорядковувалася Папі Римському, визнавала основні догмати католицької церкви, але зберігала православні обряди та церковнослов'янську мову богослужіння. Уніатське духовенство урівнювалося в правах з католицьким: не сплачувало податків, отримувало місця у сеймі. Уніатська шляхта могла претендувати на державні посади.

В цілому, Берестейська церковна унія, яка мала усунути протиріччя між православними та католиками, подолати розкол українського суспільства, ще більше його поглибила.

Отже, укладення Кревської унії забезпечило посилення польської експансії на територію Великого князівства Литовського, в тому числі на українські землі, а Люблінська унія визначила розвиток українських земель у складі Польської корони, що супроводжувалося полонізацією та покатоличенням.

3.1.3. Соціально-економічний розвиток українських земель в литовсько-польську добу

В соціально-економічній сфері в литовсько-польську добу відбуваються докорінні зміни. Основою економіки українських земель й надалі залишалося сільське господарство, але воно зазнає певних змін. Якщо ще в XIV ст. господарство мало натуральний характер (у володіннях феодала вироблялися продукти для задоволення потреб свого дому; вільні землі оброблялися селянами), а також домінували галузі, які базувалися на полюванні (бобрівництво, сокільництво), то вже у XV ст. ситуація змінюється: в тогочасне господарство проникають товарно-грошові відносини.

Спочатку в Західній Європі підвищуються ціни на худобу, що зумовлює інтенсивний експорт худоби з українських земель (на ярмарках у Львові, Луцьку тисячами продавали волів на Захід). Після падіння Константинополя (1453 р.) держави, що купували візантійське зерно (Італія, Франція та інші) шукають нові ринки. Тому Польща збільшує виробництво пшениці, в тому числі в українських землях, і стає постачальником збіжжя на ринки Західної Європи.

Різке зростання попиту на продукти тваринництва й землеробства зумовили суттєві зміни у характері господарювання. З одного боку відбуваються якісні зміни у техніці та технології господарювання (розширення асортименту сільськогосподарських культур, поява водяних і вітряних млинів

тощо). З іншого боку загострюється питання про земельну власність; про форми організації праці, про забезпечення господарств робочими руками.

Впродовж XV - XVI ст. різко зростає велике феодальне землеволодіння. Якщо в кінці XIV – XV ст. в українських землях налічувалось лише кілька десятків великих феодальних латифундій, то вже в першій половині XVI ст. великими землевласниками були понад 100 магнатських родин і тисячі шляхтичів.

Зосередження земель у руках великих власників спричинило наступ феодалів на землі і права селянських общин (привласнення общинних земель; закабалення селян тощо). На середину XVI ст. в Україні практично не залишилося вільних общинних земель.

Одночасно зі зростанням феодального землеволодіння відбувалися якісні зміни у формах організації праці. Щоб адекватно реагувати на потреби ринку, щоб ефективніше і у великій кількості виробляти продовольство феодали створювали фільварки – багатогалузеві господарства, що базувались на постійній щотижневій праці залежних селян, були орієнтовані на ринок, хоча і зберігали певні риси натурального господарства. Поява фільварків зумовила потребу у дешевій робочій силі, що спричинило поступове закріпачення селян.

«Устава на волоки» 1557 р. передбачала створення фільваркових господарств і забезпечення їх робочими руками, а також перемірювання землі волоками (волоки – це ділянки площею від 16,8 до 21,8 га, які стали єдиною одиницею оподаткування на території Великого князівства Литовського). Постанова сейму Речі Посполитої 1573 р. та третій Литовський статут 1588 р. остаточно закріпачували селян, робили їх залежними від влади феодала, встановлювали необмежену панщину і заборону переходу селян в інше місце без дозволу пана.

Окрім землеробства і тваринництва, у фільварках розвивалися різні промисли (млинарство, риболовля, бджільництво, винокуріння), що забезпечувало їх господарям значний прибуток.

XIV – XVI століття – це сприятливий час для розвитку міст. Міста, спустошені монгольською навалою, поступово відбудовуються. Урбанізація активізується в результаті поглиблення суспільного поділу праці. Польські і литовські правителі активно розбудовували старі та засновували нові міста, які поставали політичними та культурними осередками. Найбільшим містом в українських землях був Львів (на середину XV ст. місто нараховувало 10 тис мешканців).

У XIV – XVI ст. міста України в основному ще зберігали феодально-аграрний характер (мешканці займалися землеробством, тваринництвом, промислами та перебували у феодальній залежності). Водночас вони стають центрами ремесла і торгівлі. Порівняно із княжою добою суттєво поглиблюється спеціалізація ремесел (від 70 спеціальностей у XII ст. до 200 спеціальностей у XV ст); виникають ремісничі об'єднання – цехи (у Львові існувало 14 цехів); діють постійні та періодичні ярмарки. Важливою ознакою розвитку міст в цю епоху було запровадження Магдебурзького права (1356 р. – Львів, 1374 р. – Кременець, 1432 р. – Луцьк, 1444 р. – Житомир, 1497 р. – Київ), яке передбачало вихід міста з-під влади феодалів і королівських намісників та виборне місцеве самоврядування. Це створювало більш сприятливі умови для розвитку ремесла та торгівлі, адже міські органи влади визначали умови діяльності цехів і купецьких корпорацій, вирішували майнові питання. Проте роль українців в житті міста була незначною, оскільки в етнічному складі міст переважали німці, євреї, поляки, вірмени, в релігійній сфері панував католицизм, здійснювалася мовна і культурна полонізація.

Поряд з економічними зрушеннями у XIV – XVI ст. формувалася станова організація суспільства, в основі якої лежав не економічний статус, а визначені законом привілеї, права і обов'язки.

Найбільш привілейоване становище у становій організації мала шляхта, що становила близько 5% населення в Україні. Це був неоднорідний стан. В ньому виокремлювалася малочисельна аристократична група – так звані «князі», які визначалися знатністю походження та великою земельною

власністю (Острозькі, Вишневецькі, Збараські, Корецькі, Чорторійські, Заславські інші магнатські роди з литовських та давньоруських династій), а також «пани» - члени великокнязівської ради та найзаможніші феодала, які мали власні зағони та короғви. Більшість цього стану складала дрібна шляхта – це колишні вихідці із селян і міщан, які за свою службу одержали статус шляхти та земельні володіння. Права і привілеї шляхти постійно розширювалися аж д права обирати короля.

Другу сходинку в соціальной ієрархії посідало духовенство. Воно становило 10% від усього населення, його становище впродовж XIV – XVI ст. суттєво змінилося. Якщо у XIV – XV ст. литовські правителі підтримували православну церкву і духовенство, то після Люблінської та Берестейської уній вони втрачають авторитет у суспільстві. Втрата зовнішньої підтримки після падіння Константинополя, втручання світської влади в церковні справи, наступ католицизму змусили українське духовенство шукати вихід із ситуації та шляхи консолідації суспільства. Проте церковна унія не забезпечила очікуваних результатів і православне духовенство втратило свої позиції у суспільстві на фоні посилення ідеологічних впливів католицького духовенства та появи уніатської церкви.

Третій стан, що оформився в українському суспільстві у XIV – XV ст. становили міщани. Про неоднорідність цього стану свідчить виділення аристократичного прошарку найбагатших і найвпливовіших мешканців міст – патриціату, середнього прошарку – бюргерства (цехові майстри і купці середньої заможності), та найнижчого прошарку – міського плебсу. Юридичне підґрунтя для незалежного розвитку міст і захисту прав його мешканців надавало Маґдебурзьке право.

Найнижчу сходинку у соціальной піраміді займала найчисельніша верства українського суспільства – селяни. Якщо у XIV ст. залежно від форм феодальної експлуатації та характеру повинностей виділялися різні категорії селян (чиншові, тяґлі, службові), то в умовах утвердження фільварково-панщинної системи господарювання усі селяни стають однаково

закріпаченими. Їх громадянські права та свободи обмежувалися, вони прикріплювалися до землі і мали виконувати панщину. Ознакою селянства як соціального стану були не права і привілеї, а обов'язки і повинності.

Різні суспільні процеси XIV – XVI ст. зумовили появу у соціальній структурі українського суспільства нової верстви – козацтва.

3.2. Українське козацтво.

3.2.1. Виникнення українського козацтва

Проблема виникнення та формування козацтва як окремої верстви українського суспільства не має однозначного тлумачення в науковій літературі. Термін «козак» вперше згадується у Початковій монгольській хроніці 1240 р., згадка про козаків як окрему верству населення датується 1489 р., а різке зростання чисельності цієї верстви відбувається у XVI ст. Серед теорій походження козацтва виділяють хозарську, чорноклобуцьку, черкеську, татарську, бродницьку та інші. Щодо причин появи козацької верстви, то традиційно розглядають соціальні (посилення феодалної експлуатації, юридичне оформлення кріпосної залежності); економічні (нестача орної землі, необхідність колонізації вільних земель Дикого поля); політичні (прагнення польської адміністрації залучити козацтво на службу для охорони південних кордонів від татарської загрози); національні (спротив політиці полонізації та покатоличення українського населення); стратегічні (загроза з боку Кримського ханства). Водночас варто звернути увагу на такий аспект як вивільнення значної кількості руських дружинників, професійних воїнів, представників князівської адміністрації у зв'язку з поширенням влади Литви на українські землі та пошуком нового місця для проживання за межами Литовських володінь. Ймовірно, утворення козацтва слід розглядати як результат взаємодії різних факторів та чинників у різних сферах суспільного життя у їх сукупності. Поповнення козацької верстви відбувалося за рахунок вихідців з різних верств українського населення (селяни, міщани, шляхта) та

неукраїнців (татари, половці, білоруси, молдавани, поодинокі представники інших народів).

На думку О. Д. Бойка, поява козацтва стала результатом взаємодії та взаємовпливу землеробської та кочової цивілізацій, християнства та мусульманства, слов'янського та тюркського етносів. Упродовж XV – XVI ст. терміном «козацтво» визначали не певний соціальний статус, а передусім рід занять та спосіб життя. Основними заняттями козаків були промисли, полювання, рибальство та організація походів проти татар. Задля злагодженої діяльності та захисту козаки об'єднувалися у загони та споруджували укріплення – січі. Організаторами козацьких загонів були старости прикордонних міст та представники магнатських родів. Процес формування козацької верстви суттєво прискорило заснування Запорозької Січі. Водночас уряд Речі Посполитої прагнув контролювати цей процес та використовувати козаків для захисту своїх володінь. У 1572 р. король Сигізмунд II Август прийняв на державну службу 300 козаків. Вписані у спеціальний список (реєстр) козаки отримали статус регулярного війська і поклали початок історії реєстрового козацтва. Щоправда, перший загін був незабаром розформований, але згодом кількість реєстрових козаків зростає і вони наділяються різними правами та привілеями (звільнення від сплати податків, наділення землею, судовий імунітет). Завданням реєстрових козаків була охорона кордонів та контроль за нереєстровим козацтвом. З часом реєстр збільшувався аж до 8 тис. у 1631 р. Проте «Ординація війська Запорозького реєстрового» 1638 року скоротила реєстр та обмежила права та привілеї козаків. Але сам факт створення козацького реєстрового війська означав визнання з боку польського уряду козацтва як соціального стану, його легітимізацію. Таким чином, у становій організації Речі Посполитої впродовж XV – XVI ст. виокремлюється козацтво, яке згодом перебере на себе функції національної еліти.

3.2.2. Запорозька Січ, її устрій

Запорозька Січ вперше згадується у 1551 р. у «Всесвітній хроніці» Мартина Бельського. Автор пише про гуртування козаків у першій половині

XVI ст. на Хортиці. Перші засіки або січі на Запорожжі будувалися з повалених дерев і були слабоукріпленими. Справжньою фортецею була січ, побудована козаками на острові Мала Хортиця під керівництвом Дмитра (Байди) Вишневецького у 1552-1556 роках. Відтоді Запорозька Січ стала осередком згуртування козацтва та формування української козацької державності, яку М. Костомаров назвав «християнською козацькою республікою».

Ознакою духовного життя на Запоріжжі були ідеали свободи, волелюбність, рівність, демократизм, а також глибока релігійність та готовність захищати зброєю православну віру.

Назва «Запорозька Січ» поширювалася на усе козацтво, що об'єднувалося навколо Січі, в тому числі на паланкових козаків. Впродовж XVI – XVIII ст. Січ змінювала своє розташування: о. Томаківка, о. Базавлук, мис Микитин Ріг, о. Чортомлик та інші місця по Дніпру та його притокам. Незважаючи на різне місцезнаходження в різні часи, Січ мала свій територіальний устрій – паланковий. Від 5 до 10 паланок існувало на території, контрольованій Січчю.

У військовому відношенні запорожці об'єднувалися у кіш, що складався з 38 куренів, очолюваних курінними. На чолі коша був кошовий отаман.

За формою правління Запорозька Січ була козацькою республікою, для якої характерна виборність органів влади. Функції законодавчого органу виконувала загальна козацька рада, яка збиралася, як правило, один-два рази на рік. Козацька рада розглядала питання внутрішньої та зовнішньої політики, зокрема формування виконавчої влади, розподілу землі, взаємин із зарубіжними країнами, організації військових походів. Козацька рада обирала кошового отамана і старшину, які репрезентували виконавчу владу. Кожен курінь обирав курінну старшину.

Козацтво було значною військовою силою, яку правителі європейських держав часто залучали до збройної боротьби. Чисельність Запорозького війська коливалася від 6 до 15 тисяч. Міжнародний авторитет козацького

війська зростав завдяки успішним морським походам на славнозвісних човнах-чайках.

Правова система на Січі базувалася на козацькому звичаєвому праві, яке склалося у XV – п. п. XVI ст. і утверджувало формальну рівність усіх козаків, відсутність кріпосного права і феодалної власності на землю. Неписані козацькі закони визначали порядок землекористування, види злочинів і покарань за них тощо.

Отже, Запорозька Січ мала основні ознаки державності. Водночас, слід зауважити, що ця державність мала свої особливості. Вона сформувалася на морально-психологічній основі, об'єднання людей відбулося завдяки духовній спорідненості, а не шляхом примусу з боку державної влади. У розвитку козацької держави домінуючою була військова сфера, тоді як розвиток інших сфер (господарської, фінансової, культурної) та інфраструктури був слабким. Незважаючи на такі недоліки, Запорозька Січ залишила помітний слід у процесі українського державотворення.

3.2.3. Визвольний рух в Україні у кінці XVI – на початку XVII ст.

Посилення соціального, національного та релігійного гніту з боку Польщі зумовило розгортання українського визвольного руху у кінці XVI ст., рушійною силою якого стало козацтво та селянство.

У 1591 р. вибухнуло повстання під проводом гетьмана реєстрових козаків Криштофа Косинського. Приводом для виступу стало захоплення білоцерківським старостою К. Острозьким земель К. Косинського. У відповідь на зухвалість шляхтича Косинський із загоном реєстрових козаків захопив Білу Церкву. Незабаром до виступу долучилися козаки, міщани, селяни Київського, Волинського, Брацлавського та частково Подільського воєводств. Для придушення виступу київський воєвода Костянтин Острозький зібрав шляхетське військо та залучив німецьких найманців і завдав поразки повстанцям у битві під П'яткою на Житомирщині у лютому 1593 р. Спроба повстанців розпочати новий наступ у травні 1593 р. не мала успіху через загибель Косинського і відсутність керівництва.

Упродовж 1594-1596 років тривало повстання під проводом Северина Наливайка, який під час виступу Косинського був сотником надвірних козаків у князя Острозького і придушував повстання. Після битви під П'яткою, він залишив службу і став на шлях антипольської боротьби. Наливайко прагнув створити незалежне від Речі Посполитої українське князівство на території від Дніпра до Дністра. Із загоном нереєстрових козаків Наливайко здійснив вдалий похід проти татар, захопив здобич (зброю, коней), чим зміцнив свої позиції, а потім закликав січових козаків виступити разом проти поляків. Частина запорожців на чолі з Г. Лободою приєдналися до повстання Наливайка, яке розпочалося у жовтні 1594 р. Антишляхетське повстання охопило Київщину, Волинь, Поділля, Брацлавщину. Проти повстанців було направлено коронне військо. У березні 1596 р. повстанці Северина Наливайка об'єдналися із загонами Г. Лободи та полковника М. Шаули і біля Трипілля дали бій полякам, але змушені були відступати за Дніпро. В очікуванні допомоги від запорожців вони потрапили в оточення біля м. Лубни. Ситуацію ускладнили протиріччя між козаками. Підозрюючи Лободу у зраді, повстанці вбили його, а Наливайка і Шаулу видали полякам. Повстання зазнало поразки. Наливайко і його соратники були страчені у Варшаві у 1597 р.

Після поразки козацько-селянських повстань 90-х років XVI ст. частина козацтва (переважно заможні козаки) прагне до розширення козацьких прав та вольностей законним шляхом йдучи на компроміси і домовленості з польським урядом. Це стало можливим, оскільки Польща на початку XVII ст. вела активну зовнішню політику і постійно потребувала військової допомоги козаків.

Чимало зусиль для налагодження мирних взаємин з Польщею доклав Петро Сагайдачний. Маючи шляхетське походження та хорошу освіту, Сагайдачний зайняв чільне місце серед козацької старшини на Запорозжі. Його ім'я як ватажка запорожців гучно прозвучало під час морського походу 1606 р. і взяття Варни, а також у 1616 р., коли внаслідок захоплення козаками Кафи було звільнено з неволі багатьох полонених. Запорукою успіху

запорожців була реформа козацького війська, здійснена Сагайдачним. Адже вона перетворила військо козаків на регулярну дисципліновану армію, що піднялася до рівня кращих європейських армій. Після походу з поляками на Москву у 1618 р. Сагайдачного було проголошено Гетьманом всього війська Запорозького.

Маючи авторитет серед козаків, Петро Сагайдачний долучив їх до підтримки української культури і православ'я та у 1620 р. разом з усім Військом Запорізьким вступив до Київського братства. Цього ж року на прохання Сагайдачного Єрусалимський патріарх Феофан висвятив Київським митрополитом Іова Борецького (ігумена Михайлівського монастиря), що відновило православну вищу церковну ієрархію, втрачену після Берестейської унії.

В ході переговорів з польським королем про участь козацького війська у війні між Туреччиною та Річчю Посполитою, яка розпочалася у 1620 р., Петро Сагайдачний висунув вимоги перед польським урядом, які фактично означали оформлення автономної козацької республіки на чолі з гетьманом. У битві під Хотиним у 1621 р. 40-тисячне козацьке військо забезпечило розгром турецької армії та врятувало Польщу від політичної катастрофи, але гетьман Сагайдачний отримав важке поранення, від якого помер у 1622 р.

Незважаючи на вирішальну роль козацького війська у перемозі під Хотиним, польський уряд не виплатив козакам грошей і скоротив реєстр, а умови польсько-турецького миру 1621 р. заборонили запорожцям плавати Дніпром у Чорне море. Це робило неможливою політику компромісів і спричинило нову хвилю козацько-селянських повстань.

Повстання 20-30-х років XVII ст., які очолювали такі козацькі ватажки як Марко Жмайло (1625 р.), Тарас Федорович (Трясило) (1630 р.), Іван Сулима (1635 р.), Павло Бут (Павлюк), Яків Острянин, Дмитро Гуня (1637-1638 рр.) закінчилися поразками. Серед причин поразок дослідники називають стихійність, слабку організованість, відсутність програми дій, локальність, недосконалість озброєння, а також протиріччя між старшиною та рядовими

козака, між реєстровим та нереєстровим козацтвом, які вдало використовував польський уряд. У 1638 р. Польща нав'язала козацтву «Ординацію Війська Запорізького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої». У ній скасовувалося самоуправління у реєстрових козаків, реєстр обмежувався до 6 тис., на чолі козаків затверджувався польський комісар замість виборного гетьмана, нереєстрові козаки оголошувалися підданими. Період козацької активності змінився десятиліттям так званого «золотого спокою» польської шляхти.

Козацько-селянські повстання кінця XVI – початку XVII ст., хоч і зазнали поразки, сприяли накопиченню досвіду боротьби, зростанню національної свідомості українців та підготували підґрунтя для розгортання широкого національно-визвольного руху середини XVII ст.

3.3. Українська культура XIV – п. п. XVII ст.

На розвиток української культури XIV – п. п. XVII ст. визначальний вплив мали складні історичні умови, а саме втрата єдиного політичного центру та державності, розвиток українських земель у складі іноземних держав. Якщо литовське панування було більш сприятливим для розвитку української культури, ніж золотоординське, то утвердження польської влади в українських землях започаткувало процес ополячення та окатоличення, що особливо посилювався після Люблінської унії. Водночас литовсько-польська доба української історії характеризується і певними позитивними щодо культурного розвитку факторами. Це, передусім, поширення ідей гуманізму та Реформації, діяльність братств та зростання ролі козацтва не лише як військової та політичної сили, а як провідної національної верстви.

Розвиток освіти та друкарства. Впродовж XIV – XV ст. в освіті зберігалися традиції Давньоруської доби. При монастирях, церквах існували початкові школи, навчатися в яких могли представники усіх верств населення, що забезпечувало високий рівень грамотності серед українців. Посилення польських впливів в Україні зумовило появу єзуїтських шкіл, на противагу

яким розвиваються братські школи з рідною мовою навчання. Єзуїтські колегії неоднозначно вплинули на духовне життя українського суспільства. З одного боку, вони сприяли поширенню освіти, знайомили українців із надбаннями європейської науки і культури, а з іншого боку, вони пропагували католицьку культуру і зумовлювали полонізацію українців. Натомість братські школи забезпечували зв'язок освіти із національним життям. Навчання велося українською мовою, вивчали «сім вільних мистецтв», акцентували увагу на вивченні богослов'я. Освіту тут здобували представники різних верств, а діти з бідних сімей та сироти навчалися безкоштовно. Перша братська школа була заснована у 1585 р. при Львівському ставропігійському братстві. На початку XVII ст. важливу роль в українському суспільстві почала відігравати Київська братська школа (1615 р.), якою опікувався гетьман Петро Сагайдачний.

Суттєвою проблемою цієї доби була відсутність вищої школи в Україні. Українська молодь змушена була здобувати вищу освіту в університетах Польщі та інших європейських країн. Лише у Краківському університеті впродовж XIV – XVI ст. навчалися 800 українських студентів. Більшість з них поверталися до України і поширювали тут культуру Відродження, ідеї гуманізму та Реформації. Проте частина українців залишалися у Західній Європі і долучалася до творення європейської освіти, науки та культури, не забуваючи своє походження і називаючи себе «русинами» і «роксоланами». Павло Русин із Кросно був професором римської літератури у Краківському університеті, який згуртував навколо себе польських літераторів-гуманістів. Юрій Дрогобич, випускник Болонського і Краківського університетів, здобув всевітнє визнання у галузі астрономії, математики, медицини. Найвідомішою його науковою працею була «Прогностична оцінка поточного 1483 року», в якій було передбачено місячне затемнення, визначено географічну довготу багатьох міст, зроблено астрологічні прогнози щодо політичного розвитку і епідеміологічної ситуації в Європі. Відомим у Європі представником політичної думки, публіцистом, істориком, філософом, засновником полемічної літератури був Станіслав Оріховський-Роксолан. Одним з перших

він заперечив божественне походження влади і держави та виступив за невтручання церкви у державні справи.

Початок розвитку вищої освіти в Україні поклала Острозька колегія (згодом – академія), заснована князем Костянтином Острозьким у 1576 р. За зразком європейських університетів тут викладалися «сім вільних мистецтв», які включали граматику, риторику, діалектику («тривіум») та арифметику, геометрію, астрономію, музику («квадріум»). З мов вивчали давньоукраїнську (слов'яно-руську), грецьку та латинську. Першим ректором школи був Герасим Смотрицький, викладачами – Дем'ян Наливайко, Христофор Філарет, Кирило Лукаріс та інші. Випускниками школи були такі відомі особистості, як Мелетій Смотрицький, Захарій Копистенський, Іов Борецький, Сагайдачний, Іов Княгинецький. Проіснувала Острозька академія недовго. Після смерті князя К. Острозького вона занепадає, а його нащадки перетворюють її на єзуїтську школу.

Наступним етапом становлення вищої освіти в Україні стала Києво-Могилянська колегія, утворена Петром Могилою внаслідок об'єднання Київської братської школи та школи Києво-Печерської лаври у 1632 р. За своєю програмою та рівнем викладання вона не поступалася кращим європейським університетам.

Розвитку освіти й наукових знань сприяло поширення друкарської справи, яку наприкінці XV ст. в Україні започаткував львівський міщанин Степан Дропан. Але його друкарня довго не проіснувала. Фундатором постійного друкарства в Україні вважається Іван Федоров, який у 1574 р. у Львові видав перші українські друковані книжки – «Апостол» та «Буквар». Згодом він продовжив друкарську справу в Острозі в маєтку князя К. Острозького, де у 1581 р. видав відому «Острозьку Біблію» та інші книги. Власну друкарню мало Львівське братство та Києво-Печерська лавра. На середину XVII ст. в Україні функціонувало понад 20 друкарень, які видавали не тільки церковну літературу, але й полемічну та навчальну як церковнослов'янською, так і українською мовою, зрозумілою широким

верствам населення. Все це справило позитивний вплив на розвиток освіти та українського письменства.

Розвиток літератури. Реалії суспільно-політичного життя XIV – XV ст. зумовили піднесення усної народної творчості, а саме історичних пісень і дум пов'язаних з боротьбою українського народу проти польсько-литовського панування, а також із виникненням козацтва. До нас дійшли думи та пісні про Самійла Кішку, Марусю Богуславку, козака Байду, козака Голоту та інші.

Яскравим зразком перекладної літератури цього періоду є «Пересопницьке Євангеліє». Це рукописна книга XVI ст., переклад якої з болгарської на руську мову здійснили Михайло Василевич та архімандрит Пересопницького монастиря Григорій. З-поміж усіх східнослов'янських рукописів Пересопницьке Євангеліє відрізняється багатством графічного оздоблення. Саме на ньому складають присягу на вірність українському народу президенти України.

Новим і яскравим явищем в літературі того часу був полемічний напрям, покликаний до життя полемікою в українському суспільстві між прихильниками та противниками церковної унії. Відомий польський єзуїт, письменник Петро Скарга у творі «Про єдність Церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке, від тієї єдності відступлення» (1577 р.) доводив, що всі мають об'єднатися під верховенством папи римського і польського короля, зректися православної віри й національних традицій. Натомість визначний український полеміст Герасим Смотрицький у своєму трактаті «Ключ царства небесного» (1587 р.) закликав до захисту рідної вітчизни, її національних традицій, до утвердження ідей суспільної рівності та свободи віросповідання. Син Герасима Смотрицького – Мелетій, у трактаті «Тренос» прославляв захисника православ'я князя К. Острозького, натомість засуджував тих українських магнатів, які відреклися від православної церкви. М. Смотрицький був автором «Граматики слов'янської» – підручника церковнослов'янської мови, яким користувалися до першої чверті XIX ст. Права українців на власну віру і культуру обґрунтовував у своїх творах ще

один відомий полеміст – Христофор Філарет. Вершиною ж полемічної літератури вважається творчість Івана Вишенського, відомого українського релігійного діяча та письменника. У своїх посланнях з Афону в Україну («Посланіє к утекшим от православное вери епископам», «Посланіє до всех обще в Лядской земле живущих») він звинувачував верхівку православного духовенства, яка пішла на укладення унії, у зраді національних інтересів народу та моральному занепаді.

В литовсько-польську добу продовжують розвиватися традиції літописання. «Короткий Київський літопис» (XIV-XVI ст.) висвітлює події Давньоруського періоду історії від IX ст. та золотоординський і литовсько-польський періоду до XVI ст. Густинський літопис, створений на поч. XVII ст. у Густинському монастирі на Чернігівщині, висвітлює виникнення козацтва, полонізацію та покатоличення українського населення після Люблінської унії, Берестейську церковну унію та інші важливі події та процеси української історії.

З XVI ст. набуває розвитку шкільна драма. У шкільних театрах, що з'явилися і в єзуїтських, і в православних школах, були поширені вистави на біблейські сюжети, але між актами релігійної драми ставилися комедійні сценки – інтермедії. З початку XVII у шкільних театрах з'являються сатиричні п'єси.

Архітектура та образотворче мистецтво. Золотоординське панування на певний час загальмувало монументальне будівництво у Наддніпрянській Україні, тоді як в західноукраїнських землях воно активно розвивається. На розвиток архітектури XIV – XV ст. вплинули постійні війни, набіги татар та феодалні міжусобиці, застосування вогнепальної зброї, оскільки спричинили розгортання оборонного будівництва, укріплення міст, замків, маєтків. У відповідності з вимогами часу перебудовувалися старі і будувалися нові кам'яні замки з вежами і бійницями. Справжніми архітектурними перлинами того часу є замки в Олеську, Острозі, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Білгороді-Дністровському, Меджибожі та інших

містах. Взірцем замкового зодчества різних епох є Хотинський замок, що був побудований у XII і суттєво перебудований у XV ст. До тривалої оборони були пристосовані не лише замки, але й монастирські та храмові споруди. До наших днів збереглася Покровська церква-фортеця (XV ст.) в с. Сутківці Хмельницької області.

Водночас в західноукраїнських землях будуються так звані «зрубні храми» – дерев'яні трибанні та п'ятибанні церкви, в архітектурі яких відображені давні українські традиції. До нашого часу збереглася церква Святого Духа у с. Потеличі Львівської області (1555 р.) та церква Святого Миколая в м. Чернівці (1607 р.).

Литовська-польська доба української історії хронологічно співпала з європейським Ренесансом, що не могло не вплинути на розвиток архітектури та містобудування в Україні. Починається планова забудова міст з ринковою площею та ратушою у центрі. У фортифікації застосовують бастионну систему з численними баштами, бастионами, шлюзовими спорудами. Оборонні споруди набувають ренесансного обрамлення. Нових обрисів набувають Луцький та Кам'янець-Подільський замки.

Ренесансний стиль яскраво проявився в архітектурі Львова кінця XVI ст. Це відома Чорна кам'яниця, будинок Корнякта з італійським двориком. У ренесансному стилі був збудований архітектурний ансамбль Львівського братства з Успенською церквою, каплицею Трьох святителів, вежею Корнякта. Зовнішнє оформлення споруд характеризується використанням вишуканих ренесансних форм.

У тісному зв'язку з ренесансною архітектурою розвивалася скульптура цієї доби, представлена передусім декоративним різбленням, що зберігало народні традиції. Яскравим зразком поєднання ренесансних і українських народних мотивів у архітектурі та скульптурі є каплиці Боїмів та Кампанів у Львові (поч. XVII ст.). З XVI ст. в Україні набуває поширення скульптурний портрет, зразки якого зустрічаються у надгробних пам'ятниках (надгробки князів Синявських з церкви-усипальниці м. Бережани (70 – 80-ті рр. XVI ст.,

надгробок князя К. Острозького, встановлений 1579 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври).

У фресковому живописі XIV–XVI ст. переважала релігійна тематика, лише з XVII ст. у розписі з'являються народні та світські мотиви. Відомими зразками монументального живопису цієї доби є розпис церкви Спаса на Берестові в Києві, виконаний на замовлення київського митрополита Петра Могили, фрески «*Різдво Христове*» та «*Успіння Богородиці*» у Кирилівській церкві Києва (XIV ст.).

В іконописі литовсько-польської доби крім базової візантійської школи проявляються місцеві риси та зовнішні впливи. Найвідомішою пам'яткою живопису початку XIV ст. є ікона «Волинської Богоматері». Поширеними в іконописі цього періоду були зображення Юрія Змієборця, сюжетів Страшного Суду. Характерною рисою українських ікон було застосування засобів реалістичного відтворення дійсності, а саме світлотіні та прямої перспективи.

Під впливом західноєвропейського мистецтва в українському живописі розвиваються світські жанри – портрет, пейзаж, історична, батальна картини. Відомими зразками портретного жанру є парадні зображення польського короля Стефана Баторія, воєводи Івана Даниловича, заможних міщан Костянтина і Олександра Корняктів, князя Костянтина Острозького.

Автори більшості творів живопису цієї доби залишаються невідомими або відомості про них обмежуються іменем та назвою населеного пункту, з якого походив автор. Лише під впливом гуманістичних ідеалів епохи Ренесансу утверджується традиція фіксувати авторство. До нас дійшли імена таких майстрів іконопису як Іван Маляр, Федір Сенькович, Микола Петрахович.

В цілому XIV - XVI ст. було періодом виникнення самобутньої української культури, яка базуючись на культурних традиціях Київської Русі збагачувалася впливами народної культури та здобутками західноєвропейської культури.

Словник термінів

Братства – національно-релігійні громадські організації українських міщан у XVI–XVIII ст.

Кіш – виконавчий орган на Запорозькій Січі, що обирався і контролювався військовою радою.

Козак – вільна людина, що захищає свої права і свободи зі зброєю в руках.

Литовські статuti – кодекси правових норм Великого князівства Литовського, що діяли в підлитовських українських землях з XVI ст.

Магдебурзьке право – правова система міського самоврядування, що поширилась в українських землях з XIV ст.

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця в Запорозькій Січі.

Панищина – примусове й безплатне виконання підданими певного обсягу робіт щотижнево у господарстві власника.

Полемічна література – твори різних авторів, які відображали дискусію між прихильниками та противниками церковної унії.

Реєстрове козацтво – частина українських козаків, що перебували на службі у польського короля.

Унія – союз, об'єднання держав під владою одного монарха.

Уходництво – сезонні заняття людей полюванням, рибальством, збиранням меду на незаселених територіях які отримали поширення впродовж XIV - XVI ст.

Фільварок – багатогалузеве господарство, орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж.

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНА В СЕРЕДИНІ ТА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. *(Суліменко О.Г.)*

4.1 Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

4.1.1 Причини національно-визвольної війни, її характер та рушійні сили

Національно-визвольна війна українського народу проти Польщі була спричинена насамперед становищем українських земель у складі Речі Посполитої. Визріло гостре незадоволення існуючим статусом України в складі Польщі, її політикою в українському питанні. Вона була настільки жорстокою і послідовною, що до середини XVII ст. виникла загроза знищення українського народу як етносу. Польща проводила колоніальну політику, спрямовану на ополячення і покатоличення населення.

У 40-х роках XVII ст. соціальні і національні протиріччя досягли найбільшої гостроти. В цей час Річ Посполита стає одним з найбільших експортерів хліба в Європі. З цим пов'язане активне перетворення поміщицьких господарств в Україні на фільварки-господарства засновані на кріпацькій праці, але які виробляли хліб для продажу на ринок. Внаслідок цього значно посилилась експлуатація селян, панщина досягла 5-6 днів на тиждень на Волині і Галичині, 3-4 днів – на Київщині, Брацлавщині, Поділлі. В цей період погіршилося становище реєстрового козацтва, що перебувало на службі короля, так, зокрема польський уряд «Ординацією Війська Запорізького реєстрового» 1638р. ліквідував виборність полковників і старшин, обмежив їх права на землю та маєтності, скорочувалася кількість реєстрових козаків до 6 тис., а інші повинні були повернутися у стан кріпаків.

Важкий феодальний гніт переживало також міщанство. В той час польські магнати володіли всіма українськими містами і змушували жителів міст виконувати різноманітні повинності, сплачувати податки власникам міст тощо.

Всі ці причини могли в будь-який час привести до повстання лише необхідно було ватажка, який зміг би його очолити. Таким ватажком став

чигиринський сотник Богдан Хмельницький, який був особисто ображений поляками. У 1647 р., коли його не було в Суботові, на хутір напав польський шляхтич Чаплинський, пограбував хутір, викрав жінку та забив до смерті найменшого сина. Після повернення Б. Хмельницький не зміг знайти законних шляхів для покарання Чаплинського, не допомогла навіть особиста зустріч з королем. Незабаром його було ув'язнено у в'язницю, з якої він утік в грудні 1647 р. на Січ, де його обрали гетьманом.

Рушійними силами визвольної війни були: козацтво, селянство, міщанство, частина української шляхти, а також духовенство. Таким чином, у визвольній боротьбі взяли участь представники всіх верств українського суспільства. За національним складом абсолютну більшість учасників війни становили православні українці, але слід зазначити, що серед повстанців були й представники інших етносів, які проживали в Україні, в тому числі поляки і євреї.

Виходячи з причин, склад учасників національно-визвольної війни, її характер можна визначати як національно-визвольний, релігійний, соціальний.

4.1.2 Бойові дії 1648-1649рр.

Ще до початку серйозних бойових дій Б. Хмельницький отримав першу дипломатичну перемогу. Скориставшись з того, що між Польщею і Кримом загострилися відносини, він одержав згоду хана Іслама Гірея III на підтримку повстанців 5-тисячним загоном татарської кінноти, обіцяючи при цьому військову здобич під час військових дій.

Чутки про рух, що його підняв Б. Хмельницький занепокоїли польський уряд. Коронний гетьман М. Потоцький, вирушив на Запоріжжя, щоб придушити повстання в самому зародку. Реєстрових козаків і загін німецької піхоти він вислав Дніпром, щоб вони біля Кодака з'єдналися з 4-ма тисячами польського війська і реєстрових козаків, які йшли під проводом сина Потоцького, Стефана. За ним йшло 6 тис. війська під командуванням гетьманів – М. Потоцького та М. Калиновського.

Реєстрові козаки, що пливли човнами по Дніпру, виступили проти поляків і перейшли на бік Хмельницького. Козацьке військо вийшло в квітні із Запоріжжя і рушило назустріч польським військам. 5-6 травня 1648 р. Б. Хмельницький напав на польський авангард під проводом С. Потоцького біля урочища Жовті Води. Реєстрові козаки з його війська також приєдналися до повсталих. Загін С. Потоцького було розбито, а сам він важкопоранений потрапив у полон до татар, де і помер. Після цієї перемоги Б. Хмельницький з військом вирушив на основні сили поляків, які зосередилися під Корсунем. 16 травня польське військо зазнало цілковитої поразки. Обидва гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський, а також понад 8 тис. поляків потрапили у полон.

Після поразок поляків під Жовтими Водами та Корсунем до козацького війська почали приєднуватися значна кількість українських селян, міщан, а також спольщеної української шляхти. В українському війську були талановиті полковники І. Богун, М. Кривоніс, брати Іван та Данило Нечай, М. Небаба, Ф. Джеджалій та інші.

Влітку 1648 р. обидві сторони готувалися до вирішальних боїв. Полякам вдалося зібрати майже 100-тисячне військо зі 100 гарматами, а українське нараховувало близько 118 тис., але серед них було майже 40 тис. слабоозброєних новачків-селян. Слабкою стороною польського війська був величезний обоз: до 100 тис. возів з винами, продовольством, посудом, одягом панів. Битва між двома військами відбулася 11-13 вересня 1648р. під Пилявцями на Поділлі, де поляки зазнали повного розгрому. Повстанцям дістались величезні трофеї – гармати, вози з продовольством тощо.

Восени 1648 р. козацьке військо зайняло всю Західну Україну і взяло в облогу Львів, вимагаючи від міської влади викуп, оскільки гетьман не бажав витратити сили на штурм міста та його руйнування. Одержавши викуп у 200 тис. злотих він зняв облогу і військо рушило до польського міста Замостя, яке гетьман не став штурмувати, розраховуючи на тривалу облогу. В той час королем Речі Посполитої став Ян Казимир, кандидатуру якого підтримував Б.

Хмельницький. Він уклав з королем 21 листопада 1648 р. перемир'я, зняв облогу Замостя і повернувся з військом в Україну.

23 грудня 1648р. Б. Хмельницький з військом урочисто вступив до Києва, де його радісно зустрічало населення, а також духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим.

В лютому 1649р. під час переговорів з королівським посольством було досягнуто умову про перемир'я до весни. Це перемир'я обидві сторони використали для підготовки до нових бойових дій, які почалися в травні 1649р., а в червні козацьке військо за допомогою татар атакували поляк під Збаражом. 5 серпня повстанці на чолі з Б. Хмельницьким нанесли поразки полякам під Зборовим. Польське військо, очолюване королем Яном Казимиром опинилося в оточенні, але через зраду татар поляки уникнули остаточного розгрому. Кримський хан змусив гетьмана припинити бойові дії і розпочати переговори з поляками.

8 серпня 1649р. між обома сторонами було укладено Зборівський договір згідно якого територія України була в межах трьох воєводств – Київського, Чернігівського, Брацлавського; кількість реєстрових козаків повинна становити 40 тис. осіб; шляхта отримала право повернутися до своїх маєтків; православна церква діставала рівні права з римо-католицькою.

Зборівський мир дав можливість Б. Хмельницькому розпочати розбудову української держави.

4.1.3 Побудова Української держави, її політико-адміністративний устрій

Б. Хмельницький розпочав побудову української держави в межах трьох воєводств – Київського, Чернігівського, Брацлавського. На цих територіях було створено центральні і місцеві органи влади, запроваджувався новий адміністративно-територіальний поділ, в основі якого лежала військова організація. Територія держави поділялася на полки, а полки – на сотні, які були і військовими, і адміністративними одиницями. На чолі полків стояли полковники, які виконували всі військові і адміністративні функції на своїх територіях, і були головними представниками гетьманської влади на місцях.

Містами і селами управляли отамани. У містах з магдебурзьким правом діяли виборні магістрати, у селах – сільські старости. Столицею Війська Запорізького стало місто Чигирин.

Верховним органом влади в Україні стала загальнокозацька рада, (Військова або Генеральна рада). На чолі держави стояв гетьман, якого обирали на Військовій раді. Держава мала свій уряд, який називався Генеральна канцелярія. До нього входив обозний, який відповідав за постачання армії, суддя очолював генеральний суд – вищу судову інстанцію; писар відповідав за діловодство, дипломатичні зв'язки; підскарбій відав фінансами, податковою політикою; осаул відповідав за організацію і боєздатність війська; бунчужний оберігав гетьманський бунчук – символ гетьманської влади.

Виконавча і судова влада була зосереджена у руках гетьмана. Він скликав генеральну старшинську раду, видавав універсали, брав участь у судочинстві, організовував і контролював фінансову систему, вів переговори з іншими державами, був Головнокомандувач Війська Запорізького.

Гетьманська держава мала досить сильну армію, яка була створена в перший рік війни шляхом об'єднання розрізнених селянських і козацьких загонів. Армія налічувала близько 100-150 тис. козаків і була організована полково-сотенним територіальним поділом. Вона формувалась із добровольців, відзначалась високим боєвим духом, мужністю та суровою дисципліною. Основну ударну силу становили запорожці та реєстрові козаки Чигиринського, Черкаського, Білоцерківського, Корсунського і Переяславського полків, у козацькій державі функціонувала своя фінансова система. Головними джерелами прибутку були земля, торгівля, загальні податки. В державі діяла система судочинства. Вона складалась з Генерального, полкових та сотенних судів. У містах діяли міські, а також церковні суди. На території Гетьманщини діяло козацьке звичаєве право, Литовські статuti, магдебурзьке право.

В козацькій державі продовжувала зберігатися традиція виборності старшини, однак її представники почали отримувати ці посади по декілька разів підряд, Старшина намагалася зайняти в українському суспільстві провідне місце, яке звільнилося, після того як польські пани залишили українські землі. Окремі полковники привласнювали собі землі разом з селянами і змушували їх виконувати феодалні повинності, що викликало в них незадоволення.

Б. Хмельницький домігся, щоб посада гетьмана була довічною і спадковою. Його спадкоємцем мав бути старший син Тиміш, але його загибель зруйнувала плани гетьмана. В 1657 р., відчуваючи наближення смерті, він провів обрання на свого наступника молодшого сина Юрія.

У зовнішній політиці Б. Хмельницький прагнув не допустити, щоб Польща змогла створити антиукраїнську коаліцію, а тому він прагнув зміцнювати добросусідські відносини з Туреччиною і Кримським ханством. Гетьман намагався підтримувати дружні відносини з Трансильванією, Валахією, Молдавією. З початку бойових дій в 1648 р. Б. Хмельницький почав звертатися до Московського царства, обіцяючи визнати васальну залежність від царя. Також гетьман намагався знайти спільну мову з противником Польщі, Швецією, зокрема він вів переписку зі шведським королем Карлом Густавом.

Становище України на початку 1650-х років було надзвичайно важким: постійні бойові дії з Польщею, зради татар, масова мобілізація населення, неврожаї тощо. Всі ці обставини змусили Б. Хмельницького в 1653 р. знову звернутися до Московського царя, з конкретними пропозиціями. 11 жовтня 1653 р. цар Олексій Михайлович терміново скликав Земський собор, який прийняв рішення про прийняття Війська Запорізького під протекторат Москви. Там врахували, що союз з Україною буде потрібний з ряду причин: він відкривав шлях до Чорного моря і на захід, забезпечував Москві, або захоплення її Польщею, або союзами з Туреччиною.

8 (18) січня 1654 р. в Переяславі відбулося загальна Військова рада, яка прийняла рішення про перехід України під зверхність царя. Царське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним привело українське населення на вірність царю, однак присягнули не всі, зокрема відмовилися присягати полковник І. Богун, запорозький кошовий отаман І. Сірко, частина духовенства, окремі полки.

У березні 1654 р. посольство від України в складі військового судді Самуїла Зарудного та полковника Павла Тетері прибуло до Москви, де цар ратифікував так звані Переяславські статті, які отримали назву «Березневі статті» (23 статті). Згідно них Україна в межах 3 воєводств – Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств переходила під протекторат Московії. Україна отримала право на зовнішню політику, окрім Речі Посполитої і Туреччини, передбачались спільні воєнні дії України і Московії.

Договір з Москвою на думку Б. Хмельницького допоміг би завершити війну проти Польщі, а також зміцнити і розширити українську державу.

4.2. Поділ України на Правобережну та Лівобережну. Руїна

4.2.1. Україна після Переяславської Ради (1654-1657рр.)

Восени 1654 р. бойові дії з поляками продовжувались. Їхня армія ввійшла на Брацлавщину. Взимку до поляків приєдналися татари і взяли в облогу Умань, обороною якої керував полковник І. Богун. На допомогу оточеним вирушив Б. Хмельницький з московським військом. Вирішальний бій українсько-московського війська відбувся біля містечка Охматів на Черкащині, де поляки зазнали незначної поразки. Навесні 1655 р. гетьман почав похід у Галичину і 19 березня українське військо розгромило поляків під Городком, а потім взяло в облогу м. Львів. Жителі міста дали викуп і гетьман відійшов від нього. У листопаді українці здобули ще одну перемогу під Озерною. В цей час на території Білорусії і Смоленщини успішно діяли українські і російські війська, які зайняли частину Литви зі столицею Вільно і

Південну Білорусію, де українці створили на її території декілька білоруських козацьких полків.

В цей період становище Польщі ставало загрозливим і цим скористалася Швеція, яка захопила Варшаву і Краків. Польська армія не змогла діяти на два фронти і капітулювала. Литва визнала владу Швеції, а польський король Ян-Казимир втік до Шлезвіга в Сілезії. В такій, майже безнадійній ситуації, Польща звернулася до Москви з пропозицією перемир'я між Московією та Річчю Посполитою без представників від України. Військовий союз України з Московією проти Польщі втратив чинність.

Віленський мир викликав обурення гетьмана і старшини, на раді, скликаній у Чигирині 2 жовтня 1656р. вся старшина запевнила, що буде спільно боронити Україну. Б. Хмельницький уклав союз з Трансильванією і Швецією. Влітку 1657 р. українські війська у союзі із шведською і трансильванською арміями досить вдало воювали на території Польщі і Білорусії. В той час союзниками було взято Варшаву, Краків, Люблін. Проте ситуація в цей час різко змінилося, оскільки на Швецію напала Данія, а Трансильванії почало загрожувати Кримське ханство. Союз з цими державами розпався і це ще більше підірвало здоров'я Б. Хмельницького і він 27 липня 1657 р. помер.

4.2.2. Гетьманщина після смерті Б. Хмельницького. Руїна

Смерть гетьмана значно ускладнила справу визволення України: загострилися протиріччя між старшиною і рядовим козацтвом, розгорнулася боротьба старшинським угрупованням за владу в якій переміг один з найважливіших представників Іван Виговський. Він походив з Овруцької шляхти. Свого часу І. Виговський перейшов від поляків до Б. Хмельницького і аж до його смерті був найближчим його соратником, обіймаючи посаду генерального писаря.

У зовнішній політиці гетьман уклав договір із Швецією, яка визнала незалежність України, а також поновив союз з Кримським ханством і

Туреччиною. Польща хотіла повернути Україну, обіцяючи при цьому їй широку автономію.

Незважаючи на досить успішну зовнішню політику, в Гетьманщині весь час точилася боротьба. Виникли своєрідні два центри опозиції. Перший – запорозьке козацтво на чолі з кошовим отаманом Яковом Барабашем, які були незадоволені, що їх не запросили на вибори гетьмана. Другий – частина реєстрового козацтва, яке очолив полтавський полковник Мартин Пушкар, який був претендентом на гетьманську посаду. Москва активно підтримувала опозицію.

В травні 1658 р. І. Виговський з допомогою кримських татар розгромив опозицію. В результаті боїв загинуло майже 50 тис. осіб. Це було початком громадянської війни. В Україні посилювалася боротьба різних груп населення: старшина, яку лякало царське свавілля хотіла зближення з Польщею, а селяни та міщани були вороже налаштовані до Польщі, оскільки вони були налякані панщиною та релігійними утисками.

16 вересня 1658 р. І. Виговський уклав у Гадячі договір з Річчю Посполитою. Згідно нього Україна (в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств), а також Польща та Литва входять у федерацію трьох держав. Гетьманщина при цьому отримує назву велике князівство Руське. Очолювати князівство руське повинен гетьман, який обирався Радою довічно і затверджувався королем. Україна могла мати власну державну скарбницю, власну армію (30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська). В Україні церковна унія скасовувалися, а православна церква в усьому зрівнювалася з католицькою. В Україні можна було заснувати два університети, колегії, школи, друкарні.

Отже цей договір в цілому узаконював українську державність, але сильні антипольські настрої в тогочасному суспільстві зумовлювали його несприйняття більшістю козацтва.

Цей договір, хоч і не був реалізований, однак він викликав незадоволення в Москві, де І. Виговського оголосили зрадником і розпочали

війну з Україною. Понад стотисячна московська армія під командуванням князів Трубецького і Ромодановського навесні 1659 р. рушила в Україну, де під Конотопом 28-29 червня зазнали нищівної поразки. Гетьман не зміг скористатися перемогою тому, що проти нього на Правобережжі виникла опозиція, яку очолювали І. Богун, І. Золотаренко, Я. Сомко, І. Сірко, П. Дорошенко. В такій ситуації І. Виговський зрікся булави і втік до Польщі.

14 вересня 1659 року неподалік Фастова на Раді в с. Германівці Юрія Хмельницького обрали гетьманом завдяки підтримці старшини антипольського напрямку, яка була прихильницею Москви. Гетьман не мав досвіду, був молодим і тому Москва, відчувши це, легко нав'язала йому новий договір (Переяславські статті 1659 р.). Цей договір, порівняно з 1654 р. був нерівноправним і сфальсифікованим. Він різко обмежував автономні права України. Зокрема гетьман втрачав право проводити самостійну зовнішню політику, оголошувати війну або надавати військову допомогу сусіднім державам; російські воєводи зі своїми гарнізонами, крім Києва, могли розташовуватися в Чернігові, Брацлаві, Переяславі, Умані; Київський митрополит переходив під владу московського патріарха; заборонялося без царського дозволу переобирати гетьмана, призначати і знімати генеральну старшину і полковників.

Восени 1663 р. розпочалася московсько-польська війна. Московське військо пішло на Правобережжя до якого приєднався і Юрій Хмельницький зі своїм військом. Під Любарем і Чудновим на Житомирщині поляки розбили московське та українське військо. Юрій Хмельницький підписав з поляками Чуднівський договір (Слободищенський трактат), який повторював Гадяцький, але без назви «Велике князівство Руське». Гетьман спробував поширити владу на Лівобережжя, але це йому не вдалося. В такій ситуації він зрікається своєї влади і козацтво на Правобережжі обирає гетьманом Павла Тетерю (1663-1668 р.р.) прихильника Польщі, а на Лівобережжі гетьманом на «Чорній Раді» замість Я. Сомка, який був наказним гетьманом, в 1663 р.

обрали Івана Брюховецького (1663-1668 р.р.), який був кошовим отаманом Запорозької Січі і прихильником Москви.

Таким чином, Україну було поділено на дві частини: Правобережна стала під впливом Польщі, а Лівобережна – Москви. За Україну почалася активна боротьба Московщини, Польщі, Туреччини, Кримського ханства.

За гетьманування І. Брюховецького Москва та Польща вирішили досягти компромісу за рахунок поділу українських земель. 30 січня 1667р. вони уклали Андрусівське перемир'я на 13,5 років за яким визнавалися входження Лівобережної України до складу Московщини, а Правобережної України до складу Польщі, Київ на два роки залишався за Московщиною, Запорозька Січ мала перебувати під владою обох держав. Цим договором Москва остаточно відмовилася від свого зобов'язання про допомогу Україні в боротьбі з Польщею, що було закріплено в Березневих статтях 1654 р.

В Гетьманщині почало поширюватися загальне незадоволення проти Брюховецького. Побоюючись повстання, гетьман вирішив змінити орієнтацію і в 1668 р. скликав Раду старшин, на якій заявив, що єдиний порятунок - вигнати московських воєвод і просити протекції Туреччини. Однак така позиція гетьмана не врятувала і його було вбито у червні 1668 р.

4.2.3 П. Дорошенко та його боротьба за збереження єдності України.

На Правобережжі в 1665 р. вибухнуло антипольське повстання і було усунуто від влади П. Тетерю, а замість нього обрали чигиринського полковника Петра Дорошенка (1665-1676 р.р). Він був онуком гетьмана Михайла Дорошенка. П. Дорошенко ставив своєю метою звільнити Україну від московської та польської влади і об'єднати її.

На початку свого гетьманування він змушений був визнати залежність від Польщі, оскільки в багатьох містах Правобережжя знаходилися польські зағони. П. Дорошенко розумів, що Польща не надасть йому допомоги в реалізації його планів і тому він в 1666 р. розірвав з нею відносини і уклав союз із Кримом і Туреччиною. Султан запропонував гетьману прийняти турецький протекторат в обмін на надання військової допомоги. П. Дорошенко проводив

також переговори з Московським царством про надання йому допомоги у визволенні всієї України. За це гетьман хотів, щоб цар гарантував Україні автономний статус і визнав гетьмана правителем об'єднаних українських земель. Москва відмовилася і П. Дорошенко почав боротьбу за визволення Правобережжя від поляків за допомогою татар і турків.

У червні 1668 р. після усунення І. Брюховецького, козацька рада обрала П. Дорошенка гетьманом обох берегів Дніпра. Восени 1669 р. гетьман з татарами і турками розпочав бойові дії проти Польщі. Об'єднане військо швидко захопило Поділля, Волинь і частину Галичини. У 1672 р. Було підписано Бучацький договір за яким Польща відмовлялася від Правобережної України. На Лівобережжі наказним гетьманом залишався чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний (1668-1672 рр.), який в умовах повномасштабного наступу московських військ і відсутності допомоги від П. Дорошенка почав переговори з представниками царя. В березні 1669 р. на раді у Глухові він одержав від царя підтвердження своїх повноважень. Гетьман намагався проводити незалежну політику, погодився на входження України до складу Московщини, але в кордонах «Березневих статей» 1654 р. Він пішов на зближення з П. Дорошенком, але це не сподобалось окремим представником козацької старшини, яка звинуватила його у зраді царю. Його було доправлено до Москви, піддано тортурам і зaslано до Сибіру. Замість нього в 1672 р. на козацькій раді новим гетьманом Лівобережної України було обрано прихильникам Москви Івана Самойловича (1672-1687 р.р). Він хотів поширити свою владу на всю Україну і на початку 1674 р. разом з московським військом гетьман захопив ряд міст Правобережної України і його було проголошено гетьманом усієї України. Вступ на Правобережжя привів до війни з Туреччиною. Влітку 1674 р. турки і татари вступили в регіон, а московського-українське військо змушене було відступити на Лівобережжя. Населення Правобережжя звинуватив П. Дорошенка у всіх бідах, які принесли з собою татари і турки.

В грудні 1674 р. П. Дорошенко пішов на переговори з поляками, запропонувавши їм входження до складу Польщі на основі Гадяцького договору 1658 р., але поляки не погодилися на такі пропозиції. В цей період становище П. Дорошенка ще більше ускладнилося: населення через постійні грабунки і насилля турків і татар відвернулися від нього, частина козацьких полків перейшла на сторону І. Самойловича. У жовтні 1676 р. до Чигирини підійшло українсько-московське військо і П. Дорошенко змушений був зректися гетьманської булави на користь І. Самойловича, а через деякий час він прибув до царя, який призначив його В'ятським воєводою.

Таким чином, після усунення з посади П. Дорошенка була ліквідована державність на Правобережжі, а зберегти її вдалося лише на території Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Московщини. В цей період на Лівобережжі гетьманом залишався І. Самойлович, який в 1677-1678 р.р. брав участь у походах, щоб зупинити просування турецьких військ на Правобережжя.

У 1686 р. між Польщею і Московщиною був підписаний так названий «Вічний мир», в основі якого були положення Андрусівського договору 1667 р. Лівобережжя, Київ, Запоріжжя, Слобожанщина перебували під владою Московщини, а Правобережжя – під владою Польщі.

Влітку 1687 р. І. Самойлович із московським військом на чолі з князем В. Голіциним виступили в похід на Крим, який був невдалим і вся відповідальність була покладена на гетьмана, якого згодом було усунуто від влади та відправлено до Сибіру, а новим гетьманом було обрано Івана Мазепу.

Таким чином, під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. постала Українська держава, однак внаслідок внутрішніх чварів старшинських груп впливу Лівобережжя та Правобережжя, а також зовнішніх втручання з боку Речі Посполитої, Московії, Кримського ханства і Туреччини відбулося розчленування українських земель.

4.3. Культура України другої половини XVII ст.

Національно-визвольна війна привела до значних руйнувань та спустошення, але незважаючи на це, культура в Україні продовжувала розвиватися. На досить високому рівні була освіта, особливо шкільна. Навіть в часи війни працювали школи і більшість козаків були письменними про що писав арабський мандрівник Павло Алепський. Він відвідав Україну в 1654-1655 роках і зазначав, що навіть серед жінок та дівчат багато письменних, оскільки вони в церквах могли читати молитовники. Школи в той час були при церквах та монастирях, в яких навчали дяки та ченці. На землях запорозьких козаків існували полкові школи.

У розвитку середньої освіти важливу роль відігравали колегіуми, які діяли в Києві, Харкові, Переяславі, Чернігові. Так, зокрема в 30-х роках XVII ст. центром освіти в Україні став Києво - Могилянський колегіум, заснований в 1632р. шляхом об'єднання Київської братської та Лаврської шкіл. Значну підтримку колегіуму надав архімандрит Петро Могила, який у 1633-1647 рр. здійснив реформу освіти, завдяки чому шкільна освіта України була перебудована за зразком єзуїтських колегій, тобто вона наближалась до європейського типу.

В Києво – Могилянському колегіумі могли навчатися діти всіх верств населення, але переважали діти козацької старшини, духовенства, заможних міщан та козаків. В колегіумі навчався син Б. Хмельницького Юрій, племінники І. Мазепи, сини відомих полковників: Горленка, Лизогуба, Апостола, Ломиковського та інших. Крім українців у колегіумі навчалось багато росіян, а також були вихідці з Болгарії, Сербії, Румунії.

На західноукраїнських землях школи в основному були польські, угорські, румунські. Діяли також уніатські та єзуїтські колегії. У 1661р у Львові було відкрито університет, але навчання в ньому велось польською, а пізніше німецькою мовами.

Національно-визвольна війна та події, які відбувалися в цей період дали поштовх для дослідження історії України. Історичні праці виходять з рамок

літописного оповідання й набувають форм прагматичної історії. В цей період було написано «Синопис» (1674р), «Літописець» (1699р) та ряд інших творів. Особливе значення мав «Синопис», оскільки це був стислий підручник історії України, який витримав декілька десятків видань. Як самостійна наука починає розвиватися філософія. Так, зокрема в Києво-Могилянському колегіумі в першій половині XVII ст. викладалась філософія Арістотеля, на якій базували такі дисципліни, як діалектика, логіка, метафізика, етика.

В XVII ст. в Україні ширилися твори античних та середньовічних філософів.

У другій половині XVII ст. набули поширення думи та історичні пісні, пов'язані насамперед з подіями визвольної війни. В цей період були створені народні пісні «Не дивуйтеся добрі люди», «За світ встали козаченьки» та інші. Слід зазначити, що в цей час з'явилося багато пісень і з світською тематикою: любовних, політичних, що прославляли героїв – Богдана Хмельницького, Івана Богуна та інших.

Досить широко були представлені оповідання, переважно релігійного змісту – про святих та їх чудеса. Збірку таких оповідань видав Петро Могила. Великою популярністю користувалися – Печерський Патерик, перевиданий в 1661, 1678 рр., та збірка «Житіє Святих», яку уклав Дмитро Туптало в 1689-1705 роках.

В кінці XVII ст. поширеним видом літератури була драма. Вона зародилася в Україні під впливом польських шкіл на початку XVII ст. Українська драма була пов'язана з Київським колегіумом. Поширення також набув ляльковий народний театр – вертеп. Для вистави використовувалася скринька у вигляді двохповерхового будиночка. На другому поверсі показували релігійні сюжети, а на першому – побутові. Дійовими особами побутової частини були запорожці, цигани, поляки та інші.

Другу половину XVII ст. вважають золотим віком українського мистецтва. В Україні виник своєрідний стиль, що настав із сполуки українських тринавних церков із західноєвропейською базилікою, який

пізніше дістав назву українського бароко. Найбільшого поширення цей стиль набув під час гетьманування Івана Мазепи.

В другій половині XVII ст. в Україні розвивається музичне мистецтво, чому в значній мірі сприяли братства та спеціальні музичні цехи в Києві, Львові, Чернігові, Луцьку, Харкові. Вони поширювали серед населення інтерес до музики, а в церковні хори вносили нове. Основою хорового співу України був «партесний» спів – поділ на голоси. Музичність українців, краса церковних співів справляли велике враження на чужинців. Осередком музичного життя був Київський колегіум.

Таким чином культура України другої половини XVII ст. розвивалася в умовах боротьби українського народу за свою незалежність. Незважаючи на складну ситуацію цього періоду в Україні працювали школи, колегіуми, відбувалися значні зміни в літературі, архітектурі та музичному мистецтві тощо.

Словник термінів

Генеральна військова рада – найвищий державний та політичний орган у часи Гетьманщини. Скликалася для обрання гетьмана або для вирішення важливих державних, судових, військових питань та обговорення зовнішньополітичних справ. У роботі Ради брали участь усі козаки, іноді міщани і селяни. Після переходу влади до рук козацької старшини наприкінці XVII ст. вплив ради на політичне життя в Гетьманщині послабився.

- *Генеральна старшина* – вища державна адміністрація в Гетьманщині – найближче оточення гетьмана: генеральний писар, генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, два генеральні осавули.

- *Генеральний бунчужний* – представник генеральної старшини. Захищав у воєнні часи бунчук. Виконував важливі доручення гетьмана.

- *Генеральний військовий суд* – найвища урядова судова установа Гетьманщини. Розглядав кримінальні справи, наприклад, про вбивства, грабування, підпали маєтків.

- *Генеральний писар* – вища службова особа, входив до складу Генеральної старшини у Гетьманщині. Керував справами гетьманського уряду, очолював Генеральну військову канцелярію, вів дипломатичне листування, приймав послів, розробляв умови міжнародних угод тощо.
- *Генеральний суддя* - вища службова особа, входив до складу Генеральної старшини у Гетьманщині (як правило, їх було двоє). Очолював Генеральний військовий суд. Посада суддів існувала при полках та сотнях.
- *Генеральний хорунжий* – представник Генеральної старшини, входив до гетьманської адміністрації. Офіційний обов'язок – охорона головного прапора (хоругви) українського козацького війська. Виконував обов'язки ад'ютанта гетьмана, його особливі військові та дипломатичні доручення.
- *Гетьманщина* – загальноприйнята в науковій літературі назва української національної козацької держави, яка утворилася в результаті Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. офіційна назва держави – Військо Запорозьке. В офіційних документах царського уряду українську державу називали Малоросією.
- *Козацька старшина* – посадові виборні особи в козацькій державі. Поділялась на генеральну, полкову та сотенну. Генеральна старшина обиралась на загальній козацькій раді, полкова і сотенна – на радах полків і сотень. Останні затверджувались гетьманом, пізніше – російським царем.
- *Слобідська Україна (Слобожанщина)* – історична територія, що охоплює нинішню Харківську та частини Сумської, Донецької, Луганської областей України, а також частини Воронежської, Курської і Белгородської областей росії.
- *Трансільванія* – князівство, яке існувало на території сучасної Румунії. У 50-х роках – союзник Б. Хмельницького у боротьбі з Польщею.

РОЗДІЛ 5. РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ В УКРАЇНІ. ЛІКВІДАЦІЯ АВТОНОМНОГО УСТРОЮ У ХVІІІ СТ. (Суліменко О. Г.)

5.1. Гетьманування Івана Мазепи (1687-1709рр)

25 липня 1687 р. на козацькій Раді на р. Коломак гетьманом було обраного генерального писаря І. Мазепу, який був вихідцем зі знатного шляхетського роду. Його предки в ХVІ ст. оселилися на Білоцерківщині. Батько його Степан – Адам Мазепа був прихильником І. Виговського і брав участь в укладенні Гадяцького договору, мати Марина – Магдалина була зі старого шляхетського роду Мокієвських, належала до видатних жінок.

І. Мазепа дістав добру освіту в Києво-Могилянській колегії, а потім в єзуїтській колегії у Варшаві і довгий час служив при дворі польського короля Яна Казимира, виконуючи його доручення, їздив до І. Виговського (1659 р.), до Ю. Хмельницького (1660 р.), до П. Тетері (1663 р.).

Обрання І. Мазепи було пов'язане з підписанням нових «Коломацьких статей». В основу їх покладено «Глухівські статті» Д. Многогрішного 1669 р., але при цьому було зроблено багато додатків на користь Москви. Україні було заборонено вести дипломатичні відносини з іншими державами. Крім залог та воєвод, що були в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі та Острі, московська застава мала стояти в гетьманській столиці Батурині для постійного контролю над гетьманським урядом. Коломацькі статті вперше заперечували державний характер гетьманської влади, а разом з тим і державність України. Професор О. Оглоблин писав: «Коломацька угода була безперечним успіхом Москви в її історичному наступі на Україну і лише державний геній і глибокий патріотизм нового гетьмана Мазепи зробили так, що низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишились нечинними».

Ставши гетьманом, І. Мазепа почав проводити політику об'єднання під своєю владою Лівобережжя, Правобережжя, Запорозжжя, Слобожанщини. Гетьман заручився підтримкою російського царя Петра І і для зміцнення своєї влади почав спиратися на козацьку старшину, духовенство, шляхту, роздаючи

їм селянські землі. Десятки тисяч селян було передано у володіння своїм прихильникам. Сам гетьман мав у власності значну кількість селян та маєтків. В Гетьманщині почало зростати незадоволення діяльністю І. Мазепи. Люди порівнювали тогочасне життя з тим, що було «під ляхом», називали гетьмана «вітчимом України». Проти І. Мазепи визріла опозиція, яку очолив канцелярист Генеральної військової канцелярії Петро Іваненко (Петрик). Він прибув 1692 р. на Запоріжжя і там почав підбурювати козаків проти Москви та гетьмана. Петрик знайшов підтримку кримських татар і частини козацької голоти. Проти нього виступив І. Мазепа з своїм та російським військом і це повстання було придушене.

Досить складною була ситуація на Правобережній Україні, яка була спустошена після кровопролитних воєн та масовим переселенням людей на Лівобережжя та Слобожанщину. В 1702 р. на Правобережжі почалося антипольське повстання, яке очолив фастівський полковник С. Палій. Він ставив за мету визволення регіону від польського панування й об'єднання Правобережної України з Лівобережною. Повстання спочатку охопило Київщину, а вже на початку 1703 р. поширилось на Волинь і Поділля. Польське військо не змогло розгромити повсталих. В 1704 р. І. Мазепа з військом вступив на Київщину. С. Палія та його соратників було заарештовано та заслано до Сибіру. На Правобережжі була встановлена влада гетьмана, оскільки Польща, знесилена війною зі шведами, які окупували значну частину її, була неспроможна боротися за Правобережну Україну. Так під владою гетьмана І. Мазепи на короткий час об'єдналися Лівобережна і Правобережна Україна.

У 1700 р. розпочалася Північна війна між Швецією і Росією, яка прагнула отримати вихід до Балтійського моря. Гетьман на вимогу царя змушений був направляти свої війська для участі в боях проти шведів без належної кількості боєприпасів, продовольства, фуражу. Досить часто козацькими полками командували російські офіцери, які направляли їх у найнебезпечніші ділянки боїв, де вони ставали «гарматним м'ясом». Втрати в

таких боях складали 50-60% особового складу. Десятки тисяч козаків використовували на різноманітних роботах, при будівництві нової столиці Петербургу, де вони масово гинули від важкої праці, голоду та незвичного для них клімату.

Політика Петра I викликала обурення в Україні і тому козацька верхівка почала схилити гетьмана на пошуки нового союзника. Гетьман почав встановлювати тісні зв'язки зі Швецією, оскільки він мав підстави вважати, що цар хоче повністю підпорядкувати Україну, грубо втручаючись у її справи.

У жовтні 1708р шведські війська під проводом короля Карла X вступили на територію України. Цей вступ був несподіваним для гетьмана і він змушений був приєднатися до шведів. В той час ситуація для України була несприятливою, оскільки з 10-ти козацьких полків лише три були в Україні – Миргородський, Лубенський та Прилуцький, інші знаходились по різних регіонах, зокрема 4 полки були в Білорусі. І. Мазепа приєднався до Карла XII з 15-ти тисячним військом та 8тис. запорізьких козаків на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Негативним було те, що І. Мазепа не міг своєчасно підготувати серед українського народу громадської думки: після заклик боротися разом зі шведами, не тільки селяни, а навіть старшина не знала, що шведи прийшли не як вороги, а як визволителі від московського поневолення.

Петро I провів рішучі дії. 28 жовтня він видав маніфест, в якому повідомляв про зраду Мазепи. За його наказом у всіх церквах оголошували анафему гетьману. Одночасно Петро I дав наказ Меншикову знищити столицю гетьмана – Батурин. Через зраду полковника І. Носа, який показав москалям таємний підземний хід, місто було захоплено, а всіх його жителів було жорстоко закатовано. Цар дозволив обрати нового гетьмана і ним став І. Скоропадський (1708-1722рр).

27 червня 1709 р. відбулася Полтавська битва, яка стала ключовою у Північній війні. Перевага у військовій силі була на боці московитів, оскільки вони переважали за кількістю солдат та артилерії. Шведське військо було

меншим за кількістю вояків та гармат і це привело до катастрофи. В полон попала значна кількість шведів. Армія Карла XII перестала існувати. Залишки шведського війська з королем, І. Мазепою та козаками переправилися через Дніпро і увійшли в турецькі володіння. В липні 1709р Мазепа і Карл XII були в Очакові, а 1 серпня перейшли до Бендер. 21 вересня 1709 р. І. Мазепа помер у м. Бендери, пізніше його останки були перенесені до монастиря у м. Галац.

Після смерті І. Мазепа, в квітні 1710 р. в м. Бендери відбулася військова рада за участю генеральної старшини, на якій гетьманом було обрано П. Орлика. При обранні на посаду кошовий отаман запорожців К. Гордієнко і старшина підписали з П. Орликом документ «Пакти і Конституція прав та вольностей війська Запорозького». Конституція проголошувала незалежність війська Запорозького, ідею соборності українських земель. Вища законодавча влада передавалася козацькій раді, яка мала збиратися тричі на рік (на Різдво, Благовіщення і Покрову). Козацька рада повинна була складатися з генеральних старшин, представників Запорозької Січі і по одному козаку від кожного полку. Встановлювалася виборність полковників, сотників з наступним їх затвердженням гетьманом. Гетьман мав захищати козацтво і все належне від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким вдовам і сиротам.

П. Орлик намагався створити антиросійську коаліцію держав. Все своє життя він робив спроби переконати європейських діячів про ту небезпеку, яку несе для Європи зміцнення Москви, яка після закінчення Північної війни перетворилася на Російську імперію, але європейські держави не бажали воювати за Україну.

5.2. Ліквідація автономного устрою Гетьманщини

Перехід Мазепа на сторону Карла XII став поштовхом до здійснення давно омріяного Петром I плану наступу на автономний устрій Гетьманщини. У травні 1709 р. була ліквідована Запорозька Січ. В цьому ж році цар призначив гетьмана І. Скоропадського і призначив до нього свого резидента,

який повинен був контролювати діяльність гетьмана. За правління І. Скоропадського почалося призначення на посади полковників російських офіцерів, проводилась активна роздача українських земель царським посадовцям. В квітні 1722 р. за вказівкою царя була створена Малоросійська колегія, яку очолював бригадир С. Вельямінов. Він мав право на власний розсуд втручатися в будь-яку сферу життя Гетьманщини. Члени колегії повинні були наглядати за діяльністю гетьмана, генеральної і полкової старшини, а також Генеральної військової канцелярії.

В 1722 р. І. Скоропадський помер і згідно з наказом Сенату наказним гетьманом був призначений П. Полуботок. Вибори нового повноправного гетьмана були заборонені, що означало намір царя ліквідувати автономний устрій Гетьманщини. П. Полуботок, який хотів змінити існуючий у Гетьманщині адміністративно-політичний лад, але його було ув'язнено в жовтні 1723 р. у Петропавлівську фортецю, де він і помер у грудні 1724 р. Після його смерті Гетьманщиною правила лише Малоросійська колегія.

В 1725 р. помер Петро I і після нього інші російські царі продовжили обмеження української автономії. В 1727 р. Росія була на порозі чергової війни з Туреччиною і тому було вирішено відновити посаду гетьмана. Ним став полковник Д. Апостол (1727-1734 рр.) колишній соратник І. Мазепи. Під час поїздки до Петербургу гетьман подав петицію про поновлення «Березневих статей» Б. Хмельницького. У 1729 р. було укладено договір з Росією під назвою «Рішительні пункти». Згідно нього гетьман позбавлявся права вести переговори з іншими державами, на всі військові посади повинні обиратися особи з числа старшини, проте вони повинні були затверджуватися особисто царем. Нові статті значно обмежували права Гетьманщини, однак, незважаючи на це гетьману вдалося проводити відносну належну політику. Йому вдалося вперше встановити державний бюджет, скликати перший з'їзд українських купців у Глухові. В 1730 р. гетьман затвердив судову інструкцію про колегіальність судів і порядок апеляції. В січні 1734 р. Д. Апостол помер і управління Гетьманщиною доручили новоствореному Правлінню

гетьманського уряду, який складався з трьох українських старшин і трьох росіян під управлінням князя Шаховського.

Зміни на краще для Гетьманщини настали після смерті цариці Анни (1740 р.), коли до влади прийшла дочка Петра I Єлизавета, яка згодом одружилася з простим українським козаком з села Лемеші Козелецького повіту на Чернігівщині, Олексієм Розумом (пізніше його прізвище було змінено на Розумовський). Під час подорожі цариці до України, старшина звернулась до неї з проханням про відновлення гетьманства. Було запропоновано на цю посаду молодшого брата Олексія Кирила, який до того отримав європейську освіту. В 1750 р. Кирила Розумовського було обрано гетьманом. Він доручив управління старшині, оскільки досить багато часу проводив в Петербурзі. Однак незважаючи на це, гетьман провів ряд реформ. Так, у 1760-1763 рр. проводилась судова реформа, в ході якої були створені станові шляхетські суди: земський (для вирішення цивільних справ), гродський (для кримінальних справ), підкоморський (для земельних справ). Територія Гетьманщини поділялася на 20 судових повітів. В результаті військової реформи козацькі полки були перетворені на регулярні, в них були запроваджені однострої. Гетьман реформував систему освіти, запровадив обов'язкове навчання козацьких дітей і хотів відкрити в Батурині університет на зразок європейських.

У 1762 р. царицею в Росії стала Катерина II, яка була прибічницею централізму і вона остаточно ліквідувала автономний устрій Гетьманщини. В 1764 р. було ліквідовано гетьманство, вся повнота влади відійшла до Малоросійської колегії, а в 1775 р. була знищена Запорізька Січ. Доля запорозьких козаків склалася по різному: 25 тис. з них було переселено на Кубань, 5 тис. козаків знайшли притулок на турецьких землях і заснували там Задунайську Січ (1779-1828 рр.), частина запорожців отримала статус селян. У 1781-82 рр. ліквідовано поділ на полки і сотні та були створені намісництва за російським зразком – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське. У 1783 р.

запроваджено кріпосне право, тоді ж було ліквідоване українське козацтво як стан.

5.3. Захоплення Росією та Австрією українських земель

Кінець XVIII ст. характеризувався швидким зростанням могутності Російської імперії, що загарбала більшу частину українських земель під свою владу, втратою Україною автономних прав і перетворенням її на звичайну губернію Російської імперії.

Велике значення мала російсько-турецька війна 1768-1774 рр., наслідком якої стало підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. Цей договір відкрив для Росії значні перспективи: дістала вихід до Чорного моря; невеликі смуги берега між гирлами Буга та Дніпра – на заході, між гирлами Берди та Міуса й Дону – на сході – давали можливість заснувати тут портові міста та розгорнути торгівлю, крім того Росія знову дістала право мати на Чорному морі флот.

У 1783р Кримське ханство було приєднане до імперії, а в адміністративному відношенні об'єднане з Катеринославським намісництвом. До Південної України приєднано величезну територію до ріки Кубані – на сході і до Дністра – на заході.

У 70-х роках XVIII ст. відбулися істотні зміни в політичному становищі західно-українських земель. Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) східна Галичина була захоплена Австрійською імперією, а в 1775 р. до неї приєднана Буковина. За другим поділом 1793 р. до Росії відійшло Правобережжя (Київщина, Волинь, Поділля, а за третім поділом 1795 р. до Росії відійшла Волинь (Берестейщину). З переходом Правобережної України до складу імперії тут у 1797р було створено Київську, Подільську та Волинську губернії.

Протягом 90-х років XVIII ст. на території Правобережної України були поширені загальноросійські адміністративні органи й установи. Однак, цей регіон продовжував залишатися під феодальною владою польських магнатів,

у внутрішні справи яких царська адміністрація не втручалась аж до польських повстань 1830-1831 рр., 1863 р.

5.4 Антикріпосницька боротьба в Україні в другій половині XVIII ст.

Причинами розгортання антикріпосницької боротьби народних мас в другій половині XVIII ст. було посилення гніту польських магнатів, які встановлювали панщину до 5-6 днів на тиждень. Також зростали розміри натуральної та грошової ренти, скорочувалось селянське землеволодіння, відновлювалося переслідування православ'я. Протест проти польсько-шляхетського гніту у Правобережній Україні та на західноукраїнських землях набрав форм гайдамацького та опришківського рухів. Гайдамацький рух тривав протягом 20-70-х рр. XVIII ст. і в різні періоди охоплював територію Волині, Поділля, Чигиринщини, Київщини, Брацлавщини, Смілянщини. У другій половині XVIII ст. гайдамацький рух переріс у народно-визвольне повстання, яке отримало назву Коліївщина. У 1768р його очолив запорізький козак Максим Залізняк, а згодом до нього приєднався український сотник Іван Гонта. Це повстання було спрямоване проти польського гноблення. Повстанці захопили Канів, Черкаси, Умань, Смілу, Фастів, Жаботин. Повстання зазнало поразки через підступні дії російських військ під командуванням генерала Кречетнікова, котрий підступно захопив ватажків повсталих та розгромив табір повстанців.

У першій половині XVIII ст. на Прикарпатті діяли інші повстанські загони, яких називали «опришками». З 1738-1745 рр. їх очолював Олекса Довбуш. Після його загибелі, поляки ще певний період часу не змогли придушити це повстання.

Протягом 1789-1793 рр. тривало селянське повстання в с. Турбаях на Катеринославщині. В ході повстання селяни створили козацьке самоврядування і тривалий час чинили опір царській армії. Лише через 4 роки царські війська придушили повстання.

Посилення антифеодальної боротьби в другій половині XVIII ст. було відповіддю населення на чергове утвердження в Україні нових форм соціально-економічного та національно-релігійного гноблення народу.

5.5 Українська культура XVIII ст.

5.5.1. Розвиток освіти і науки

Розвиток української освіти і науки в XVIII ст. відбувався в складних історичних умовах, характеризувався підпорядкуванням Української православної церкви московському патріархатові, заборонаю друкувати українські книжки, втратою автономії, відтоком найкращих українських вчених до Москви, Петербургу, інших російських міст. Незважаючи на це, українська культура переживала період свого піднесення.

Освіта. В Україні в цей період поширюється система початкової освіти, яку могли здобути діти заможних селян, духовенства, козацької старшини. Діти іноді навчалися в школах при церквах і монастирях, а також на основі полкових та гарнізонних шкіл. У першій половині XVIII ст. почали працювати колегіуми в Переяславі, Харкові, Чернігові.

Центром освіти і науки залишалася Києво-Могилянська академія. Вона розширила свої навчальні плани і завдяки цьому студенти вивчали слов'янські, західноєвропейські мови, а також грецьку і латинську. Крім мов в академії викладали астрономію, природознавство, логіку, риторіку, географію, історію, математику, богослов'я. Викладачами академії були вчені-фахівці Феофан Прокопович, Інокентій Гізель, Георгій Кониський, Стефан Яворський, але нажалі частина з вчених переїхала до росії, де вони зайняли високі посади в Синоді (С. Яворський, Ф. Прокопович).

На Правобережній Україні освіта переживала занепад, пов'язаний з переслідуванням католицьким духовенством української школи, нав'язуванням польської мови.

Наука. У XVIII ст. найбільший інтерес серед вчених України викликали дослідження історії. Історичні праці виходять з рамок літописного оповідання

й набувають форм прагматичної історії. Зокрема була видана «Хроніка» Теодосія Сафоновича (1762 р.). В цей період виходять історичні твори, які генетично зв'язують добу Гетьманщини з княжою добою. У 1730х роках складено «Краткое описание Малороссии»; в 1731р. Г. Показ написав «Описание о Малой России»; в 1770 р. С. Лукомський – «Собрание Историческое». Великою заслугою цих істориків України є те, що вони у творах поставили питання про єдність українського народу від княжої доби до XVIII ст. і єдність його держави.

Важливе місце в українській культурі XVIII ст. належить філософу Г. Сковороді (1722-1794 рр.). Короткий час він був професором Харківського університету, однак вчений дорожив свободою і не хотів зв'язувати себе обов'язками. Він жив у постійних переїздах, зупинявся у родичів, навчав їхніх дітей і їхав далі. Його девіз був: «пізнай самого себе». Г. Сковорода вважав, що світ складається з двох чинників – матеріалістичного-безвартісного і вищого-духовного, цінного. Г. Сковорода був одним з найвидатніших філософів XVIII ст. Європи і вплив його філософії ширився не тільки в Україні.

В цей період розвивається також медицина (з'явилися перші підручники, де викладались основи медичних знань, опис хвороб). Варто відмітити певні здобутки математичної науки, зокрема був надрукований підручник І. Фальківського, де знайшли відображення елементи практичної математики, тригонометрії.

5.5.2. Література, театр, музика

Українська література XVIII ст. розвивалась під впливом гуманістичних ідей доби західноєвропейського відродження. Улюбленим видом літератури першої половини XVIII ст. була драма. Вона в першу чергу пов'язана з Києво-Могилянською академією: професори писали п'єси, а студенти виступали як дійові особи. Здебільшого драми були до Різдвяних та Великодніх свят. Слід відмітити, що існували найцікавіші – драми історичні. Збереглися три драми з історії України, одна з римської і одна з сербської історії. З історії України

цікавими були драми: «Володимир» Ф. Прокоповича та «Милость Божия» невідомого автора. Володимир – це Володимир Великий, з яким автор порівнював Мазепу. «Милость Божия» – драма присвячена Хмельниччині.

Наприкінці існування Гетьманської держави з'явилися літературні твори, які слід виділити окремо. Це, по-перше, – славетний «Разговор Великороссии с Малороссиею», який написав перекладач Генеральної Військової канцелярії Семен Дівович у 1762 р. «Разговор...» у віршованій формі дає діалог росії і України, в якому Україна доводить право на свою суверенність. Цей перейнятий почуттям національної гідності твір є глибоким розумінням минулого України, знанням її історії. Твір С. Дівовича був «великої сили українським» проти московської імперської політики.

Близька до «Разговору» славетна «Ода на рабство» В. Капніста, яку довгий час вважали протестом проти введення кріпацтва в Україні в 1783 р. Дослідники вважають цей твір протестом проти антиукраїнської політики царизму.

Важливе місце в літературі XVIII ст. займає творчість Г. Сковороди. Зокрема це його поетичні збірки «Сад божественних песней», «Басни Харьковские», в яких він пропагував високі моральні якості людини, заохочував до добрих справ, викривав неробство, несправедливість чиновників, панів.

Слід зазначити, що на цей період припадає також творчість І. П. Котляревського (1769-1838 рр.) – родоначальника нової української літератури. Зокрема це його поема «Енеїда», яка вийшла у 1798 р. й відображала реальні картини життя суспільства того часу.

Варто відмітити, що до видатних діячів літератури XVIII ст. належали Лазар Баранович, Дмитро Туптало, Іоаникій Галятовський, Антін Радивиловський, Іоан Величковський.

У XVIII ст. виникає в Україні театр, який був зосереджений у панських маєтках і акторами в ньому були переважно кріпаки. Згодом театри почали

діяти в містах. У 1789 р. у Харкові виник перший постійний театр, в якому крім місцевих акторів, виступали артисти з Москви і Петербургу.

Важливою складовою частиною духовного життя народу залишалася музика. Музикальність українців, їх церковний спів справляли велике враження на чужинців. Осередком музичного життя була Києво-Могилянська академія. В 1737 р. засновано при Харківському колегіумі музичні класи під проводом Концевича. Склалися рукописні «Богогласники», збірники кантів, що їх співали «спудеї» Києво-Могилянської академії. Важливим музичним осередком України був палац К. Розумовського в Глухові, де звучала італійська музика, ставили італійські опери.

Видатними українськими композиторами XVIII ст. були А. Ведель, М. Березовський, Д. Бортнянський.

5.5.3. Архітектура. Образотворче мистецтво

В архітектурі та образотворчому мистецтві XVIII ст. затвердився стиль бароко, який в Україні отримав назву козацького через набуття належного колориту. Видатними пам'ятками цього стилю є твори видатного архітектора П. Шеделя (дзвіниці Києво-Печерської Лаври, Софійського собору, Михайлівського монастиря); у середині XVIII ст. в Україні поширюється стиль пізнього бароко-рококо. До нього належить перлина мистецтва – Андріївська церква в Києві (1744-1787 рр.), архітектора Б. Растреллі, Покровська церква в Києві, церкви в Козельці, славетний собор св. Юра у Львові, автором якого був Б. Меретіні-Мердерер. Справжніми шедеврами будівельного мистецтва стали Воскресенська церква у Сумах, Катеринська церква в Чернігові, Покровський собор в Харкові, палац в Батурині, Свято-Троїцький собор у Новомосковську.

Архітектурні традиції попередників продовжили архітектори Степан Ковнір та Іван Григорович-Барський за проектами яких були побудовані споруди у Києві, Чернігові та інших містах.

В Західній Україні будувалися гарні будинки в Галичині.

Образотворче мистецтво досягло у XVIII ст. високого рівня. На початку XVIII ст. шириться новий стиль церковного розпису: священні події подаються

на тлі детального розробленого краєвиду, з тваринами, птахами (зразок цього стилю – розпис Троїцької церкви в Києво-Печерській Лаврі). Постаті Ісуса Христа, Богоматері, Святих набувають спеціальних для українського мистецтва рис. Розвивається також світське малювання, особливо портретне. Еліта тогочасного українського суспільства: митрополити, гетьмани, полковники та їх дружини, визначні міщани мали свої портрети. Цікаві портрети і з побутового погляду: на них видно одяг; іноді датований; спостерігається поступова заміна українського стилю західним (портрети І. Мазепи, Д. Апостола – в лицарських латах), К. Розумовського, Г. Полетики – в цивільних вбраннях.

У XVIII ст. розвивався живопис, який поступово звільнявся від середньовічних стилів та набував світського характеру. Видатними майстрами живопису були А. Лосенко, Д. Левицький, В. Боровиковський. В Західній Україні особливо славились праці Луки Долинського, який навчався у Відні, а пізніше працював у Львові. Він писав ікони для собору св. Юра, церков П'ятницької, св. Онуфрія.

Таким чином, у XVIII ст. українська культура мала значні здобутки в освіті, науці, літературі, музиці, архітектурі, незважаючи на те, що вона перебувала під контролем Москви, яка прагнула всіляко гальмувати її розвиток.

Словник термінів

- *Гетьманщина* – напівофіційна назва Лівобережної України (разом з Києвом) у росії в 1667-1764 рр., що управлялась гетьманом і користувалась певною автономією.
- *Держава Війська Запорозького* – офіційна назва козацької держави, що утворилась на визволених землях після Зборівської угоди.
- *Мазетинці* – послідовники І.Мазепи. так в росії називали тих, хто змушений був емігрувати разом з Мазепою після поразки шведів під Полтавою. Перші політичні емігранти в Україні.

- *Малоросійська колегія* – центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні, створений Петром I (замість Малоросійською приказу) з метою посилення контролю за діяльністю гетьмана та козацької старшини, встановлення та збирання податків для царської казни. Діяльність колегії означала фактичне обмеження політичної автономії Гетьманщини. Всі питання державного життя Гетьманщини український уряд повинен був вирішувати лише за погодженням з Малоросійською колегією.

- *Опозиція* – протидія, супротив. Партія чи група, яка виступає проти офіційної політики чи думки, проводить власну політику всупереч офіційній.

- *Північна війна* – війна між росією та Швецією (1700 – 1721) за вихід до Балтійського моря.

- *Рада козацької старшини, або Мала рада* – скликалась гетьманом і при його головуванні вирішувала важливі питання загальнодержавного значення.

- *Руїна* – період в історії України другої половини XVII ст., що характеризується розпадом української державності та загальним занепадом. Під час руїни Україна була поділена на дві частини по Дніпру – Лівобережну і Правобережну, що воювали між собою. У внутрішні справи України втручались сусідні держави: Польща, Московська держава, Османська імперія, Кримське ханство.

- *Гайдамаки* – учасники національно-визвольного руху в Правобережній Україні в XVIII ст.

- *Закріпачення селян* – перетворення вільних селян в особисто залежних від феодала, безправних, позбавлених власної землі; прикріплення до землі феодала людей, змушених виконувати феодалні повинності.

- *Коліївщина 1768* – селянсько - козацьке повстання на Правобережній Україні, найвищий етап гайдамацького руху. Спрямоване

проти феодально-кріпосницького і національного гноблення шляхетської Польщі. Керівниками повстання були М. Залізняк та І. Гонта. потерпіло поразку від польських та російських військ.

- *Опришки* – учасники національно-визвольної боротьби в Галичині, на Буковині та Закарпатті проти польської, угорської та австрійської шляхти, феодального, національного та релігійного гноблення у XVI – першій половині XIX ст. Найвищого піднесення рух опришків досяг у 1738-1759 роках, коли його очолив О. Довбуш.

- *Правління гетьманського уряду* – орган, утворений російським царським урядом після смерті Д. Апостола в 1734 році для управління Гетьманщиною і Слобідською Україною. Складалося з 6 осіб: трьох російських чиновників і трьох представників козацької старшини. Діяльність Правління гетьманського уряду сприяла посиленню контролю і втручання в справи Гетьманщини з боку російського уряду. Існувало до обрання в 1750 році гетьманом К. Розумовського.

РОЗДІЛ 6. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (XIX- поч. XX ст.) (Романюк Н. Й.)

6.1 Соціально-економічне становище в Україні

6.1.1 Розклад феодально-кріпосницької системи та зародження ринкових відносин (перша половина XIX ст.)

Українські землі у складі Російської імперії були поділені на 9 губерній, які входили до трьох генерал-губернаторств – Малоросійського (Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії), Київського (Київська, Подільська, Волинська), Новоросійсько-Бессарабського (Катеринославська, Таврійська, Херсонська). На початку XIX ст. населення України становило 7 млн. осіб, переважно сільського, в містах проживало лише 7 %. Протягом першої половини XIX ст. внаслідок збільшення народжуваності, а також завдяки колонізації великих незаселених просторів Півдня втікачами й переселенцями з Центральної Росії населення України майже подвоїлось. На сер. XIX ст. в Україні налічувалось 13,5 млн. осіб, у тому числі 5,4 млн. селян-кріпаків.

У першій половині XIX ст., як і в попередні періоди, в економіці України переважало сільське господарство. На Лівобережжі, крім товарного хліба, виробляли на продаж тютюн і прядиво. Правобережжя (особливо Київська і Подільська губернії) було районом виробництва озимої пшениці, цукрових буряків. Південь України був головним загальноросійським центром тонкорунного вівчарства, яке через кілька десятиріч поступилося виробництву товарної пшениці.

У сільському господарстві домінувало поміщицьке землеволодіння, яке в Україні становило понад 75 % орної землі. Проте переважна більшість поміщицьких господарств деградували і занепадали, про що свідчило посилення експлуатації селян, низький рівень організації праці, технологічний застій, зниження прибутків. Як наслідок, зростала заборгованість поміщиків державі. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. поміщиками було оформлено під заставу майже кожен четвертий маєток.

Проте завдяки протекціонізму царизму зберігалася провідна роль поміщиків не тільки у виробництві сільськогосподарської продукції. Поміщики займали панівне становище у винокурній промисловості, якій належало перше місце серед галузей, що переробляли сільськогосподарську продукцію. Виробництво горілки давало прибуток у 2-4 рази більший, ніж зерно, з якого її виготовляли. Навіть при падінні цін на зерно гуральництво все ж гарантувало поміщикам стабільний прибуток. Цьому сприяла і економічна політика царського уряду, який надав поміщикам монопольне право на виробництво горілочаних виробів. Найбільш підприємливі землевласники і купці вкладали кошти у розвиток цукрової промисловості, вбачаючи в ній перспективи зростання власного капіталу. Робочу силу на поміщицьких підприємствах становили кріпаки, лише незначну частину – вільнонаймані робітники.

Починаючи з середини XVIII ст. і до 40-х рр. XIX ст. монополістами у виробництві сукна були теж поміщики. Поштовхом до прискореного розвитку виробництва стали замовлення царського уряду на постачання сукна на вигідних умовах для потреб армії, підтримка субсидіями з боку уряду. Волинь була серед українських губерній, де виробництво сукна досягло найбільшого розвитку. Більшість підприємств були дрібними як, наприклад, у поміщика барона де Шодуара в Житомирському повіті, на якому працювало 25 кріпаків. Найбільшою за кількістю верстатів була мануфактура графа Ільїнського, яка відкрилась 1816 р. у Новограді-Волинському. Однак поміщицькі мануфактури не могли конкурувати з купецькими суконними підприємствами, де застосовувалася вільнонаймана праця та більш передова на той час техніка.

До витоків підприємництва відносимо зразки господарської діяльності ряду власників маєтків, які зуміли знайти найвигіднішу галузь вкладання свого розуму, вміння, праці і коштів, якою в той час стала цукрова промисловість. Підприємливі поміщики намагалися шляхом виробництва цукру збільшити свої прибутки. Цьому сприяли наявні умови: земля для вирощування цукрових буряків, робоча сила і запаси палива. Крім того, царський уряд підтримував

виробництво цукру, запровадивши протекціоністську митну політику. Цукроварні виникли у Правобережній Україні у 20-ті рр. XIX ст. Першою запрацювала 1824 р. цукроварня Понятовського в Київській губернії (с. Трощин Канівського повіту); приблизно 1825-1828 рр. у Подільській губернії почала працювати цукроварня Сабановських (с. П'ятківці Ольгопільського повіту), наприкінці 30-х рр. XIX ст. з'явилися цукроварні у Волинській губернії. Перші цукроварні були невеликими підприємствами з примітивним обладнанням, на яких все робилося вручну.

Середина 40-х рр. XIX ст. стала поворотною в розвитку цукрової промисловості – почалася технічна модернізація заводів, яка потребувала значних коштів і була під силу тільки багатим підприємцям. Серед небагатьох тогочасних цукровиробників, які сприяли інтенсифікації виробництва і покращенню якості продукції особливе місце належить графу О. Бобринському. На початку 40-х рр. XIX ст. на його заводах були введені паровики, парові машини і сік уже випарювали у відкритих казанах паром, а згущення сиропу проводилось у вакуум-апаратах; наприкінці 1840-х рр. запроваджено центрифуги. На початку 40-х рр. XIX ст. заснували промислову фірму брати Яхненки і Симиренко, що існувала до 80-х рр. XIX ст. Вони першими в Україні збудували парову цукроварню. Парові заводи у порівнянні з «вогневими» забезпечували вищу продуктивність праці, зменшували собівартість продукції.

6.1.2 Економічна модернізація в сільському господарстві і промисловості (друга половина XIX – початок XX ст.)

Друга половина XIX ст. – початок XX ст. характеризується суттєвими соціально-економічними змінами, трансформаційними процесами у економічній і соціальній сферах українського суспільства, становленням ринкової економіки, вагомими здобутками у соціально-економічній модернізації. У результаті наприкінці XIX – на початку XX ст. Україна стала потужним виробником і експортером сільськогосподарської продукції, а Донецько – Криворізький регіон став локомотивом важкої промисловості.

Відповідно до царського маніфесту від 19 лютого 1861 р. було скасоване кріпосне право у Російській імперії, що поклало початок радикальним змінам не тільки у сільському господарстві і промисловості, а й в інших сферах суспільного життя в українських губерніях. Основу регулювання аграрних відносин становили спільні для всіх губерній Російської імперії законодавчі акти, видані 19 лютого 1861 р. Водночас в українських губерніях діяли і три специфічні закони «Местные положения о поземельном устройстве крестьян», які розповсюджувались на різні за соціально-економічним характером регіони. Ці документи вирішували основні питання, пов'язані зі скасуванням кріпосного права: ліквідація особистої залежності селян від поміщиків, їх особисте звільнення і створення органів селянського самоуправління; наділення селян землею і визначення за неї повинностей; викуп селянських наділів.

Незважаючи на окремі винятки, правові норми документів реформи 1861 р. слугували, в першу чергу, інтересам поміщиків, за ними зберігалось право власності на всі належні їм землі. Однак, як відзначалося у «Маніфесті» і «Загальному положенні», поміщики зобов'язані були надати в користування селянам за встановлені повинності «присадибну осілість» і «польовий наділ для забезпечення їхнього побуту і для виконання їхніх зобов'язань перед урядом і поміщиком».

Скасування кріпосного права та проведення реформ 1860-70-х рр. спричинили зміни і в галузі торгово-промислового законодавства. Закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. змінювали ставлення уряду до підприємницької діяльності, встановлювали нові для російської практики принципи безстановості і рівності всіх правоздатних громадян у заняттях торгівлею і промисловістю. Вперше 1863 р. законодавчо закріплювалось право на свободу підприємництва.

Як свідчать результати досліджень економістів та істориків, розвиток економіки, як в цілому у Російській імперії, так і в українських губерніях відбувався за так званою «наздоганяючою» модернізацією. Принциповою

особливістю такої модернізації було зростання ролі держави, що виявлялося у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки, в умовах посиленого впливу протекціоністської політики з боку держави, яка мала як внутрішні, так і зовнішні наслідки. Більшість заходів, захищали економічні інтереси помісного дворянства.

Особливе значення в процесах інтенсифікації виробництва, активізації торгівлі, а відтак і підприємництва мала політика російського самодержавства спрямована на прискорене будівництво залізничної мережі і рухомого складу. Незважаючи на всі недосконалості залізничного будівництва, було створено надійну, для того часу, транспортну мережу. Залізниці з'єднали між собою різні регіони, місця виробництва і споживання, значно полегшили, прискорили і здешевили доставку сировини і товарів, розширили ринки збуту.

Були і інші чинники. Зокрема, недостатнє нагромадження капіталів у місцевих промисловців, технічна і в цілому економічна відсталість Російської імперії, спонукали уряд вдаватися до зарубіжних інвестицій. З правового боку були створені досить сприятливі умови для припливу в Росію іноземних капіталів. Французький, англійський, німецький і бельгійські капітали захоплювали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. Значний вплив іноземного капіталу на розвиток української промисловості мав як позитивні так і негативні наслідки.

Відміна кріпосного права у 1861 р. та наступні реформи спричинили зміни в економічних відносинах, викликали зміну соціальної структури населення, зумовили подальшу диференціацію суспільства, кардинальну зміну верств і станів феодального суспільства і появу нових. У нових економічних умовах формувалася спільнота з різних верств тогочасного суспільства здатна до підприємництва, вміння отримувати прибутки у виробництві. Переважно поміщики, дворяни, купці і селяни формували нову соціально – економічну спільноту – підприємців, які наприкінці XIX – на початку XX ст. стали найвпливовішою частиною суспільства і рушійною

силою економічного розвитку. Підприємці зайняли провідну роль у модернізації сільського господарства і промисловості.

Пріоритети соціально – економічного розвитку українських губерній підросійської України, діяльності підприємців визначалися в залежності від природно – кліматичних умов регіонів, правових основ, політичних, економічних і наукових чинників. Так, базовою для модернізації економіки Південно–Східної України стала важка промисловість (галузі виробництв, що були пов’язані з видобутком та переробкою корисних копалин). Підприємці Півдня України, маючи доступ до чорноморських портів, створювали потужні центри комерційного зернового господарства і тонкорунного вівчарства. Підприємці Правобережної України, зокрема, Київщини, Поділля і Волині відігравали провідну роль у розвитку землеробства, тваринництва та підприємств переробної промисловості (цукрової, винокурної, деревообробної, фарфорової, скляної, паперової).

На Донбасі протягом 1861–1914 рр. сформувалися три потужних центри важкої промисловості: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний та Нікопольський марганцевий, що сприяло індустріалізації всієї України. Результатом підприємницької діяльності значної верстви промисловців стало збільшення обсягів виробництва, створення великої кількості робочих місць, удосконалення організації та технології виробництва, підвищення його прибутковості. Проте позитивні наслідки модернізаційних процесів могли бути більш значними, якби цьому не перешкоджала колоніальна політика Російської імперії, яка разом з іноземними капіталістами нещадно експлуатувала природні та людські ресурси.

У другій половині XIX ст. співіснували дрібні копальні, що належали місцевим поміщикам і великі капіталістичні шахти С. Кошкіна, П. Губоніна, В. Іловайського Л. Успенського та ін. У 70-х рр. XIX ст. були засновані акціонерні товариства за участю іноземного капіталу: Новоросійське, Олексіївське, Південно-Російське. У наступні роки швидко зростала кількість

кам'яновугільних копалень. У 1873 р. їх було 88, у 1882р. – 179, а в 1888 р. – уже 278.

Одними з найбільш значних шахтовласників і гірничопромисловців краю були Іловайські. Володіючи 3632 дес. землі, в надрах якої були розвідані шість пластів кам'яного вугілля, І. Іловайський побудував 4 шахти, які назвав іменами своїх дітей. Це одне з великих родовищ кам'яного вугілля в Донбасі. І. Іловайський, усвідомивши, що в умовах жорстокої конкуренції виграють ті, хто створює механізоване вугільне підприємство, він закупив у Великобританії парові машини, розширив масштаби виробництва та покращив механізацію копалень. На відміну від інших поміщиків, які не бажали розлучатися зі своїми землями, Іловайський продав земельні володіння (з 60 тис. дес. землі залишилося 173 дес.), що дозволило здійснити реконструкцію копалень. У результаті вже на початку 1880-х рр. на його землях діяло 5 шахт, оснащених паровими машинами. В середині 1880-х рр. він збудував у Макіївці трубний завод, потім заснував хімічне підприємство, став пайовиком французького акціонерного товариства "Уніон". Для того, щоб успішно зв'язати свою копальню із залізницею, він за свої кошти збудував Макіївську залізничну гілку протяжністю 14,5 версти до станції Харцизьк. Це був один із перших у Донбасі під'їзних шляхів. Значну увагу І. Іловайський приділяв ринкам збуту свого вугілля.

Внаслідок концентрації промисловості утворилися великі монополістичні об'єднання, які в першому десятилітті ХХ ст. уже посіли панівне становище в економіці Наддніпрянської України. Серед цих об'єднань чільне місце належало синдикату «Продвугілля», який контролював понад 60% видобутку кам'яного вугілля Донбасу і активно сприяв індустріальному розвитку регіону. Однак, слід констатувати, що ситуація, яка склалась у вугільній промисловості Донбасу, не сприяла розвитку механізації і рівномірному зростанню продуктивності праці в цій галузі. Навіть у 1911 р., році промислового піднесення, не спостерігалось помітного підвищення продуктивності праці у вугільній індустрії регіону, хоча попит на мінеральне

паливо було значним і загальний видобуток вугілля зростав. Потреби країни в залізі й чавуні стимулювали розвиток металургійної промисловості на Донбасі, де були значні запаси залізної руди і вугілля. Царським урядом були створені сприятливі правові умови для надходження в Росію іноземних капіталів. Не зустрічаючи економічного опору, французький, англійський, німецький і бельгійський капітали захоплювали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. До того ж місцеві промисловці, менш досвідчені у підприємстві, намагалися не ризикувати капіталами і зосереджували свою діяльність у майже безпрограшній харчовій промисловості.

Наприкінці XIX ст. продовжували розвиватися обсяги й номенклатура продукції металургійних заводів. Серед металургійних підприємств виділялися такі, як Юзівський, Сулинський, Дружківський, Донецько-Юрїївський, Петровський, Ольховський, Краматорський, Кадіївський, Гартмана. Станом на 1913 р. найбільшими металургійними заводами були: Дніпровський, який у 1913 р. виплавив 25,5 млн. пудів чавуну, Олександрівський - 25 млн. пудів, Петровський - 21,3 млн. пудів, Юзівський - 16,9) млн. пудів, Донецько-Юрїївський - 15,1 млн. пудів і Макіївський - 14,1 млн. пудів. Металургійні заводи Донбасу, побудовані в останньому десятиріччі XIX ст., відзначалися достатньо високим технічним рівнем. Передусім помітно зросли розміри доменних печей (висота й місткість), що призвело до збільшення їх продуктивності.

Безпосереднім поштовхом до утворення синдикатів у металургійній промисловості стали економічна криза й падіння цін. Найбільшим з цих синдикатів став «Продамет», ядром якого, були заводи Півдня України. Синдикат «Продамет» уже через кілька років охопив дві третини усього виробництва чавуну й сталі Південної України. Крім «Продамету» виникли монополістичні об'єднання для збуту окремих виробів металургійних заводів. У 1902 р. були організовані синдикат південних підприємств для продажу

спеціальних чавунів (феромарганцю, феросиліцію, дзеркального чавуну), синдикат по продажу залізних труб «Трубопродаж».

На півдні України досить інтенсивно розвивалось сільське господарство завдяки німцям-колоністам, які проживали там з кінця XVIII ст. Згідно з офіційним звітом Міністерства державного майна за 1846 р., у південноукраїнських колоніях проживало 183635 німців, які мали у своєму розпорядженні 1424619 десятин орної землі, 7632 десятин засадженої лісом. Всього у колоніях налічувалося 21982 господарства, яким належало 81653 коня, 171406 великої рогатої худоби (64292 воли і 107114 корів), 1197838 овець.

Значний вклад в розвиток сільського господарства Півдня України вніс рід німця Фрідріха Фейна, який купив маєток Асканія-Нова розміром 57 тис. десятин за 575 тис.крб. В його господарстві було 400 тис. вівців, з яких щорічно настригав 100 тис. пудів вовни. В 1859 р. у Фрідріха Фейна було 715833 десятин власної землі та 38754 десятин орендованої. Він мав також 275500 вівців лише тонкорунної породи, 4200 голів великої рогатої худоби та 800 коней.

В наступні роки один з нащадків цього знатного роду – Фрідріх (Федір) Фальц-Фейн організував у своєму маєтку зоопарк, а неподалік від своєї економії виділив заповідну ділянку цілинного степу. Після більшовицької революції Фальц-Фейни емігрували за кордон, а їхній маєток Асканія-Нова був націоналізований і у 1921 р. проголошений державним степовим заповідником України.

У Правобережній Україні, зокрема, у Київській, Подільській і Волинській губерніях на відміну від інших регіонів провідну роль у модернізації виробництва відігравали сільські підприємці, які власність на землю зуміли використовувати з вигодою та отримувати прибуток як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і у промисловості. Промислові підприємства знаходилися переважно в сільській місцевості і

переробляли продукцію землеробства, тваринництва, деревину та корисні копалини.

Економічною базою розвитку ринкового сільського господарства та переробної промисловості а, відтак, підприємництва, стали, в першу чергу, великі землеволодіння підприємливих дворян, які у своїх маєтках у нових історичних умовах зуміли створити прибуткові товарні господарства. Для поміщицьких господарств найбільш вигідним було вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, хмелю та заснування власних цукрових, винокурних, пивоварних та інших підприємств і млинів. Створивши конкурентно спроможні товарні господарства, вони одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції, вкладали свої кошти у найбільш прибуткові галузі промисловості. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою забезпечувало власникам отримання сталих прибутків. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодних умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості.

На початку ХХ ст. поряд зі спадковими великими землевласниками польського походження Браницькими, Потоцькими, Сангушками з'явилися нові землевласники – Терещенки, Харитоненки, Симиренки, які вийшли з низів і в нових економічних умовах змогли придбати велику кількість угідь. Їхній шлях від дрібних торговців до представників промислового капіталу був типовим для процесу формування буржуазії із суспільних низів, що почався ще на початку ХІХ ст. Економічну основу їх підприємницької діяльності становило землеволодіння, отримане не у спадок, а здобуте шляхом напруженої економічної боротьби в умовах становлення і розвитку капіталізму.

Повчальним є досвід підприємництва і меценатства династії Терещенків, три покоління якої удосконалювали виробництво. Вони зуміли

знайти найбільш прибуткову сферу своєї діяльності – виробництво цукру. Вийшовши з низів, завдяки наполегливій праці Терещенки стали успішними і заможними. Придбавши великі землеволодіння, Терещенки створили конкурентно-спроможні товарні господарства, впроваджували високу культуру землеробства, вміло поєднували рослинницьку і тваринницьку галузі. Вони одночасно з виробництвом сільськогосподарської продукції вкладали свої кошти у найбільш прибуткові галузі промисловості, зокрема, цукрову. Вирощені цукрові буряки переробляли на власних цукрових заводах, побудованих у маєтках, що було економічно ефективно. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою у своїх же маєтках, розширення номенклатури продукції, проникнення в нові галузі забезпечувало власникам високу ефективність господарювання. Багатопрофільна підприємницька діяльність давала можливість Терещенкам отримувати сталі прибутки.

Передові на той час технології у землеробстві і переробній промисловості запроваджували у своїх господарствах графи Браницькі. Зокрема, якщо на Київщині переважала трипільна сівозміна, то в маєтках Браницьких більшість сіл використовували вже дев'ятипільля, що в цих краях було рідкістю. Використання ефективної сівозміни, якісного насіння та родючих ґрунтів давало можливість збирати високі врожаї.

Про вигідність поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою свідчить і господарська діяльність у маєтках північної частини Київської губернії, яка своїми ґрунтами (переважали піщані) відрізнялась від іншої її частини. Тому підприємливі власники маєтків у цих умовах найбільш вигідним напрямом господарювання практикували вирощування картоплі та винокуріння. Винокурне виробництво давало господарствам найбільший прибуток, воно було простим і практичним способом для переробки важко-транспортабельних продуктів, особливо за відсутності зручних шляхів сполучення, в продукцію більш транспортабельну і більш цінну.

Продовженням модернізаційних процесів середини ХІХ ст. був комплекс реформ, розпочатих царським указом від 9 листопада 1906 р. Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких основних заходів: вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність; створення хутірських та відрубних господарств; продаж казенних та поміщицьких земель через Селянський Поземельний банк; переселення малоземельних селян центральних районів на постійне проживання в малозаселені окраїнні місцевості Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу.

Столипінська реформа на українських землях мала позитивні наслідки. Селянські господарства включалися у ринкові відносини, виробляли на продаж значну кількість сільськогосподарської продукції. Про кращі зразки господарювання хуторян свідчать звіти повітових землевпорядних комісій, які періодично проводили обстеження хутірських і відрубних господарств. Так, у звіті Дубненської повітової землевпорядної комісії за 1908 р. відзначено, що з 55 обстежених хутірських і відрубних господарств 15 - «достатньо стійкі». У цих господарствах впроваджена покращена сівозміна з багаторічними бобовими травами. Обробіток, догляд і збирання врожаю проводиться сільськогосподарськими машинами. Вирощений врожай використовувався для забезпечення сім'ї продуктами харчування, а залишки її реалізовувалися. У доповідній записці Новоград-Волинській повітській землевпорядній комісії звернуто увагу на те, що з 55 обстежених хуторів у шести волостях повіту в 11-ти ведеться багатопільне землеробство та впроваджуються більш передові методи господарювання. Це хутори з площею земельних ділянок від 7 до 14 дес.

6.1.3 Соціально-економічне становище в західноукраїнських землях

Наприкінці ХVІІІ ст. внаслідок трьох поділів Польщі (Східна Галичина, Буковина, Закарпаття) з населенням 2,5 млн. осіб стали колонією Австро-Угорської імперії. Західні українці жили в умовах постійного соціального, національного і економічного гноблення з боку феодально-абсолютистської монархії.

Галичина, Буковина, Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями. Сільське господарство, що займало провідну роль в економіці, знаходилося на низькому рівні розвитку. У цьому секторі економіки було зайнято близько 90% населення. Малоземелля українських селян, примітивні засоби виробництва, кріпосне право зумовили низьку продуктивність землеробства, низьку врожайність сільськогосподарських культур (врожайність зернових культур в середньому становила 5 ц з гектара). Лише на середину XIX ст. у кращих господарствах врожайність стала досягати 11-12 ц. Селянство постійно вело боротьбу проти феодальної експлуатації, піднімало повстання. Одне з таких повстань 1846-1848 рр. під проводом Л. Кобилиці.

Кріпосництво гальмувало як розвиток сільського господарства так і промисловості яка знаходилося на відсталому ремісничо-мануфактурному рівні. Мануфактури працювали переважно в панських маєтках. Кількість мануфактур у містах з найманою робочою силою залишалася незначною. У 30-40 рр. XIX ст. намітилось незначне промислове піднесення, почалось використання механічних двигунів. Розвивалася переважно добувна промисловість (нафта, ліс) проте переростання мануфактурної промисловості у фабричну гальмувалося адміністративними обмеженнями уряду, високими податками і всевладдям великих землевласників.

Під впливом революції 1848-1849 рр. було скасовано кріпосництво і феодальні повинності селян. Однак селяни не отримали землі і залишилися переважно без засобів до існування. Знайти роботу було неможливо. У зв'язку з цим сотні тисяч українців з Галичини, Буковини, Закарпаття змушені були емігрувати в інші країни здебільшого у Канаду, Бразилію, США.

У системі міжнародного поділу праці за західним регіоном України на кінець XIX ст. закріпилась роль постачальника сільськогосподарської сировини та напівфабрикатів і ринку збуту готових фабричних виробів Заходу. На передодні Першої світової війни понад 90% експорту із краю становила сировина.

6.2. Українське національне Відродження. Національно-визвольний рух в Україні

Процес українського національного Відродження історики поділяють на три періоди: період збирання спадщини чи академічний етап (кінець XVIII – 40 рр. XIX ст.); українофільський або культурницький (40 рр. XIX ст. – кінець XIX ст.); політичний етап (з кінця XIX ст.).

На початковому етапі передова інтелігенція збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, прагнучи обґрунтувати самобутність українського народу. Другому – культурницькому – періоду характерне відродження національної мови, її дедалі ширше використання в літературі, освіті. Третій – політичний – період характеризувався зростанням національних організацій і обстоюванням національно зорієнтованих вимог, зокрема, самостійності. Перебіг усіх трьох етапів характеризується невпинною боротьбою за право вільного розвитку великого творчого потенціалу свого народу, якому є чим пишатися, є що розвивати і сказати світові. Це неповторні риси своєї етнічної спільноти: фольклор, історія, мова, література. Українське національне Відродження стало можливим завдяки формуванню впродовж XIX ст. української національної інтелігенції і збереженню національних культурних традицій у народному середовищі.

Проявом українського національного Відродження початку XIX ст. стала поява наукових праць у галузі української історії, мовознавства, етнографії, фольклору. Популярними стають твори Г. Полетики «Історія русів», Д. Бантиш – Каменського «Історія Малої Росії» та М. Максимовича «Малоросійські пісні». Великим здобутком українства початку XIX ст. було впровадження української літературної мови. 1818р. у Петербурзі була опублікована перша граматика української мови, підготовлена О. Павловським. Вивчення української історії, фольклору сприяли появі оригінальних літературних творів І. Котляревського, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка.

Перша в українській історії національно-культурна організація (демократично-просвітницьке літературне товариство «Руська трійця») діяла у Львові протягом 1833-1837 рр., керівниками якої були М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. У 1837 р. у Пешті (Угорщина) надруковано українською мовою підготовлений діячами «Руської трійці» збірник «Русалка Дністрова», який містив фольклор, зібраний в Галичині, низку творів з історії України.

Історія українського політичного руху бере початок від створення Кирило-Мефодіївського братства (1846-1847 рр.) – першої нелегальної політичної організації, що поставила за мету національне і соціальне визволення українського народу. Членами братства, очолюваного істориком, професором Київського університету М. Костомаровим, були В. Білозерський, М. Гулак, П. Куліш і Т. Шевченко. Діяльність братства сприяла формуванню національної самосвідомості українського народу, поширенню просвіти, видавничої справи та шкільництва.

Розгром російським царизмом у 1847 р. Кирило-Мефодіївського братства важко відбилося на всьому розвитку українства, а традиція політичної боротьби була перервана аж до 90-х років XIX ст. Проте провідні діячі цього братства М.Костомаров, В.Білозерський, П.Куліш, відбувши судові покарання, створили у Петербурзі ідейний центр українського національного руху, так звану «Громаду». Провідною ідеєю програми цієї організації було збереження самобутності української нації, захист її від русифікації. Коштом заможних українців В.Тарнавського і Г.Галагана у Петербурзі було створено українську друкарню. У 1861 р. тут почав виходити перший у царській Росії український часопис «Основа», що опублікував твори І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка та ін. українських письменників.

І хоча на той час українська національна еліта була малочисельна, вона не мала політичного досвіду та єдності поглядів щодо майбутнього України, водночас передові представники української інтелігенції заклали фундамент подальшого державотворення українського народу. Осередками патріотично

налаштованої інтелігенції стали Українська Петербурзька, Київська Стара та Єлисаветградська громади, в основі ідеології яких було українолюбство (українофільство). Програмна мета українофілів, українських народників – збереження української мови, освіта народу шляхом розвитку літератури, видання популярних книжок українською мовою, організація шкіл з рідною мовою викладання. Лідерами громадівців стали М. Костомаров, В Антонович, М Драгоманов, П Куліш. Найбільшою активністю громадівського руху відзначився 1862 рік. Наступні 1863–1872 рр. стали наслідком Валуєвського циркуляру, за сім років після якого було надруковано лише 23 українські книжки, тобто стільки ж, як в одному 1862 р.

Друга половина XIX ст. і особливо його кінець стала важливим етапом підготовки та збирання українських сил до боротьби за незалежність, за Українську державність. Колонізаторська політика Російської та Австро-Угорської імперій викликала в українському суспільстві наростаючу захисну реакцію, що проявлялася у цілому комплексі подій і явищ, які свідчили про засвоєння інтелігенцією і поширення у масах національної свідомості, про активізацію українського національного руху в усіх його формах, як культурницьких так і політичних.

На межі XIX й XX ст. відбувалася еволюція українського національного руху Наддніпрянської України – перехід від українофільства в культурній сфері до політичної активності. Формування патріотичного мислення у представників української інтелігенції на території відбувалося за несприятливих умов. Царський режим всіляким чином обмежував прояви національної свідомості українців. Зазначене вимагало від представників науково-освітньої еліти нашого народу вироблення базових компонентів української національної ідеї, що мало важливе значення для становлення надії незворотності формування Української держави. Саме у той час почала оформлюватися наукова концепція відокремлення українців від ідеї «єдиного російського народу» і концентрація на власних національних пріоритетах. Зокрема, статті М. Грушевського у багатьох виданнях містили відомості про

постаті й пам'ятки минулого нашої держави, а у сукупності – формували цілісну картину неперервності української історії.

У середовищі наукової та освітянської еліти були діячі, які сформулювали політичну позицію української нації – окремішність України від Російської імперії. Серед них були Д.Антонович, М. Байздренко, Б.Камінський, І.Липа, М.Міхновський, Д.Познанський, М.Русов та 117н.. На початку ХХ ст. зусиллями науково-освітянської еліти було закладене ідейне та організаційно-партійне підґрунтя для Української національно-демократичної революції 1917 – 1921рр. Був створений потужний політичний меседж щодо незворотності формування Української держави на принципах національної ідеї, що був у подальшому реалізований у 1991 році.

На початок ХХ ст. в обох імперіях наростали революційні події, викликані погіршенням умов життя переважної частини народу, посиленням національного гніту, збитками і втратами Першої світової війни. Все це в кінцевому результаті призвело до загибелі Російської імперії 1917р., Австро-Угорщину – у 1918р.

6.3. Перша світова війна в історії українського народу

Перша світова війна 1914-1918р. стала великою трагедією для українського народу. Україна була розкраяна між двома імперіями – Російською та Австро-угорською, що разом з іншими країнами вели між собою війну за переділ світу.

Українські землі стали ареною військових дій між державами Антанти(Англія, Франція, Росія) та Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). Загарбницькі плани поневолення українських земель виношували обидва блоки імперіалістичних держав (Антанта та Троїстий союз).

Українські політичні сили щодо війни зайняли різні позиції. Більшість діячів під російської України, зокрема, С. Петлюра і Д. Дорошенко підтримали

царський уряд. Група діячів УСДРП (В. Винниченко) висловилися проти війни.

Більшість західноукраїнських політиків підтримували Австро-Угорщину. У серпні 1914р. у Львові під керівництвом К. Левицького було створено Головну Українську Раду (ГУР) – міжпартійний блок за участю Національно-демократичної, Соціал-демократичної та Радикальної партій. ГУР доклала багато зусиль для створення військової організації Легіону Українських Січових стрільців який увійшов до складу австрійських військ.

Одночасно зі створенням ГУР за участю Д. Донцова, В. Дорошенка, О. Скоропис, М. Меленевського та ін. У Львові була організована Спілка визволення України (СВУ), яка передбачала створення самостійної Української держави, спираючись на співробітництво з Німеччиною і Австро-Угорщиною у боротьбі з Російською імперією.

Опинившись по обидва боки фронту, українці змушені були вбивати один одного, боронити і вмирати за ворожі їм імперії, бо не мали власної держави. Населення України зазнало великих збитків від руйнувань і спустошень, а також національного гніту від обох ворогуючих держав.

Протягом війни Україна (особливо Галичина) були ареною найбільших боїв на Східному фронті. У вересні 1914р. австро-угорська армія була розгромлена, Галичина і Буковина опинились під окупацією царської Росії. Відступаючи із західноукраїнських земель, австро-угорські війська заарештували і стратили без суду сотні українців, тисячі кинули в концтабори за нібито сприяння російським військам. Антиукраїнську політику проводила і російська адміністрація на відвоєваній території (закриття «Просвіти», заборона українських періодичних видань, арешти й заслання визначних діячів).

Весною 1915 р. почався наступ німецько-австрійських військ на галицькому фронті. Російські війська одержавши поразку, почали відступати, залишаючи пустелю. Палили села, виселяли неблагоннадійних для російського

уряду українців і євреїв. Повернення австрійської влади викликало нову хвилю репресій проти українців, яких підозрювали в русофільстві.

Влітку 1916 р. Галичина і Буковина знову стали місцем жорстоких боїв. У результаті наступу російських військ під командуванням генерала Брусилова російська армія зайняла Буковину і південні райони Галичини, понісши великі втрати вбитими, пораненими і полоненими.

Кривава виснажлива війна зумовила руйнацію народного господарства, продуктивних сил. Посилилася економічна криза, занепадало сільське господарство, знизилися обсяги виробництва промисловості, зростало зубожіння населення. Серед трудящих мас посилювалися антивоєнні настрої, відбулася активізація національно-визвольного руху, що свідчило про назрівання революційних подій.

6.4. Українська культура

6.4.1 Освіта і наука

У XIX – на початку XX ст. освіта і наука в Україні розвивалася у рамках загальнодержавної політики Російської та Австро-Угорської імперій. Модернізаційні процеси в економіці, розвиток капіталізму, нові потреби управління і економіки змусили правлячі уряди розширювати мережу навчальних закладів різного рівня, надавати можливість отримувати освіту представникам не дворянських (різночинських) верств населення. Тому у подальшому розвиток освіти став вирішальною передумовою формування української національної різночинної інтелігенції, яка стала рушійною силою українського національного відродження однак дедалі сильніше виявлялося відставання від розвинених європейських країн за рівнем загальної писемності серед селян і робітників.

У першій половині XIX ст. у підросійській губерніях діяло 1320 парафіяльних і повітових шкіл та училищ, відкрито 9 гімназій навчалася близько 4 тисяч учнів, навчання велося російською мовою. Крім того було відкрито 3 ліцеї: Рішельєвський в Одесі, Кременецький на Волині, ніжинський

на Чернігівщині. Ліцеї були закритими навчальними закладами для дітей аристократів. У середині XIX ст. ліцеї були реорганізовані на вищі навчальні заклади, зокрема, на базі Рішельєвського ліцею був відкритий Новоросійський університет. Починаючи з 1859 р. було відкрито українськими благодійниками низку недільних шкіл. Зокрема, Христина Алчевська у 1862 р. за власний кошт організувала недільну школу для дорослих, після закриття якої у зв'язку з Валуєвським циркуляром, проводила заняття у себе вдома. У 1870 р. знову відкрила у Харкові безкоштовну жіночу школу (проіснувала понад 50 років), де весь час вчителювала. Разом з вчителями школи розробила низку методичних посібників. Написання Тарасом Шевченком для народних шкіл «Букваря южноруского» (1860).

У 1864 р. було проведено реформу освіти. Згідно з нею парафіяльні та повітові школи були реорганізовані на початкові народні училища, а гімназії були поділені на 2 типи: класичні і реальні. У класичних перевага надавалася вивченню гуманітарних дисциплін насамперед мов. Їх випускники могли без іспитів вступати до всіх вищих навчальних закладів. У реальних гімназіях вивчалися природознавство, фізика, математика тощо. Їх випускники могли без екзаменів вступати лише до вищих з технічних навчальних закладів. Крім того було створено кілька окремих жіночих гімназій.

На низькому рівні перебувала освіта в Західній Україні, переважна частина населення залишалася неписьменною у Галичині навчання велося німецькою і польською у Буковині німецькою і румунською, у Закарпатті – угорською.

Позитивні зміни в системі освіти пов'язані зі створенням вищих навчальних закладів – університетів. Заснуванням Львівського (1784), Харківського (1805), Київського (1834), Новоросійського (1865), Чернігівського (1875). Потреби економічного і соціального розвитку зумовлювали необхідність створення спеціалізованих вищих навчальних закладів. У 1850-1880-ті рр. було відкрито інститути: Київський політехнічний, Південноросійський (Харківський), Ніжинський історико-

філологічний, Глухівський учительський та ін. У 1899 р. у Катеринославі відкрито вище гірниче училище, яке започаткувало вищу освіту в Придніпров'ї і відіграло помітну роль у розвитку гірничої та металургійної промисловості регіону. Усього на початку ХХ ст. у підросійській Україні було 29 вищих навчальних закладів, у яких нараховувалося 35 тис. студентів.

Економічний і освітній розвиток зумовив активізацію наукових досліджень у різних галузях. Провідну роль у розвитку науки займали університети, які зібрали кращі наукові сили. Відомим вченим став Василь Каразін – засновник Харківського університету. Прикладне значення у математиці мали наукові праці професорів Харківського Університету Тимофія Осиповського і Михайла Остроградського. Професор цього ж університету Микола Бекетов створив при фізико – математичному факультеті фізико – хімічне відділення та лабораторію фізичної хімії, ставши засновником нової науки – фізичної хімії. Видатним вченим у галузі електромеханіки був уродженець Західної України Іван Пулюй. Він сконструював трубку для X – променів, чим пізніше скористався німецький вчений Рентген, ім'ям якого і були названі промені, що широко використовуються у медицині та техніці.

Першим ректором Київського університету став відомий вчений Михайло Максимович. Він захоплювався і особисто брав участь у збиранні українського фольклору, вивченні пам'яток старовини (видав три збірки), що так важливо було для українського національного Відродження у ХІХ ст. Ілля Мечников – викладач Новоросійського університету в Одесі разом зі своїм учнем Миколою Гамалією заснували першу в Російській імперії та другу у світі бактеріологічну станцію за наукові розробки в галузі мікробіології Ілля Мечников у 1908 р. отримав Нобелівську премію. Професор патології та оперативної хірургії Київського університету, відомий хірург Юлій Шимановський здобув світову славу у галузі медицини. Автор понад 60 праць, у тому числі низки підручників і монографій латинською, німецькою і російською мовами. Запропонував близько 20 нових хірургічних інструментів

та ряд нових методів загальної пластичної хірургії. Петро Прокопович створив наукові основи пасічництва, винайшов рамковий (втулковий) вулик.

Суттєві зрушення відбулися в гуманітарних науках, особливо історичних. За XIX ст. українська історична наука пройшла шлях від поодиноких досліджень в рамках історії Росії до самостійної наукової дисципліни. Осмислення минулого – обов'язкова умова становлення національної самосвідомості. Вихід української історичної науки і всього українознавства на якісно новий рівень пов'язаний з ім'ям професора Київського університету Володимира Антоновича. Він організовував активну джерелознавчу діяльність: проводилися етнографічні експедиції, публікувалися збірки фольклору, збиралися статистичні данні, велися археологічні розкопки. Центром цієї роботи стало створення 1872 р. південно – західне відділення Російського географічного товариства. Вчений у своїх наукових роботах поглибив проблематику досліджень. В. Антонович виховав плеяду українознавців, зокрема, його учнем був Михайло Грушевський. Михайло Грушевський до сьогодні є найвизначнішою постаттю в українській історіографії. Його багато томна «Історія України – Руси» – фундаментальний узагальнюючий курс історії України, який базується на власній періодизації і концепції. Грунтовні дослідження з історії українського козацтва здійснив Дмитро Яворницький.

Визначною подією в українському науковому житті стало заснування завдяки спільним зусиллям інтелігенції Наддніпрянщини та Галичини у 1873 р. «Літературного товариства імені Шевченка», яке через кілька років під назвою «Наукове товариство імені Шевченка» перетворилося у першу наукову українську організацію академічного типу. З 1892 р. почав виходити друкований орган – «Записки Наукового товариства імені Шевченка». З 1895 р. М. Грушевський став редактором «Записок», а з 1897 р. – головою Наукового товариства імені Шевченка. За час його головування було видано близько 800 томів наукових праць, зокрема, 112 томів записок.

Особливе місце в українській історії належать Михайлу Драгоманову – політичному діячу, просвітнику і філософу. Багато років він провів у політичній еміграції. З 1877 р. під його керівництвом друкарня «Громада» у Женеві була єдиним центром видання літератури українською мовою. Драгоманов багато зробив для залучень до історії України уваги західноєвропейських вчених. Він був членом Паризького етнографічного товариства, почесним членом Британського і багатьох інших товариств.

5.4.2. Літературна творчість

XIX ст. витворило два напрями в літературній творчості – романтизм і реалізм та започаткувало наступний – модернізм. Основним принципом української літератури проголошують народність. Вони звертались до героїчного минулого, вбачаючи в ньому славу Батьківщини, оспівували боротьбу за її волю та незалежність. Романтизм як літературний напрям у першій половині XIX ст. характерний для творів Михайла Максимовича, Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Івана Франка, Юрія Федьковича. Реалізм в українській літературі відомий під назвою нової української літератури, основною ознакою якої є народна мова. В умовах урядових заборон і переслідування становлення української літературної мови набуло особливої важливості і особливої складності. Зачинателем нової української літератури став Іван Котляревський (поема «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль чарівник»). Основоположником художньої прози став Григорій Квітка-Основ'яненко (найвідоміші твори: повісті «Пан Халявський», «Маруся», «Конотопська відьма» та п'єси «Сватання на Гончарівці» і «Шельменко-Денщик»).

Переломною у становленні української літературної мови і суспільному визнанні української літератури стала творчість Тараса Шевченка – основоположника критично реалізму. Він наодинці, після загибелі козацтва, самою гуманною зброєю – словом зміг протистояти російському самодержавству, захищати свій поневолений народ. У своїх творах (поетичні збірки «Кобзар», поеми «Гайдамаки», «Катерина», «Сон», «Кавказ»,

«Єретик», «І мертвим, і живим, і не народженим землякам...») Тарас Шевченко висловив співчуття і любов до свого народу, засуджував самодержавство і кріпосництво, формував національну самосвідомість українців у боротьбі за свою гідність і волю. Дороговказом у боротьбі став «Заповіт» Тараса Шевченка: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте».

Подальший розвиток літератури критичного реалізму й демократичної спрямованості пов'язаний з поколінням письменників другої половини ХІХ ст. Так, до класики української і світової літератури увійшли байки Леоніда Глібова, «Народні оповідання» Марка Вовчка (Марії Вілінської), соціально-побутові повісті Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря» та «Кайдашева сім'я». Творцем першого класичного українського історичного роману «Чорна рада» став Пантелеймон Куліш. Засновником і кращим представником неоромантичного напрямку в українській літературі була Леся Українка, її літературна спадщина зібрана у 12-ти томах. Особливо плідно поетеса працювала у жанрі драматичної поеми. У своїх творах вона виразила актуальні філософські і морально-етичні проблеми («Одержима», «Осінь казка», «В катакомбах», «Кассандра», «Оргія», «Камінний господар» та ін.). Вершина поетичної майстерності Лесі Українки – драма-феєрія «Лісова пісня».

У духовному житті Галичини значне місце посідав Іван Франко, письменник, вчений, громадсько-політичний діяч, автор близько 5 тисяч наукових і літературних творів (у 1976-1986 рр. видано зібрання творів у 50-ти томах). У його творах поєднані кращі традиції української літератури з новітніми модерністськими течіями. У літературній спадщині Івана Франка збірки поезій «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Мій Ізмарагд», поеми «Смерть Каїна», «Мойсей», твори політичної лірики «Вічний революціонер», «Каменярі», історична повість «Захар Беркут», соціально-побутові повісті «Борислав сміється», «Воа constrictor»; драматичні твори «Сон князя Святослава», «Украдене щастя» та ін.

6.4.3. Театр.

У першій половині XIX ст. головними центрами театрального життя в Україні були Харків і Полтава. Український театр цього періоду був переважно побутовим, ґрунтувався на драматургії Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка. Першими українськими постановками були «Наталка Полтавка» в 1815 р., пізніше «Москаль Чарівник» у Полтавському любительському театрі (театр діяв у 1817-1821 рр.). Поряд з чисельними аматорськими музично-драматичними колективами утворювався професійний український драматичний театр. У підросійській Україні першим постійний театр було засновано у Харкові (1797), пізніше утворилися театри у Житомирі (1798), Полтаві (1906), Києві (1907). У Галичині перший український професійний театр було відкрито 1864 р. при культурно-просвітницькому товаристві «Руська бесіда» у Львові – Руський народний театр. Перша у Львові театральна постановка українською мовою – вистава «Маруся» Григорія Квітки-Основ'яненка.

Видатними постатями у драматургії і професійному театрі стали Михайло Старицький, Марко Кропивницький, брати Тобілевичі (Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський). Зокрема, Михайло Старицький стояв у витоків створення професійної трупи, написав історичні драми «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», соціально-побутові п'єси «За двома зайцями», «Ой не ходи Грицю», «Не судилося» тощо. Марко Кропивницький – драматург, режисер, актор, композитор, автор понад 40 п'єс. Серед них – «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж павук», в яких змалював класове розшарування у пореформеному селі. Створив сценічні образи Бичка, Виборного, Тараса Бульби та ін. Писав музику до вистав, автор вокальних дуетів. Один з основоположників українського професійного театру Іван Карпенко-Карий – драматург, режисер, актор написав 18 оригінальних п'єс, зокрема, гостро соціальні драми «Бурлака», «Безталанна», «Наймичка»; сатиричні комедії «Сто тисяч», «Хазяїн» та ін. Серед видатних акторів виділялася Марія Заньковецька. З 1882 року – провідна актриса українських

труп: М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського та І. Карпенка-Карого. М. Заньковецька була не тільки талановитою актрисою, а й прекрасною співачкою, незрівнянно виконувала у спектаклях українські народні пісні.

6.4.4. Музика.

У ХІХ ст. як і раніше основою високого рівня розвитку пісенно-музичної творчості була поетична і музична обдарованість українського народу. Музика і спів були поширеними у повсякденному житті сільського та міського населення. За жанрами пісні були різноманітними: ліричні, жартівливі, романтичні, виконувалися соло, дуєтом, хором, під акомпанемент бандури, скрипки, гітари, фортепіано. Продовжували побутувати колядки, веснянки, колискові, весільні. З народного середовища висувалися співаки-кобзарі: Остап Вересай, Іван Кравченко-Крюковський, Гнат Гончаренко, Терентій Пархоменко, Андрій Шут та ін.

Одночасно з народною і церковною традиціями складалася професійна музична культура. У її розвитку переломне значення мали створення на початку 1860-х рр. відомим оперним співаком Семеном Гулак-Артемівським першої української опери «Запорожець за Дунаєм», та відкриття у Києві 1867 р. оперного театру (тепер Національна опера України імені Т.Г.Шевченка). Подальший розквіт музичного мистецтва пов'язаний з творчістю Миколи Лисенка – великого українського композитора, основоположника української класичної музики. Широко використавши багатий український народний фольклор, він створив опери «Тарас Бульба», «Наталка-Полтавка», «Пан Коцький», «Коза-Дерева». Всього він написав музику до близько 600 пісень.

Музичне життя Галичини пов'язане з творчістю композиторів Михайла Вербицького, Дениса Січинського, Анатолія Вахнянина, Філарета Колесси, Остапа Нижанківського, Василя Барвінського, Станіслава Людкевича. Зокрема, М.Вербицький написав музику до вірша Павла Чубинського «Ще не вмерла України», створив національний український гімн.

6.4.5. Архітектура. Живопис.

У першій половині XIX ст. розвиток архітектури України визначали класицизм і ампір. Споруди у стилі класицизму: головний (червоний) корпус Київського університету (1842), архітектор Вікентій Беретті; Український драматичний театр ім. М. Заньковецької (1836– 1842), архітектор Людвіг Пихаль, Йоган Зальцман; політехнічний інститут (1872– 1877), архітектор Юліан Захаревич; Наукова бібліотека Оссолінеум (1826– 1849), архітектор П'єтро Нобіле, Юзеф Бем у Львові. Перехід від бароко до класицизму позначився і на плануванні міст. Обов'язково виділявся адміністративний центр з площею, на якій розташовувалися будівлі урядових установ, квартали були прямокутними. У цей час активно забудовуються міста на півдні України і в Криму – Маріуполь, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпро), Миколаїв, Одеса. Архітектурний стиль Києва визначався відомим архітектором Андрієм Меленським.

У другій половині XIX ст. стильова єдність класицизму руйнується. Епоха утвердження капіталізму відбилася і в архітектурі (з'явилися нові матеріали, нові замовники). Набував поширення еkleктика (змішання стилів). Споруди: Одеський оперний театр (1884), австрійські архітектори Ганс Гельмар і Фердинанд Фельнер; Київська опера, архітектор Віктор Шретер. Стиль віденського бароко у забудові Львова: будинок Галицького крайового сейму (нині – Національний університет ім. І.Франка), 1877–1881, архітектор Юліуш Гохберг;

На межі XIX–XX ст. у зв'язку з виникненням нових будівельних технологій й широким застосуванням таких будівельних матеріалів, як метал, залізобетон, скло з'явився стиль «Модерн», який відзначився поєднанням архітектурних образів середньовіччя (готики, візантійського стилю), і новаторських архітектурних ідей, який поєднував українські національні традиції, характерні пропорції сільської хати та дерев'яної церковної архітектури з сучасним розумінням зручностей. У декорі застосовувалися мотиви української вишивки, дерев'яного різьблення, кераміки. У модерному стилі побудовані будинок з химерами (1902–1903), архітектор Владислав

Городецький та Бесарабський критий ринок (1910–1914) у Києві, архітектор Генріх Голі; будинок Полтавського губернського земства (1903–1908), архітектор Василь Кричевський; Залізничні вокзали Києва, Харкова, Львова.

Стильові та жанрові особливості українського живопису. Реалізм художників: М. Пимоненка, М. Самокиша, С. Світославського, М. Івасюка та ін. Творчість Т. Яблонської.

Творчість митців, орієнтованих на західноєвропейський живопис О. Мурашко, М. Бойчук, В. Седляр, І. Падалка, О. Павленко, О. Екстер, Г. Нарбут, А. Петрицький, О. Богомазов. Український мистецький авангард К. Малевич, О. Архипенко, В. Татлін, А. Петрицький.

Словник термінів

Громади – напівлегальні ліберальні культурно-просвітницькі організації української інтелігенції, яка виступала за пробудження національної самосвідомості народу, існували в 1860-1890-х рр. у Петербурзі, Києві, Харкові, Одесі, Полтаві та ін. містах.

Капіталізм – суспільний лад, економічна система виробництва та розподілу, що базується на принципах приватної власності, особистої ініціативності, вільної економічної конкуренції.

Класицизм – архітектурний стиль (XVII – перша половина XIX ст.), в основу якого покладено форми античної архітектури як ідеального (класичного) естетичного еталону. Симетрично-осьова композиція будівель, геометрично чітке й зручне планування приміщень, широке застосування ордера, обов'язковість колон чи пілястр та ін. Провідний напрям – містобудування.

Модерн – стиль у мистецтві кінця XIX – початку XX ст., переважно в архітектурі, образотворчому й декоративно-ужитковому мистецтві. Характерні риси стилю модерн в архітектурі: плавність, пластичність, декоративність. Основними його елементами є використання синусоїдальних

ліній, стилізованих квітів, язиків полум'я, хвилястих ліній, запозичених у природи.

Підприємництво – самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик, господарська діяльність задля досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

РОЗДІЛ 7. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРотьБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА НЕЗАЛЕЖНУ ДЕРЖАВУ У 1917 – 1922 РР. (Махорін Г.Л.)

7.1. Період Української національної революції доби УЦР (4.03. 1917 – 29 квітня 1918р.)

Боротьба за національне самовизначення українського народу тривала кілька поколінь, відповідно, пройшовши кілька етапів. Національна ідея спочатку визрівала і формувалася у середовищі української інтелігенції – творчої і наукової еліти. У період Першої світової війни національна ідея оволоділа умами і почуттями широких українських верств, у першу чергу – серед українських військовиків. Саме тому вони невдовзі стають найрішучішою силою державотворчого процесу, уособленням емоційно-вольового чинника, спонукаючи українську інтелігенцію (колективний розум нації) до активних політичних дій.

Зречення царя Миколи II своєї влади український народ розцінив як сприятливу нагоду для реалізації прагнень національного самовизначення. 4 березня 1917 року у Києві утворилася Українська Центральна Рада (УЦР), законодавчий орган влади на українських етнічних землях. До її складу увійшли представники різних українських політичних партій і громадських організацій, значна частина серед них – письменники, науковці і вчителі. Очолив УЦР відомий історик Михайло Грушевський. Переважаючи більшість депутатів українського парламенту, як і основна маса українців, виступали за здобуття автономії України у складі Росії, вважаючи, що це найбільше чого можна досягти. Але, будучи законослухняними людьми, провідні українські політики вважали, що статус автономії Україні повинен надати Тимчасовий уряд як спадкоємець царської влади. Проте у відповідь на прохання автономії було отримано категоричну відмову. Тоді включилися у процес українські військовики, які прибули до Києва на II військовий з'їзд. Під їхнім тиском УЦР зважилася на самостійне проголошення автономії України. 10 червня 1917

року Перший універсал було зачитано перед військовиками і вони, втішені результатом, роз'їхалися по своїм військовим частинам. Наступним кроком стало утворення Генерального Секретаріату, виконавчого органу влади на чолі з відомим письменником Володимиром Винниченком. До його складу увійшов наш земляк, уродженець села Немиринці Бердичівського повіту Христофор Антонович Барановський, який став першим міністром фінансів і першим головою Українського державного банку.

На місцях утворилися регіональні українські ради. Зокрема, у Житомирі на початку травня 1917 року виникла Волинська українська рада, яку очолив Самійло Підгірський. Він також став редактором першої української газети в Житомирі – «Громадянин». На її сторінках висвітлювалась діяльність УЦР, публікувалися видатні діячі української культури – поетеса Людмила Волошка, літературознавець і публіцист Яків Савченко, етнограф Василь Кравченко. Волинська українська рада, а також повітові і волосні українські ради на території нашого краю підтримували політичний курс УЦР.

Тимчасовий уряд був не тільки спадкоємцем царської влади, а й спадкоємцем імперської політики. Ніякої автономії – такою була його позиція. Тимчасовий уряд, побачивши сміливі кроки УЦР, направив до Києва свою делегацію. Їй вдалося переконати керівництво українського парламенту видати універсал про відкладення автономії до скликання Всеросійських установчих зборів. Цей Другий універсал, виданий 3 липня 1917 року, збурило українське суспільство. Вже наступного дня відбувся виступ полуботківців під керівництвом відомого самостійника Миколи Міхновського. Вони вимагали негайного проголошення незалежності України. У відповідь їх роззброїли і відправили на фронт. А Тимчасовий уряд, бачачи поступливість українського керівництва, продовжив свій політичний тиск. У серпні 1917 року він направив в Україну так звану Тимчасову інструкцію, яка забороняла УЦР приймати закони, а Генеральному секретаріату наказано виконувати тільки розпорядження Тимчасового уряду.

В Україні мала вплив ще одна політична сила – більшовики, умілі агітатори і популісти. Вони обіцяли, що роздадуть селянам поміщицьку землю, а це було одним із найбільших бажань хліборобів. Натомість УЦР не поспішала проводити земельну реформу, яку так чекали селяни. Тому останні почали пов'язувати свої надії на землю з приходом до влади більшовиків. Критично почали ставитися до УЦР також інші верстви населення України. Коли більшовики скинули Тимчасовий уряд у Петрограді, посилювався їхній вплив і в Україні. УЦР стрімко втрачала своїх прихильників. Потрібно було рятувати ситуацію, повертати прихильників. Тому 7 листопада 1917 року УЦР видала III Універсал, який проголошував Українську Народну республіку, надавав національно-персональну автономію національним меншинам, запроваджував 8-годинний робочий день і декларував готовність вирішити земельне питання.

Більшовики стали спадкоємцями імперських амбіцій, вони не хотіли давати українському народу права на національне самовизначення. До того ж, більшовицька Росія була сировинно і продовольчо залежна від України. Тому у грудні 1917 року більшовики розпочали війну проти УНР. Українське політичне керівництво довгий час трималося досягнутої автономії при якій не передбачено створення своєї армії. Коли ще у травні 1917 року розпочався процес формування українських полків, УЦР не заважала, але і не сприяла цьому процесу. Коли утворився I Український корпус під командуванням Павла Скоропадського, лідери УЦР не сприяли матеріальному забезпеченню цього війська. Зрештою, це призвело до того, що у скрутний момент тепер уже українські полки виявили байдужість до прохань УЦР, заявивши про свій нейтралітет. Така ситуація змусила українське керівництво шукати зовнішньої допомоги. Тому направило делегацію на переговори з країнами Четверного союзу. Для підписання міжнародного договору Україна повинна була стати повноцінним суб'єктом міжнародних відносин, спочатку проголосивши державну незалежність. Але і сам хід Української національної революції сприяв переходу від ідеї автономії України до її самостійності. У цей час

більшовицькі війська наступали на Київ. Четвертий універсал УЦР проголосили під гул артилерійських снарядів 9 (22) січня 1918 року. Невдовзі керівний орган УЦР, Мала Рада, залишила Київ. А назустріч більшовицьким військам вирушили добровольці із числа юнкерів Київської військової школи, студентів Київського університету і гімназистів Кирило-Мефодіївської гімназії, а також кількох десятків досвідчених старшин. 16 (29) січня 1918 року відбувся бій біля станції Крути. Тут загинув син житомирського учителя, гімназист Павло Іванович Кольченко. Він був у складі загону, який, заблукавши, вийшов на станцію Крути і попав у лапета ворога. За відмову перейти на сторону більшовиків їх усіх закололи багнетами. (У березні відважних молодих героїв проводжали у останню путь на Аскольдовій могилі у Києві. В. Сосюра присвятив їм відомий вірш «Пам'яті 28»). Бій під Крутами дозволив затримати просування більшовицьких військ і встигнути підписати договір між УНР і державами Четверного союзу. З альтернативи – «більшовицька влада чи іноземна допомога навіть на не вигідних умовах» – УЦР обрала друге, що давало якісь надії на збереження української державності. Згідно з умовами договору, підписаного 27 січня (9 лютого) 1918 року, розпочався наступ австрійських та німецьких військ. Більшовики у паніці відступали. На короткий час Мала Рада облаштувалася у Коростені. Тут вона затвердила 12 (25) лютого 1918 року герб УНР – тризуб і 13 лютого переїхала до Житомира. Тут вона прийняла низку важливих законів: про перехід на новий календарний стиль (григоріанський), і 16 лютого стало 1 березня, а також про українські гроші (гривню), про громадянство УНР, про реєстрацію громадянства УНР, про новий територіально-адміністративний устрій (6 березня 1918 року). Наступного дня Мала Рада уже працювала у Києві.

Невдовзі загострилися відносини керівництва УНР і німецьким військовим командуванням в Україні. Предмет суперечки – земельна реформа, яку розпочала українська влада. Німецька сторона була категорично проти, вважаючи, що її проведення зірве посівну кампанію, а, відтак, Україна не

зможе виконати своїх договірних зобов'язаностей щодо постачання німецькій армії харчових продуктів . Разом з тим, з боку німецького командування наростало розчарування і незадоволення тим, що українська влада не створила міцної опори на місцях, всюди панував безлад і анархія: здійснювалося самовільне вирубування лісів, погіршилися криміногенна ситуація. Тому німецька сторона починає шукати іншу політичну силу в Україні, яка забезпечить порядок і не проводитиме земельну реформу. Вибір випав на Українську партію хліборобів-демократів, лідером якої був Павло Скоропадський.

18 квітня 1918 року відбулася зустріч німецького посла в Україні барона Мумма і П. Скоропадського, на якій прийняли рішення усунути УЦР від влади. 24 квітня 1918 року на нараді у начальника штабу німецьких військ у Києві генерала Греннера за участю послів і військових аташе Німеччини та Австро-Угорщини обговорювалося майбутнє УНР. Греннер також зустрівся з делегацією «Української народної громади», яку очолював Павло Скоропадський. Тут також обговорили умови передачі влади і подальші стосунки з німецько-австрійським командуванням війську, розміщених в Україні.

29 квітня 1918 року відбулося останнє засідання УЦР, на якому затвердили Конституцію УНР. Але це засідання було перерване приходом німецького загону, який повідомив, що УЦР наказано розпустити, адже встановлена уже нова влада – гетьмана Павла Скоропадського.

7.2. Розвиток культури у добу Української Центральної Ради

Вже у перші місяці своєї діяльності Центральна Рада зробила важливі кроки у формуванні національних основ культурного життя українського народу. Велику роль у підтримці політичного курсу Центральної Ради відіграла українська інтелігенція. Перший Український Педагогічний з'їзд своїми рішеннями підтримав і обґрунтував завдання українізації освіти. Відповідна Комісія заклала основи архівної реформи, також було покладено

початок українській видавничій діяльності. Все це супроводжувалося загальним піднесенням національної свідомості населення, що сприяло зміцненню ідеї творення української самостійності.

Проте у тих умовах все різкіше виступали проти українізації життя представники російської національної меншини. Учасники п'ятої сесії Центральної Ради, яка розпочала свою роботу 20 червня, повідомляли про ситуацію у їхньому краї. Так, делегат з Уманщини Ільченко, розповідав: «Після відчитання Універсалу на вірність ЦУР присягнули полк, народ і духовенство, котре тоді якраз відбувало в Умані свій з'їзд. Свідомість серед народу шириться, число «Просвіт» росте». Разом з тим цей депутат констатував: «Після того, як українці почали творити свою національну революцію, відношення до них з боку росіян значно погіршало». У сільській місцевості, де українське населення становило абсолютну більшість, ставлення до українізації не мало такого радикально негативного вияву.

Незважаючи на всі труднощі і несприятливі обставини Секретаріат освіти продовжував формувати основи вищої освіти в Україні, наповнювати освіту національним змістом. На засіданні шостої сесії Центральної Ради 6 серпня 1917 р. І. Стешенко доповідав про діяльність Секретаріату освіти, розповівши про поточні справи розвитку освіти і мистецтва: «Секретаріат веде підготовчу роботу на закладення українського університету і української академії мистецтв. Далі йде праця над українізацією школи народної і середньої. В багатьох місцях цілі волості звертаються до земств, щоб у них було заведено українські народні школи, а земства, як, наприклад, на Херсонщині, Катеринославщині і Таврії, відповідають, що у них на це нема грошей. Бесідник каже, що нічого покладатись на земства та на офіціальних російських керівників просвітньої справи на Україні, а треба взяти цю справу самому громадянству до своїх рук і подбати, щоб для українських шкіл знайшлися і потрібні підручники, і кадри вчителів».

Важко проходили зміни у Київському університеті. Коли скрізь старі місця були замінені новими революційними елементами, то Київський

університет по перевороті вибрав демонстративного старого ректора Цитовича, який був обложив його лавою поліцейських. Коли б контрреволюція підняла голову, Київський університет буде її фортецею. Я не зачіпаю питання про українізацію університету, бо це питання іншої площі, але треба звернути саму пильну увагу на те, щоб там були зроблені потрібні зміни».

До цієї характеристики свої доповнення зробили Генеральні секретарі С. Петлюра та І. Стешенко. Зокрема, Симон Петлюра сказав: «Справа Київського університету має для нас значення, бо там учаться наші діти, наші брати. Але, крім того, ми можемо стати і перед тим, як це сталося у львівському університеті. Був університет, але молоді українські наукові сили не могли там працювати. Фактично це робив і Київський університет, який, завдяки реакційності, ізолював наші молоді наукові сили, які мушили йти десь поза Україну. Позаяк цей університет має реакційні заміри, то ми повинні вжити революційних заходів». Іван Стешенко посилив увагу до проблеми: «Я вніс сюди цю справу, тому що вона є негайна і, крім того, принципова. Політика професури, вибір ректором Цитовича, якого вибрано ще на три роки – все це вимагає певного погляду Центральної Ради. І тому принципіальне вирішення Малою радою дасть нам ті підстави, на яких ми мусимо надалі направляти свою роботу». І. Стешенко підкреслив, що це справа науки, а не політики. Хоча, безперечно, питання змін у освітній сфері, передусім її українізації, мало і політичну складову. В Україні політичний курс Центральної Ради зустрічав опір і з боку російськомовної преси.

На засіданні Генерального секретаріату 3 вересня 1917 р. обговорювалося питання про пресу в Україні. У своєму виступі Зарубін звернув увагу на гостру полеміку між українською і російською пресою, відмітивши, що необхідно вжити рішучих заходів, інакше Генеральний секретаріат буде позбавлений міцної підтримки з боку періодичних видань. Зарубін закликав вплинути на редакцію газети «Киевская мысль», щоби вона «не публікувала ворожих до українства статей».

Важливим кроком у справі вирішення мовного питання стало клопотання перед Тимчасовим урядом підготувати акт про визнання офіційною мовою українську, із зазначенням про переведення діловодства на українську мову. Відповідне клопотання було прийняте Генеральним секретаріатом 8 вересня 1917 р.

Одним послідовним кроком до наповнення національним змістом шкільної освіти стала також підготовка І. Стешенком проекта циркуляра до директорів і інспекторів державних початкових, середніх і вищих шкіл про обов'язкове запровадження українознавства в школах. Цей проект було заслухано на засіданні Генерального секретаріату 13 вересня 1917 р. і затим надіслано на затвердження до міністерства.

Мовне питання в Україні було невіддільне від вирішення майбутнього державного устрою Росії. Про це свідчить зміст виступів учасників з'їзду народів, який проходив у Києві з 8 по 15 вересня 1917 р. Ініціатором його скликання стала Центральна Рада. Обговорювався подальший державний устрій Росії, який би забезпечував реалізацію прав усіх народів, зокрема, і мовних прав.

22 вересня 1917 р. І. Стешенко на засіданні Генерального секретаріату озвучив законопроект про заснування Академії мистецтв. На черговому засіданні 25 вересня 1917 р. Генерального секретаріату І. Стешенко висловив заяву про необхідність звернутися до Тимчасового уряду щодо виділення коштів на друк шкільних підручників. Уже 28 вересня 1917 р. І. Стешенко подав проект статуту Академії мистецтв. Генеральний секретаріат підтримав заснування у Києві вищої художньої школи.

Важливим документом для подальшого проведення політики Центральної Ради, зокрема і культурно-освітньої, стала декларація Генерального секретаріату, прийнята 29 вересня 1917 р. Так, у ній говорилося: «На полі народної освіти на протязі цього академічного року має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової по змісту і по формі школи на Україні, на підставах демократичних і національних, причому кожна

народність в своїх культурних пориваннях матиме відповідне задоволення при передачі завідування освітньою справою національних меншостей з боку товаришів генерального секретаря національних справ і при загальнім контролі генерального секретаря освіти. Так само будуть зроблені заходи для того, щоб на протязі року утворились відповідно курси для учителів і видані були підручники та шкільні посібня як українські, так і інші, а також мають готуватися кадри лекторів для українських університетів та іншої вищої школи. буде змінено форму шкільної управи в напрямі демократизації. Буде одкрито в Києві Педагогічну академію, народні університети, буде звернено особливу увагу на позашкільну освіту за допомогою всіх просвітніх товариств на Україні. Буде зроблено заходи, щоб вищий контроль над всіма школами не тільки середніми, а й вищими, при захороні автономії вищої школи, належав Генеральному секретаріатові.

Інтереси національної умілості найдуть собі повного заступника в Генеральному секретаріаті, і в тій цілі засновано в Секретаріаті освіти відділ мистецтва».

На черговому засіданні Генерального секретаріату розглядалося питання про заснування в Києві Академії мистецтв. Було прийнято постанову: «визначити потрібним з'їзд художників для обговорення справи, заснувати спеціальний комітет (журі), що взяв би до своїх рук справу заснування Академії, і на збори Секретаріату 6 жовтня запросити для пояснень одного із ініціаторів справи Української Академії мистецтв». До викладання навчальних дисциплін в Українській Академії мистецтва було запрошено Бойчука (фреска, мозаїка), Бурачека (пейзаж), Жука (портрет, декоративне мистецтво), В. Кричевський (народне мистецтво, український орнамент, архітектура), Ф. Кричевський (історичний і побутовий жанр, форма і скульптура), Маневич (пейзаж), Мурашко (портрет), Нарбут (графіка).

10 жовтня на черговому засіданні Генерального секретаріату було заслухано одного з ініціаторів заснування Української Академії мистецтв професора Павлуцького. Він розповів про завдання установи, а також про те,

що «справа заснування Академії і вибору журі Академії обговорювалося в колах громадянства, близьких до українського мистецтва, з участю комітету національного театру, членів Українського наукового товариства, художників, архітекторів та ін.» Присутні на засіданні В. Винниченко, О. Шульгін, І. Стешенко, І. Мірний, М. Савченко-Більський, М. Міцкевич ухвалили:

«Признати принципіально заснування у Києві державної Української Академії мистецтв на основі представленого проекту статуту Академії конче потрібним. Прохати професора Павлуцького доповнити пояснюючу до статуту записку, після чого докладно розглянути статут, виготовити належний законопроект, перевести через Центральну раду і подати до Тимчасового уряду на затвердження. Прохати секретарство освіти подати до преси відомості і пояснення в справі заснування Академії».

Наступного дня, 11 жовтня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату І. Стешенко доповідав про видання циркулярів до директорів середніх шкіл та інспекторів вищих початкових шкіл і директорів нижчих початкових шкіл «про заведення з біжучого року як обов'язкових предметів української мови і українознавства (української літератури, історії та географії)».

На цьому ж засіданні вирішено взяти на утримання Генерального секретаріату будинки Педагогічного музею, а також звернутися з клопотанням до міністерства фінансів про передачу будинків товариства тверезості у Києві для освітніх потреб. 16 жовтня 1917 р. І. Стешенко запропонував звернутися до губерніяльних комісарів з проханням надсилати до Генерального секретаріату стародавні речі – знахідки, які мають мистецьку або історичну цінність. Таким чином були зроблені перші кроки у налагодженні музейної справи і охорони історичної спадщини.

Вже наступного дня на засіданні Генерального секретаріату І. Стешенко виступив за скасування грошової доплати учителям російської словесності (так називався тоді навчальний предмет). 14 листопада на засіданні Малої ради знову зверталися до вирішення цього питання і одногolosно проголосували за

«таку формулу переходу: 1) Центральна Рада доручає Генеральному секретаріатові внести в Центральну раду законопроект про скасування спеціальних прибавок за обрусіння краю чиновниками всіх відомств; 2) доручає Секретарству освіти стати в такі відносини з Київською шкільною округою, коли ця установа була йому справді підлеглою, і переходить до чергових справ».

У той час, коли відбувався нерідко грабунок маєтків, руйнування історичних пам'яток голова відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва Микола Біляшівський видав звернення «до всіх культурних громадян з-поміж солдатів, духовенства, сільської інтелігенції, до всіх, хто відчуває тісний зв'язок з рідною країною – шанувати рідну культуру і не допускати до грабунку і розгрому панських дворів та будинків, де часто переховуються дуже цінні старі папери, книги. Картини, старі меблі, вжити всіх засобів, щоб зберегти усе це і передати до музеїв, де вони стануть у великій пригоді для нашої освіти, для науки й культури, де будуть служити не для одної людини або родини, а для усього народу»¹. УЦР заклала міцні підвалини національної культури, і цей процес було продовжено за наступної влади.

7.3. Українська держава Павла Скоропадського: здобутки і досягнення в культурі та дипломатії і прорахунки у соціальній сфері

29 квітня 1918 року на хліборобському конгресі обрали гетьманом Української Держави Павла Скоропадського. Він проводив чітку державотворчу політику: було видано закони про громадянство, про створення Державного Сенату, про заснування двох українських університетів та Академії Наук і Академії Мистецтв, про створення української армії та флоту – загалом понад 400 законодавчих актів. Це знаходило позитивний відгук в українському суспільстві. Але негативно сприймалася політика Павла Скоропадського щодо збереження поміщицького землеволодіння, каральні

акції на селі, реквізиція сільськогосподарської продукції. Тому уже з червня 1918 року починає наростати антигетьманський рух, спочатку на Київщині, а згодом – на всій території Української держави. У ніч з 13 на 14 листопада утворилася Директорія (В. Винниченко, Андрієвський, Макаренко, Петлюра і Швець), яка взяла у свої руки керівництво антигетьманським повстанням. 14 грудня 1918 року Павло Скоропадський зрікся влади.

7.4. ЗУНР: особливості державотворення культурного життя на західноукраїнських землях

Користуючися ослабленням Австро-угорської імперії поневолені нею народи прагнули створити свої держави. На Галичині зіштовхнулися інтереси українців і поляків. Останні висловлювали претензії на всю Галичину, а українці – на східну її частину, де переважало українське населення. Ця вимога поділу Галичини на дві автономні частини – західну (польську) та східну (українську) була висловлена ще Головною руською радою і залишалася актуальною до означених подій. Непоступливість поляків, неготовність їх іти на компроміс вимагали рішучих дій з боку українців. 22 вересня 1918 року у Народному домі Львова відбулося віче українців, на якому висловлено рішучий протест приєднанню Східної Галичини до Польщі. А така перспектива існувала, адже австро-угорська влада віддавала перевагу полякам. Тому потрібно було консолідувати українські сили. 18 жовтня 1918 року у Львові відбувся спільний з'їзд українських депутатів обох палат австрійського парламенту, буковинського і галицького крайових сеймів, а також делегатів від усіх українських політичних партій і греко-католицького духовенства. На з'їзді утворили Українську Національну Раду, очільником якої обрали Євгена Петрушевича. 19 жовтня УНРада створила три виконавчі делегації: одну – до Відня на чолі з Є. Петрушевичем, друга представляла українство у Львові під керівництвом Костя Левицького, а третя – на Буковині під проводом Омеляна Поповича. Наступного дня на всенародному вічі у Львові проголосили українську державу на землях Австро-Угорщини. Але австрійський намісник

генерал Карл фон Гуйн висловив протест українським прагненням мати свою державу. У той же час поляки створили у Кракові Польську ліквідаційну комісію, яка мала перебрати владу у Галичині у свої руки. Щоби цього не допустити 1 листопада 1918 року почалося повстання українців у Львові. Взято під контроль важливі установи. Слідом українці взяли владу у Коломиї, Станіславові, Снятині, Долині, Золочеві та інших містах Галичини і Буковини. 9 листопада сформовано український уряд – Державний Секретаріат на чолі з Костем Левицьким. 13 листопада проголошено Західно-Українську народну республіку. Першим її президентом став Євген Петрушевич. Швидкими кроками відбувалося формування збройних сил, місцевих органів влади, судової системи.

Поляки не очікували таких рішучих дій з боку українців, але невдовзі оговталися від шоку і розпочали військові дії. 22 листопада українські війська змушені були відступити зі Львова і уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, а потім до Станіслава. У цій ситуації керівництво ЗУНР звернулося за допомогою до Директорії з пропозицією про об'єднання. Гетьманська влада, уже було зрозуміло, добувала останні дні, тому з нею не мало сенсу вести якісь переговори. Тому 1 грудня 1918 року у Фастові представники Директорії та ЗУНР уклали перед вступний договір про майбутнє об'єднання. 3 січня 1919 року у Станіславові цю угоду ратифікувала УНРада. А 22 січня 1919 року у Києві відбулася урочиста подія – Злука ЗУНР і УНР. Наступного дня 23 січня Трудовий Конгрес, ратифікував цю угоду, відповідно до якої ЗУНР ставала частиною УНР як Західна область, Євген Петрушевич входив до складу Директорії.

Ця подія увінчала довголітні прагнення українців жити у єдиній соборній державі. Щоправда, у тих умовах воєнних дій реального об'єднання не відбулося: західні українці воювали проти Польщі, а УНР проти військ Добровольчої армії і більшовицьких зайд. У травні розгорнувся наступ польських військ, західноукраїнський уряд переїхав спочатку до Бучача, а згодом – до Чорткова. 7 червня уже війська Галицької армії почали

наступальну операцію, яка увійшла в історію як Чортківська офензива. Українці сподівалися, що Європа побачить цю героїчну боротьбу, почує прагнення українців мати свою державу і позитивно вирішить «українське питання» на Версальській конференції. Але даремно сподівалися: Галичину віддали під контроль поляків. Подальша боротьба не мала сенсу. УГА перейшла річку Збруч і об'єдналася з Армією УНР, продовжуючи спільно боротися за незалежність України.

7.5. Директорія УНР 14 грудня 1918 – 14 листопада 1920 р. Державницька і культурна політика в умовах постійних воєнних дій

Антигетьманський рух селян, який розгорнувся у відповідь на збереження поміщицького землеволодіння, використали політичні опоненти Павла Скоропадського. Вони створили 14 листопада 1918 року тимчасовий революційний орган – Директорію, яка очолила повстання проти гетьмана. До її складу входили: Володимир Винниченко (голова), Симон Петлюра, Федір Швець, А. Макаренко і О. Андрієвський. 14 грудня Павло Скоропадський зрікся влади, яка перейшла до рук Директорії. Відновлено колишню назву держави – УНР, оголошено чинними усі Закони, які раніше приймала Українська Центральна рада. 24 грудня 1918 року утворено уряд – Раду народних міністрів на чолі з Володимиром Чехівським. Але в подальшому постійно змінювалися керівники українського уряду. Певний час, у лютому-березні 1919 року очільником Ради народних міністрів був уродженець містечка Троянів Житомирського повіту Сергій Остапенко. Військові дії проходили з перемінним успіхом, адже доводилося вести боротьбу проти двох ворогів української державності – Добровольчої армії і більшовицьких військ. У тих умовах важко було проводити системну внутрішню політику, тим більше – розвиток культури, але все ж таки, незважаючи на обставини, здійснювалася українізація освіти і діловодства. У Житомирі 25 січня 1919 року було відкрито Учительський інститут, керівником якого призначили Смільницького, колишнього директора Кишинівського учительського

інституту. У Житомирі перейменували вулиці, назвавши їх іменами видатних представників української культури. Отже, продовжувалося творитися українське життя, українська держава.

7.6. Продовження боротьби за збереження української державності в 1920 – 1922 роках і діяльність повстансько-партизанських загонів як четвертої сили Української національної революції.

Невдачі у військовому протистоянні з ворогами української незалежності змусили Симона Петлюру вести переговори з Юзефом Пілсудським про створення спільного антибільшовицького союзу. У квітні 1920 р. було підписано три таємні конвенції (угоди) - політичну, торговельно-економічну і військову. За польську військову допомогу Директорія відмовлялася від претензій на західноукраїнські землі. Польщі це було потрібно для закріплення за нею цих земель згідно рішення країн Антанти. Михайло Грушевський, коли дізнався, якою ціною отримано польську допомогу, заплакав. А Євген Петрушевич у відповідь вийшов зі складу Директорії.

Отже, згідно з Варшавською угодою, польські війська і армія УНР 25 квітня 1920 року розпочали спільний наступ. Польське населення, як мешкало на українських землях, вітало і підтримувало цей військовий похід продуктами, кіньми, самі вступали до військових підрозділів. Уже 6 травня 1920 року ці об'єднані війська вступили в Київ і просувалися далі. Але 5 черня більшовицькі війська пішли в контрнаступ. 12 червня українські і польські війська відступили з Києва. Відступ тривав аж до річки Вісла. Неочікувано для радянського командування у контрнаступ пішли українські і польські війська, оточили більшовицьку армію і розбили її. Ця подія дістала назву «Диво на Віслі».

Проте, неочікувано для української сторони, Польща уклала 12 жовтня 1920 року перемир'я з Росією. По суті, це був розрив військово-політичного

союзу з УНР. Тепер Україна знову залишилася сам-на-сам з ворогами нашої незалежності.

В результаті контрнаступу Червоної армії в листопаді 1920 року українські війська змушені були відступити за річку Збруч і опинитися у становищі інтернованих. Українських вояків розмістили у спеціальних таборах для інтернованих. Старшинський склад мав право жити на найманих квартирах.

А в цей час на території України встановлюється радянська влада, проводиться жорстока до українського населення політика. 18 березня 1921 року між Польщею і Росією було підписано Ризький мирний договір. У ньому сторони домовилися, що Польща не матиме претензій на «Велику Україну», вважаючи її сферою інтересів Росії, а остання, в свою чергу, не претендуватиме на західноукраїнські землі, вважаючи їх сферою інтересів Польщі. Для польської сторони така угода була потрібна, щоби закріпити остаточно за собою Галичину, заявивши країнам Антанти, що уряд УНР відмовився раніше від цих земель, а тепер і Росія не претендує на них. І після цього, дійсно, Рада країн Антанти віддала західноукраїнські землі Польщі, щоправда, із вимогою, щоби польська влада забезпечувала права і свободи західних українців. Але, як побачимо далі, це не виконувалося.

Інтерновані у Польщі українські війська польське керівництво використовувало як важіль політичного впливу на більшовицьке керівництво: вони (українські вояки) горять бажанням продовжити боротьбу і ми можемо випустити їх, якщо ви не підете назустріч нашим інтересам. Після досягнутого результату у вигляді умов Ризького договору інтерновані українські війська для Польщі стали непотрібні і вона готова була їх відпустити на всі чотири боки. Звісно, у такому випадку вони пішли б на Велику Україну. Радянська сторона, не бажаючи такого розвитку подій, просила польську сторону притримати ще українських вояків у себе. Адже їхнього приходу чекало населення Великої України; станом на весну 1921 року тут діяло понад 400 повстанських загонів, які боролися проти радянської влади і готувалися до

загального антибільшовицького виступу, який мав відбутися з поверненням українських війська із-за Збруча. Саме тому радянська влада організувала в 1921 році перший голодомор в Україні. Мета: зруйнувати продовольчу основу повстанського руху, адже селяни масово допомагали численним загонам продуктами, кіньми, самі до них вступали. Найбільш сприятливим часом для загального антибільшовицького виступу були весна-літо 1921 року. Але польська влада випустила українських вояків лише тоді, коли більшовики забрали в українського населення усі продовольчі запаси. Тепер не тільки підтримувати повстанські загони, вони самі не мали сил узяти до рук зброю.

Тому Другий зимовий похід, який почався аж у листопаді 1921 року, був приречений на поразку. Але настільки великим бажанням було продовжити боротьбу проти більшовицьких військ, що ніхто не оцінював реальні перспективи і шанси. З трьох груп, які вирушили з Польщі погано одягненими і погано озброєними, найдалі пройшла Волинська група. Але незабаром учасники рейду опинилися в оточенні в районі містечка Базар на Житомирщині. У відповідь на відмову перейти на сторону більшовиків 359 із 443 захоплених у полон бійців котовці розстріляли. Відбулося це 23 листопада 1921 р. Тільки 120 вояків змогли вирватися з оточення. Частина з них повернулася до Польщі. Інша частина вирішила продовжувати боротьбу. За наказом Симона Петлюри один з учасників Другого зимового походу Омелян Петрик почав створювати мережу повстанських осередків. Перший з них було організовано у селі Дідковичі на Коростенщині. Згодом таких осередків стало кілька сотень. Станом на травень 1922 року вони були об'єднані у Коростенську, Овруцьку, Полонську дивізії і Житомирську бригаду, які загалом отримали назву «Волинська повстанська армія». На жовтень 1922 року планувався загальний збройний виступ. Але через недостатню конспірацію, у лави українських вояків потрапили більшовицькі агенти, які видали плани виступу та імена командирів. Напередодні виступу їх арештували. Тому загального виступу не відбулося. Національно-визвольна боротьба в організованій збройній формі завершилася восени 1922 року.

Словник термінів

Директорія – колегіальний орган української влади, який існував у 1918 – 1921 рр.

Соборність українських земель – єдність українських земель в одній державі.

Центральна Рада – законодавчий орган влади в Україні, який існував у 1917 – 1918 рр.

РОЗДІЛ 8. УКРАЇНА В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ 1920 – 1930-Х РОКІВ (Махорін Г.Л.)

8.1. Політика «воєнного комунізму» і її вплив на соціально-економічний і культурний розвиток в Україні

Політика «воєнного комунізму» – це система політичних та економічних заходів, масове насильство, спрямовані на впровадження нового ладу, зміцнення радянської влади, сувора централізація політичного і економічного життя. Слово «воєнний» ґрунтувалося тим, що в країні розгорілася громадянська війна, а воєнний стан дозволяв застосовувати надзвичайні заходи, пов'язані із використанням репресій і силових методів.

Політика «воєнного комунізму» запроваджувалася в Україні ще наприкінці 1918 року на зайнятій більшовицькими військами території. Зі встановленням радянської влади в Україні у 1919 році політику «воєнного комунізму» було відновлено. Відновлено і в 1920 році, коли більшовики втретє повернули собі владу в Україні, розгромивши армію Врангеля, і діяла до початку 1921 р.

До передумов і причин запровадження політики «воєнного комунізму» можна віднести:

а) зруйнована економіка, майже цілковита відсутність промислового виробництва, а відтак необхідність державного перерозподілу матеріальних благ; б) негативне ставлення багатьох суспільних верств до нової влади і бажання більшовицького керівництва упокорити незгодних; в) Церква як головний конкурент радянської влади у боротьбі за уми і серця людей – у цій конкуренції більшовики програвали; г) прихід до влади представників найнужденніших верств і потреба творити нову, пролетарську культуру.

Політика воєнного комунізму включала такі заходи: а) запровадження продрозкладки; 2) запровадження продовольчої диктатури. Продовольча диктатура - державна монополія на розподіл продовольчих ресурсів. розподіляти продовольчі товари; в) націоналізація нерухомого майна – землі,

підприємств і т.д.; г) державне управління економікою; д) запровадження загальної трудової повинності та створення трудових армій. Усі громадяни віком від 15 до 50 років повинні були працювати; е) зрівнялівка у розподілі продуктів харчування серед працівників; є) згортання товарно-грошових відносин; ж) запровадження карткової системи постачання міського населення; з) скасування плати за житло, комунальні послуги, транспорт.

Ця політика призвела до занепаду економіки і посилення антирадянських настроїв, розгортання повстанського руху проти політики більшовиків. Так, коли у квітні 1919 року в Україні відбулося 98 антирадянських виступів, то вже у червні – липні – 328. Майже вся Україна була охоплена антибільшовицьким повстанським рухом, у якому найбільш активним стало селянство.

8.2. Нова економічна політика: політична і економічна причини запровадження і її наслідки у сферах економіки та культури

Політика воєнного комунізму призвела до багатьох негативних наслідків: занепаду економіки, а головне – до масових антирадянських настроїв, які досягли уже апогею. Більшовицька влада опинилася в ситуації, коли її подальше існування стояло під великим питанням. Потрібно було виправляти становище. Отже, економічна мета – відродити економіку; політична мета – повернути підтримку населення. Тому радянське керівництво пішло на безпрецедентні кроки, запровадивши елементи ринкової економіки і співпрацю з іноземним капіталом – все це суперечило ідеології більшовиків, але вони мушили це зробити. Нова економічна політика передбачала заміну грабіжницької продрозкладки на продподаток, відновлення дозволу на торгівлю і використання грошей, відновлення приватної власності на дрібні і середні підприємства. В Україні її здійснення розпочалося з кінця 1922 року, після придушення збройного національно-визвольного руху, як задобрювання після жорстоких дій. Неп швидко дав свої позитивні результати, але не системні. Швидко відновилися такі галузі як переробка сільськогосподарської

продукції, харчова і легка промисловості. Галузі важкої промисловості, які потребували вкладення великих коштів, залишалися у зруйнованому і напівзруйнованому стані.

З 1923 року почалася політика коренізації, яка в Україні дістала назву українізації. Вона полягала у розширенні меж функціонування української мови. Відбувається українізація освіти, різко збільшується видання української преси, книг. Але варто зауважити, що більшовики розглядали процес українізації і у своїх інтересах: задобрити українську інтелігенцію, а з другого боку – через україномовну освіту і пресу проводити більшовицьку агітацію. Проте відзначимо, політика українізації поживила літературне і наукове життя.

Переєменовується вища наукова державна установа України – Всеукраїнська академія наук (ВУАН). У 1925 р. створена організація ВАПЛІТЕ – Вільна академія пролетарської культури, яку очолив видатний український прозаїк, поет, публіцист, один з основоположників пореволюційної української прози Микола Хвильовий. Активно розвивалось музичне та театральне мистецтво: у світ виходять твори М. Леонтовича, Я. Степового, К. Стеценка та ін. На середину 1920 -х років на хвилі українізації відбулася її реорганізація оперного мистецтва. Вистави, які виконувалися в усіх театрах російською мовою, відтепер зазвучали мовою українською. У репертуарі одна за одною з'являються опери на сюжети з української історії – «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Кармелюк» В. Костенка, «Дума чорноморська» С. Потоцького, «Беркути» («Золотий обруч») Б. Лятошинського.

Але вже з грудня 1927 року неп згортається, проголошується форсований перехід до індустріалізації. Наприкінці 1929 р були проголошені різкі зміни в економічній політиці: введена примусова продрозкладка, заборонена ринкова торгівля, запроваджено карткову систему постачання міського населення.

8.3. Повернення до командно-адміністративної репресивної політики: справа СВУ, розстріляне відродження, Голодомор 1932 – 1933 рр., масові репресії 1937 – 1938 рр.

1927 року Великобританія розірвала дипломатичні відносини з СРСР. Причина: втручання СРСР у внутрішні справи іншої країни. І Великобританія, яка першою із західних держав в 1924 році визнала радянську державу, припинила будь-які відносини з СРСР. Навіть більше: з'явилася загроза війни проти СРСР. Це спонукало до проведення форсованої індустріалізації з метою «зміцнення обороноздатності країни». Неп дав поштовх розвитку легкої і харчової промисловості, а галузі важкої промисловості залишалися в глибокому занепаді. Тому постало завдання: швидкими темпами підняти гірничо-добувну, металургійну і машинобудівну галузі промисловості

Для проведення індустріалізації потрібні були великі валютні кошти. На західний ринок радянське керівництво могло запропонувати тільки продовольче зерно у великих обсягах. А в часи непу селяни знову стали господарями своєї землі і вирощеної на ній продукції. Влада отримувала від селян фіксований продовольчий податок, а решту, для формування хлібного фонду для міст, купувала за ринковими цінами. Тому для того, щоби відсторонити селян від результатів їхньої праці радянське керівництво почало проводити політику суцільної колективізації, застосовуючи методи примусу і покарання тих, хто чинив опір цій політиці. Передусім це стосувалося найзаможніших господарів, яких влада називала куркулями. Їх разом з іншими членами родини виселяли у північні райони Росії, а усе майно передавали у колгосп. Таким чином залякували селян-середняків, змушуючи їх вступити у колгосп. Найбідніші селяни охочіше вступали у колективне господарство.

Влада доводила колгоспам план хлібозаготівлі, згідно з яким державі здавали вирощене зерно у першу чергу. Далі керівництво колгоспу розраховувалося з трактористами МТС, залишало частину зерна на наступний врожай (на посівну), а вже решту розподіляло селянам за трудові. Нерідко колгоспник отримував тільки один кілограм зерна на трудовдень. Зичайно, це

мізерна оплата праці. Несправедливість існувала і в «ножицях цін»: промислова продукція оцінювалася занадто дорого, а сільськогосподарська – занадто низько. Отже, головним чином завдяки присвоєнню державою результатів праці селян і продажу зерна за кордон проводилася індустріалізація. Також джерелом отримання іноземної валюти став продаж музейних цінностей закордон. Через такі дії влади ми втратили чимало цінних творів мистецтва. Ще одним джерелом отримання коштів стали так звані «п'яні гроші» - отримання доходів від різкого зростання продажу горілчаних напоїв.

Так як на території України існували розвідані родовища кам'яного вугілля, заліза, нафти, тому саме тут постали підприємства важкої промисловості й індустріалізацію можна вважати позитивною для України, але варто пам'ятати, якою ціною це досягнуто.

Радянська влада, припинивши нову економічну політику, почала поступове згортання українізації. Причина в тому, що ця політика пробудила національну свідомість, активізувала розвиток національної культури. Сформувалася численна плеяда творчих людей в українському мистецтві та літературі з незалежним, націоцентричним світоглядом. Українська освіта сформувала молоде покоління українців, вихованих в умовах відносної, але все-таки свободи періоду непу. Але головне, що турбувало радянську владу – сформована українська еліта, яка стала провідником ідей відновлення незалежності України. Тому 1930 року радянські каральні органи відкрили кримінальну справу проти членів Українського повстанського центру. А 1931 року у день народження Тараса Шевченка – розправа над членами СВУ (Сергієм Єфремовим та іншими). Наступним етапом став арешт багатьох українських письменників. По суті, репресовано було половину членів Спілки письменників України. Все дістало назву розстріляного відродження.

В 1931 році радянські спецоргани відслідковували настрої населення у зв'язку зі зростаючою загрозою війни. Секретні радянські документи свідчать, що існувало тверде переконання радянської влади про те, що війну почнуть

проти СРСР західні держави навесні чи найпізніше – восени 1932 року. Тому радянське керівництво хотіло знати, які наміри має населення України, чия територія, можливо, мала стати ареною воєнних дій. Переважна кількість опрацьованих архівних матеріалів свідчить, що населення хвилювала така перспектива, але дивилися на неї не з острахом, а з надією, що СРСР у цій війні потерпить поразку і для населення наступить краще життя – хай інша влада, але не радянська. Агенти ДПУ повідомляли: «Населення ненавидить владу і чекаю війну», люди кажуть: «Скоріше б почалася війна», «Як тільки почнеться війна, ми цю владу більшовиків самі знищимо». Ясна річ, що такі настрої українського населення налякали радянське керівництво, яке вирішило знищити голодом опозиційну силу - селянство. Тому Голодомор 1932 – 1933 рр. варто розглядати як внутрішню війну в умовах загрози зовнішньої. Хатаєвич сам називав цю політику радянської влади війною, яку вона повинна виграти. За два роки цього страшного Голодомору в Україні померло 7,5 мільйони людей, переважно дітей і літнього віку.

А 1937 – 1938 рр. стали періодом масових репресій, які забрали життя багатьох мільйонів людей. Репресії набрали масового характеру після Пленуму ЦК ВКП(б) в лютому – березні 1937 р. 31 липня ЦК ВКП(б) затвердив наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким за чотири місяці треба було репресувати 268 950 осіб, з них негайно знищити 75 950. Репресії здійснювалися позасудовими трійками у складі першого секретаря обкому, начальника обласного управління НКВС та прокурора області. Це кричуще порушення принципів справедливого судівництва!

Чимало українців було арештовано уже вдруге або й утретє, вони відбули багато років заслання, а тепер їх засуджено до страти. Члени родин репресованих мусили майже 20 років носити тавро родича «ворога народу», були позбавлені можливості навчатися у технікумі, інституті. Це велике моральне покарання, яке вони незаслужено переживали.

8.4. Західноукраїнські землі у 1930-ті роки

1921 року Рада країн Антанти передала Польщі західноукраїнські землі, зобов'язавши забезпечувати права й інтереси українського населення. Але польська влада не дотрималася своїх обіцянок і зобов'язань, а, навпаки, усіяко дискримінувала українців. Підтвердженням цього є політика осадництва, яка була спрямована на витіснення українського населення через створення для нього нестерпних умов. Тому чимало українців мусили емігрувати за океан у пошуку кращої долі.

Польська влада дозволяла існування українських політичних партій, у польському сенаті також були представники від українства, але їхніх дій у рамках дозволеної політичної діяльності виявилось недостатньо для захисту прав та інтересів українців. Тому за цю справу взяли радикальні організації, які в 1929 році об'єдналися в Організацію українських націоналістів на чолі з Євгеном Коновальцем. Їхня радикальна діяльність стосовно захисту прав українського населення викликала з боку уряду Польщі незадоволення і арешти найактивніших членів ОУН. У 1930-х роках ця політика польського керівництва дістала назву «пацифікація», яка проводилася надзвичайно жорстокими методами.

У жовтні 1938 року українці Закарпаття отримали автономію Карпатської України. А 15 березня 1939 року було проголошено незалежність Карпатської України. Президентом нової держави став Августин Волошин. Однак, одразу Угорщина з негласної згоди Гітлера почала окупацію Карпатської України. Армія Карпатська Січ мужньо захищала незалежність молодій державі, але сили були нерівні. Далі була партизанська війна.

Населення Галичини, яке потерпало від дискримінаційної політики Польщі, не знало, що є набагато страшніша влада – влада більшовиків. Її воно пізнає 1939 року.

8.5. Література і мистецтво соціалістичного реалізму 1930-х років

Радянська влада після короткого послаблення своєї політики в період непу знову повернулася на початку 1930-х років до командно-адміністративних методів управління економікою і також до творення уже не пролетарської культури, а культури соціалістичного реалізму. Творчих особистостей розстріляли, а тих літераторів і митців, які залишилися, заганяли у жорсткі рамки ідеологічних вимог: як творити і про що творити. Будь-який відхід від ідеологічних канонів загрожував неминучим покаранням. Тому творчі люди знаходилися у стані постійного психологічного стресу і страху. Про яку вільну творчість у таких умовах можна вести мову?

Компартійне керівництво вимагало оспівувати комуністичну партію, Леніна і Сталіна, колективну працю на підприємствах і в сільській місцевості. Але ці твори, написані не від душі, а на замовлення радянської влади, були трафаретними, неприродними, мали штучний характер.

Словник термінів

Колективізація – усупільнення селянських господарств в колгоспи.

Коренізація – загальна політика радянського керівництва, яка полягала у більшій увазі до національних інтересів народів і застосовувалася тимчасово у 1920-х роках.

Червоний терор – жорстокий політичний режим, який застосовували більшовики проти тих, кого вважали ворогами радянської влади.

РОЗДІЛ 9. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І Україна (Махорін Г.Л.)

9.1. Передумови і причини Другої світової війни. Захоплення Червоною Армією західноукраїнських земель і подальша їх радянізація.

Друга світова війна для українців настала ще 15 березня 1939 року, коли угорські війська, військово-політичні союзники Гітлера, розпочали окупацію Карпатської України. 23 серпня 1939 року СРСР і Німеччина підписали сумно відомий пакт Молотова-Ріббентропа. Офіційна частина – це пакт про ненапад, але існував ще й Таємний протокол, у якому два давні політичні союзники, дві схожі між собою тоталітарні держави домовилися про спільний перерозподіл кордонів у Європі, а правильніше – про спільне загарбання території інших країн. І першою жертвою цих двох агресорів стала Польща. Саме початок нападу на неї вважається початком Другої світової війни.

Отже, 1 вересня 1939 року нацистська Німеччина розв'язала війну проти Польщі, штучно створивши привід для нападу. Радянська преса (і центральна, і місцева) щодня повідомляла про те, що Сталін вітає успіхи німецької армії на польському фронті, розміщувала статті про Німеччину як передову і високо культурну країну світу. Все це сприяло формуванню позитивного іміджу Німеччини в очах радянських громадян.

17 вересня 1939 року у війну вступає СРСР силами Українського і Білоруського фронтів під командуванням командарма 1-го рангу С. Тимошенка та командарма 2-го рангу М. Ковальова. Підставою оголошувався захист українського і білоруського населення, яке мешкало на території Польщі. Насправді це була відверта агресія, захоплення чужої території. Вже 28 вересня 1939 року у Бресті відбувся спільний парад німецько-нацистських і радянських військ, а також підписано договір про «Дружбу і кордони» між Німеччиною і СРСР. Після цього радянське керівництво прагнуло узаконити за собою захоплені землі. З цією метою організували вибори до Народних зборів Західної України. На них під дулом автоматів прийняли звернення до радянського керівництва включити західноукраїнські землі до складу СРСР. А

вже наступним кроком стала включення цих земель до УРСР і проведення радянзації цієї території (націоналізація нерухомого майна, створення колгоспів примусовими методами, закриття українських громадських організацій, зокрема «Просвіти», вивезення до Сибіру української інтелігенції).

30 листопада 1939 року радянське керівництво розпочало війну проти Фінляндії, у якій мусили брати участь українці. Серед них – бійці 44 стрілецької дивізії, яка формувалася на Житомирщині. Більшість з них загинули або попали в полон. Із 40 тисяч бійців з України, які загинули, 10 тисяч – уродженці Житомирщини. Ця війна ще раз довела, що немає різниці між двома тоталітарними державами-агресорами – Німеччиною і СРСР.

У червні 1940 року СРСР в ультимативній формі поставив вимогу Румунії передати йому територію Південної Бессарабії та Північної Буковини. Претензії на Бессарабію і Північну Буковину радянська сторона обґрунтовувала тим, що це етнічні території України. Але невдовзі агресор стане жертвою нападу недавнього союзника.

9.2. Німецько-радянська війна

Два агресори неодмінно зійшлися би у двобої – це було тільки питання часу і того, хто першим на кого нападе. Так склалося, що першою напала нацистська Німеччина. Це відбулося 22 червня 1941 року.

Перший етап цієї війни, коли велися оборонні бої, був невдалим для радянської сторони. Тривалий час тримали оборону українські міста Київ, Одеса, Севастополь. Проте величезна кількість бійців потрапила в полон, значна територія була окупована нацистською Німеччиною. Зокрема, у Житомир нацистські війська зайшли 9 липня 1941 року. А на липень 1942 року усю територію українських земель окупували загарбники.

Користуючись тим, що нацистські війська переймалися головним чином швидким просуванням радянською територією, Тарас Бульба-Боровець організував на півночі Житомирщини Олевську республіку, яку захищала

створена ним «Поліська Січ». Це військове формування не допускало сюди загарбників здійснювати свої акції. Також скористалися моментом похідні групи ОУН (б) і ОУН (м), які почали встановлювати українську владу на окупованих територіях. 30 червня 1941 року у Львові ОУН (б) під проводом Степана Бандери проголосила Акт відновлення Української Держави. Керівником українського уряду довірили бути Ярославу Стецьку. А міську адміністрацію у Львові очолив професор Юрій Полянський. Проте нацисти одразу проявили своє негативне ставлення до державницьких устремлінь українського народу, арештувавши чільних діячів ОУН (б). Згодом прийшла черга для членів ОУН (м), яких масово почали арештовувати в лютому 1942 року.

Нацистські загарбники проводили окупаційну політику, яка мала назву «Ост». Вона полягала у цілковитому знищенні євреїв і циган, арештах і катуванні тих, кого нацисти вважали нелояльними до їхньої влади, у вивезенні людей на примусову роботу до Німеччини, пограбуванні музеїв, корисних копалин та ін. По всій окупованій території загарбники влаштували концентраційні табори. Загалом по Житомирській області знищено було понад 205 тисяч осіб мирного населення. До Німеччини на примусові роботи вивезли загалом з України понад 2 мільйони громадян, а з Житомирщини – більше 75 тисяч осіб.

Проти політики нацистів розгортається рух опору. Існувало два крила цього руху – радянський і націоналістичний (народний). Радянський полягав у діяльності партизанських загонів, керованих Українським штабом партизанського руху на чолі з Тимофієм Строкачем (партизанські з'єднання Сидора Ковпака, Олександра Федорова та ін.). Мета радянського руху опору – вигнання нацистських загарбників і відновлення радянської влади.

Націоналістичний рух опору – це боротьба проти нацистів вояків Української повстанської армії, створеної 14 жотня 1942 року, яку очолював тривалий час Роман Шухевич. Мета націоналістичного руху опору – боротьба

проти нацистських загарбників та проти Червоної армії і встановлення незалежності України.

З 1943 року після Курської бити радянські війська почали вигнання німецько-нацистських загарбників з території України (Воронезько-Харківська військова операція, яка тривала з 13 січня по 3 березня 1943 року). Правобережжя визволяли у ході Дніпровської наступальної операції. 6 листопада 1943 року звільнено Київ. Далі – Житомирсько-Бердичівська операція, в результаті якої звільнили від окупантів Житомирщину (станом на 31 грудня 1943 року – майже усю територію області). Завершення звільнення території України відбувалося в ході Львівсько-Сандомирської операції, а згодом – Карпатської операції. 28 жовтня 1944 року радянські війська вийшли на сучасний кордон нашої держави.

Успішна збройна боротьба регулярних військових частин Червоної армії стала можливою завдяки допомозі США, їхній програмі ленд-лізу. Щоправда, чекали від США і західних союзників відкриття другого фронту. Врешті 1944 року вони почали підготовку до здійснення цього. Все тримали у суворому секреті. Нацисти вважали, що наш земляк Олег Ольжич, який у 1930-х роках перебував у США у зв'язку із заснуванням Українського наукового інституту при Гарвардському університеті, може знати місце і дату відкриття другого фронту. Тому його арештували і жорстоко катували, випитуючи цінну інформацію. Але Олег Ольжич нічого не сказав і помер внаслідок тривалих катувань 9 червня 1944 року.

Україна зробила значний внесок у перемогу над німецько-нацистськими загарбниками і зазнала значних втрат під час Другої світової війни. Загибло понад 4 мільйони цивільного населення України і майже 4 мільйони у бойових діях. Друга світова війна закінчилася поразкою ще одного агресора – Японії. Наш український генерал-лейтенант Кузьма Дерев'янка 2 вересня 1945 року приймав капітуляцію Японії. З огляду на великий внесок України у загальну перемогу над нацизмом їй надали право стати однією із засновниць ООН в 1945 році.

9.3. Продовження боротьби УПА за українську державність

Капітуляція нацистської Німеччини не означала для населення України повної перемоги. Окупація Німеччини змінилася поверненням радянської влади, яку українці розглядали також як ворожу, яка була проти державницьких прагнень українського народу. Провід ОУН сподівався на можливі національні революції у радянських республіках проти повернення радянської влади, а також на те, що західні держави виступлять проти СРСР. Проте ці сподівання не справдилися. Українська повстанська армія і її політичне керівництво – ОУН – вважали, що варто продовжувати боротьбу за здобуття незалежності. Але, враховуючи кількісну перевагу радянських військових сил, перейшли до іншої тактики і методів боротьби – від повстанської до підпільної тактики: споруджувати криївки, схрони, спецбоївки для здійснення терористичних і саботажних акцій, а також агітації проти радянської влади, не давати радянській владі та її представникам спокійно почуватися на українській землі, створювати підґрунтя для революційної боротьби в майбутньому.

У березні 1950 року Роман Шухевич загинув, його наступником-командиром УПА став Василь Кук. Боротьба УПА тривала до 1956 року. Вояки УПА розуміли, що сили нерівні, але хотіли, щоби світ чув і знав про те, що український народ продовжує боротися за незалежність, щоби їхню боротьбу продовжили потім діти і внуки. І зараз ця боротьба триває.

9.4. Стан і розвиток української культури у період німецько-радянської війни

Більшість наукових установ з України було евакуйовано до столиці Башкирії міста Уфа. Зокрема, це стосується Академії наук УРСР і її підрозділів. 45 вищих начальних закладів евакуювали у Казахстан, Туркменію, Узбекистан. Київську кіностудію – у Туркменію. Театральні і музичні колективи виступали перед бійцями на фронті. Художники малювали плакати, які закликали до збройного опору. Поети писали вірші, які надихали на

боротьбу із загарбниками. Один з таких віршів – «Любіть Україну!!
Володимира Сосюри.

Музеї в більшості своїй не встигли евакуювати, тому мистецькі цінності, які у них зберігалися, нерідко ставали здобиччю загарбників. Лише завдяки сміливим діям музейних працівників, які залишилися на окупованій території, вдалося врятувати частину безцінних експонатів. Зокрема, у Житомирі шедеври картинної галереї врятував музейний працівник Всеволод Бруховський.

Частина освітян, науковців і митців не змогли евакуюватися з різних причин. Вони залишилися під нацистською окупацією. Нацисти намагалися організувати культурне життя, залучаючи українську інтелігенцію, але про якусь активність освітян, науковців і митців можна говорити лише відносно періоду з осені 1941 по кінець 1942 року. Школи і виші працювали тільки протягом одного навчального року. Матеріальна база наукових досліджень була майже вся знищена. Артисти розглядали свої виступи тільки як можливість заробити кусень хліба і просто вижити, врятувати від голоду свої родини.

Словник термінів

Ленд-ліз – програма допомоги з боку США країнам антигітлерівської коаліції.

Нацизм – ідеологія людиноненависництва, зверхності однієї нації над іншими.

Націоналізм – це ідеологія любові до рідного народу, рідної землі, але з почуттям поваги до інших народів.

Тоталітаризм – це політичний режим, який полягає у тотальному контролі держави над суспільством, пануванні однієї політичної сили (партії), зрощенні державної влади і партійної і ґрунтується на застосування репресивних механізмів.

РОЗДІЛ 10. УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

(Махорін Г.Л.)

10.1. Характеристика суспільно-політичного і культурного розвитку України у повоєнний період сталінсько-комуністичного керівництва

Одразу після вигнання нацистських загарбників розпочинається відбудова соціальної сфери (школи, лікарні). Набув поширення народний метод відбудови, який започаткували мешканці села Верхівня на Житомирщині. Радянське керівництво популяризувало цей метод, який передбачав відбудову без залучення державних коштів, а власними силами у вільний час з підручних матеріалів. Усі наявні кошти йшли на забезпечення армії, яка продовжувала переслідувати німецько-нацистські війська і на відбудову підприємств важкої промисловості. Легка промисловість, сільське господарство залишалися майже без державного фінансування. Для допомоги сільському господарству влада оголошувала мобілізацію працездатного міського населення: тих, хто не працював на підприємствах промисловості і транспорту, а також учнів 6 – 10 класів. Визначалося, що мобілізації підлягають особи віком від 14 до 55 років чоловічої статі і від 14 до 50 років жіночої. Тривалість робочого дня для учнів шкіл становила 14 годин.

Народ відчував себе переможцем і очікував від влади іншого, шанобливого ставлення. Але цього не сталося. Відбувається повернення до колишніх командно-адміністративних і репресивних методів керівництва. Сталін проголошує себе головним автором перемоги над німецьким нацизмом. Голодомор 1946-1947 років ще раз засвідчив, що для радянської влади важливіші політичні цілі, а не життя і здоров'я громадян. Незважаючи на посушливе літо 1946 року і значно менший врожай, плани хлібозаготівлі для колгоспів значно збільшили. Забравши хліб у тих, хто його вирощував, радянське керівництво спрямувало великі обсяги продовольчого зерна у країни Східної Європи, де були встановлені прорадянські уряди. Разом з тим,

створювалася гарна картинка для західного світу: ми стільки вирощуємо зерна, що щедро ділимося з іншими. А в цей час понад один мільйон осіб в Україні помер від голоду. А в цей час понад 200 тисяч родин мешкали у землянках і бараках, існувала карткова система розподілу продуктів (відмінена тільки 1947 року).

Література і мистецтво залишалися наскрізь заідеологізованими, відновилися репресії, жертвами яких стають представники української інтелігенції, яких влада звинувачувала у проявах «буржуазного націоналізму». Так, за це засудили викладача кафедри української літератури Житомирського педагогічного інституту Івана Лавріновича Дмитрука. Представників єврейської творчої інтелігенції звинувачували у космополітизмі. У зв'язку з цим репресій зазнали поет Леонід Первомайський, письменник Ісаак Кіпніс, життя яких пов'язане з Житомирщиною. Відновлюється переслідування священників. 1946 року було ліквідовано українську греко-католицьку церкву. Отже, ніякого покращення ставлення влади ні український народ, ні інші національності, які мешкали на території республіки, не відчували.

10.2. Соціально-економічний і культурний розвиток України у період «хрущовської відлиги»

Після Другої світової війни народ став іншим: він себе знову почав поважати і чекав цієї поваги від влади. Але Сталін цього не відчув: надто далекий він був від цих почуттів, живучи в усвідомленні власної величі. 5 березня 1953 року він помер. Новий керівник радянської держави Микита Хрущов розумів, що другим Сталіном йому не бути. Разом з тим, він розумів і відчував, що народ змінився і сподівається на краще ставлення. Саме тому він вирішив постати як керівник іншого типу – не тиран, а турботливий і справедливий батько. Він розпочав політику десталінізації, реабілітації безпідставно репресованих. Звинувативши в репресіях Сталіна, М.С. Хрущов помстився йому за ті образи і приниження, яких він свого часу зазнавав від

нього, а з другого боку – відвів звинувачення у організації репресій від компартії і, зрозуміло, від себе також.

Заслуговують на позитивну оцінку його дії щодо полегшення життя сільського населення, зменшення чиновницького апарату. У суспільно-політичному житті та культурі наступила певна, хоча й обмежена, свобода. Це стало сприятливим чинником розвитку літератури і мистецтва, появи покоління шістдесятників, які творили вільно, не оглядаючись на ідеологічні канони. У свою чергу, шістдесятники дали поштовх появі дисидентів, які почали висловлювати альтернативні політичні погляди. Уродженець Житомира, видатний український письменник, колишній шістдесятник дав таку оцінку тому часу: «Є одна дуже цікава закономірність. Коли нація переживає катастрофу – саме в цей час народжуються діти, які пізніше відродять цю націю. Шістдесятники народилися в 30-х – на початку 40-х років. Саме тоді, коли було вистріляно українську інтелігенцію, фізично знищено українську літературу, коли було виморено голодом українське селянство, коли нація була піддана комуністичному геноциду і повністю знекровлена, – саме тоді українські жінки почали народжувати хлопчиків і дівчаток, які в 60-х роках візьмуть на свої плечі нелегку місію відродження свого народу. Серед цих ідеалістів був і Євген Концевич...». Мова йде про людину важкої долі, який зміг продовжувати творити незважаючи на фізичне каліцтво отримане в ранній юності. Він себе вважав цілком здоровою людиною, навіть ділився своїм оптимізмом і життєлюбністю з іншими. Сюди, у Житомир, до Євгена Концевича приїздив цвіт українського шістдесятництва і дисиденства, щоби не стільки підтримати його, а, навпаки, набратися отого оптимізму, яким був переповнений Євген Васильович. Невипадково Вячеслав Чорновіл казав: «Для мене Житомир – це Концевич». Йому присвячена книга «Лицар нескореного духу» (упорядник Григорій Цимбалюк).

14 жовтня 1964 р. пленум ЦК КПРС звільнив М.Хрущова від обов'язків першого секретаря ЦК, члена Президії ЦК і Голови Ради Міністрів з формулюванням: “у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я”.

Причиною стало незадоволення партійної верхівки не завжди успішними результатами реформ, стилем і методами керівництва Микити Хрущова.

10.3. Україна у період поглиблення застійних явищ в економіці та культурі

Новий радянський керівник Леонід Брежнєв і його оточення вважали дії Микити Хрущова помилковими, зокрема запровадження раднаргоспів, а тому відбувається повернення до колишньої вертикалі галузевого управління. Відновлено діяльність 22 союзно-республіканських і 7 республіканських міністерств, більшість промислових підприємств УРСР знову підпорядковано центральним відомствам. Тимчасовий позитивний ефект мали «косигінські реформи», згідно з якими відбувався перехід підприємств на госпрозрахунок. Тепер критерієм оцінки ефективності ставала кількість реалізованої продукції, а не виробленої. Але бюрократичний апарат не хотів розширення свободи господарської діяльності підприємств, тому ці реформи невдовзі зійшли нанівець.

Характерною особливістю радянської системи економіки – багаточисельні зв'язки між підприємствами, що нерідко ставало причиною зривів виробничого процесу, адже він залежав від вчасного і безперебійного постачання комплектуючих. Так, завод «Електровимірювач» у Житомирі одержував матеріали і комплектуючі з 400 підприємств усього СРСР.

Уже з 1970-х років спостерігалось зниження темпів розвитку продуктивності праці, що призвело до виникнення застійних явищ в економіці, дефіциту багатьох товарів. Кількісні показники переважали над якісними. Недосконалою залишалася колгоспно-радгоспна система сільського господарства, яка виявлялася і в нестачі робочих рук, адже через слабку механізацію виробничих процесів значна частина роботи виконувалася вручну. Тому продовжувалася практика залучення допомоги учнів, студентів, військових і службовців у період збору врожаю. Радянська економіка залишалася неефективною, і це проявлялося з кожним роком усе чіткіше.

У суспільно-політичному житті також застійні явища знайшли свій вияв. Знову запанували суворі ідеологічні вимоги до письменників і митців, встановлено жорсткий контроль за їхньою творчістю. 1978 року було прийнято «Закон про обов'язкову середню освіту», але все перетворилося на формальне виконання показників. Негативним наслідком культурної політики в Україні стала русифікація освіти. Після Петра Шелеста новим керівником УРСР став Володимир Щербицький, який значною мірою активізував цей процес русифікації, сам послуговуючись тільки російською мовою і даючи приклад підлеглим чиновникам.

У часи застою ще більш активним став рух дисидентів (Іван і Надія Світличні, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Левко Лукьяненко, Валентин Мороз, Вячеслав Чорновіл, Василь Стус, Василь Овсієнко та ін.). 1976 року утворилася Українська Гельсінська група, яку очолив письменник-правозахисник Микола Руденко. Але радянська система уже значно жорсткіше ставилася до них. Знову – політичні арешти, нерідко застосовувалася так звана каральна психіатрія. Велику ціну заплатили дисиденти за любов до рідної землі, до України, великий внесок їхній у продовження боротьби за державну незалежність.

10.4. Передумови відновлення незалежності України

Передумови відновлення незалежності України склалися у період перебудови – так назвав свій політичний курс новий керівник поки ще радянської держави Михайло Горбачов. Перейти до цієї політики змусили негативні тенденції в економіці: падіння вартості нафти у три рази на зовнішньому ринку призвело до зменшення притоку нафтодоларів, а відтак компенсувати численні збиткові підприємства стало неможливо і гостро проявилася недосконалість радянської системи економіки, зниження продуктивності праці, недовиконання планових завдань п'ятирічок, поглибилася проблема дефіциту товарів масового споживання, згортаються масштабні проекти житлового будівництва. Тому перед М.С. Горбачовим

постало велике завдання зробити економіку ефективнішою. Його попередник Андропов вважав, що ситуацію можна виправити наведенням дисципліни на виробництві та державних установах, але це дало лише тимчасовий ефект. Тому Михайло Горбачов вихід бачив у прискоренні науково-технічного прогресу, розширенні кооперативних форм господарювання, створенні спільних підприємств з іноземними партнерами. Останнє передбачало більшу відкритість у відносинах із Заходом. А це у свою чергу – необхідність демонстрації свободи у радянському суспільстві. Тому була проголошена гласність, яка, зокрема, виявлялася в оприлюдненні раніше заборонених сторінок історії – голодоморів, репресій. Таким чином люди дізналися про масштаби цих трагедій і про безпосередню причетність до них радянського керівництва. Тому наростає критика компартії.

Ще одним чинником поглиблення критичного ставлення до партійного керівництва стала Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 року: радянське керівництво намагалося приховати масштаби негативних наслідків і ступінь загрози для здоров'я людей. У перші дні під час подолання наслідків цієї техногенної катастрофи героїчно проявили себе пожежники, ризикуючи своїм життям. Наш земляк, уродженець села Велика Хайча Овруцького району Микола Ващук, разом з іншими пожежниками його підрозділу отримав велику дозу радіаційного опромінення і помер. Його нагородили посмертно орденом Червоного Прапора .

Чорнобильська катастрофа особливо негативно позначилася на екологічному стані Житомирської області: з 23 адміністративних районів виявилися радіаційно забрудненими 9 – Володарсько-Волинський, Ємільчинський, Коростенський, Лугинський, Малинський, Народицький, Новоград-Волинський, Овруцький, Олевський. Відбувалося переселення мешканців у менш радіаційно забруднені райони. Але це все проходило зі значним запізненням – люди уже встигли отримати значні дози опромінення, що у подальшому могло призвести і призвело до значних порушень у здоров'ї людей.

Проголошення владою політики гласності відкрило можливості критикувати керівництво, у першу чергу на місцевому рівні. Але шлюзи уже були відкриті, і критика поширюється на вище партійне керівництво. Лунають гасла з вимогами багатопартійності, демократизації суспільства, зростає національна свідомість громадян. Особливо бурхливими стали події на Житомирщині з 1988 року, які дістали загальну назву «Житомирська весна». Великий резонанс викликали статті житомирської журналістки Алли Ярошинської з критикою дій місцевої влади. У відповідь на її переслідування піднялася суспільна хвиля захисту журналістки. Її масово (90%) підтримали люди, коли відбулися вибори до Верховної Ради СРСР вперше на альтернативній основі. Вона стала депутатом і продовжила активну діяльність. Завдяки її підтримці і депутатському захисту у Житомирі утворився 9 липня 1988 року «Громадянський фронт сприяння перебудові», який очолив журналіст Яків Зайко. До складу чільних діячів цієї організації входили: Алла Ярошинська, інженер Олександр Сугоняко, кандидат економічних наук Віталій Мельничук. Вони критикували монополію КППС, тоталітаризм як форму політичного режиму СРСР і виступали за проведення реформ, за демократизацію радянського суспільства, але не критикували політику русифікації українського народу, не вимагали незалежності України.

Поряд із цією політичною силою у квітні 1989 року з'явилася організація на міцній національній основі – Товариство української мови, яке очолив журналіст Святослав Васильчук. Воно об'єднало національно свідоме населення Житомира. На загальноукраїнському рівні відбувається підготовча робота до створення Народного Руху України за перебудову. У вересні 1989 року на Установчому з'їзді уже офіційно його утворили.

За прикладом прибалтійських республік, які зробили першими Ланцюг єдності під назвою «Балтійський шлях» 23 серпня 1989 року, Народний рух України 21 січня 1990 року організував «Живий ланцюг» на честь 71-ої річниці злуки ЗУНР і УНР.

Отже, зростає політична активність суспільства, лідери Громадянського фронту Яків Зайко, Олександр Сугоняко і Віталій Мельничук стали 4 березня 1990 році депутатами Верховної Ради УРСР, обраними вперше на альтернативній основі. Поступово набувають суспільної підтримки національно-патріотичні сили: після місцевих виборів у складі Житомирської міської ради утворилася більшість рухівців та їхніх прихильників. Завдяки їм стало можливим офіційно підняти 13 червня 1990 року над будинком Житомирської міської ради синьо-жовтий прапор. У Києві це зробили тільки через два місяці.

Але Київ став центром студентського виступу у жовтні 1990 року, який дістав назву «Революція на граніті». Частину їхніх вимог чинна влада виконала. Зокрема, усунула з посади голови уряду В. Масола, замінивши його на В. Фокіна.

Вимоги суспільства щодо запровадження багатопартійності досягли свого результату: 1990 року на основі Української Гельсінської Спілки утворилася перша альтернативна Українська Республіканська партія, яку очолив Левко Лук'яненко, а на обласному рівні – також колишній політв'язень, дисидент Василь Овсієнко.

В українському парламенті сформувалася національно-патріотична частина депутатів – Народна Рада, якій протистояла комуністична Група-239. Але завдяки ініціативним і наполегливим патріотичним депутатам вдавалося долати опір комуністичних депутатів. Прикладом цього стало проголошення 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України, яка була прийнята конституційною більшістю народних депутатів — 355 голосів «за» при чотирьох проти та одному, який утримався.

Декларація Верховної Рада УРСР проголошувала суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Документ став важливим кроком українського народу на шляху до самостійного політичного й економічного розвитку, засвідчив неминучість

розпаду комуністичної тоталітарної імперії. Прикладом для наслідування став вихід зі складу СРСР прибалтійських республік (11 березня – Литва, 4 травня – Латвія, 8 травня 1990 року Естонія).

Але з цим не хотіла погодитися і змиритися компартійна верхівка. Саме вона зробила спробу державного перевороту. Створення вечері 18 серпня 1991 року Державного комітету з надзвичайних ситуацій (ДКНС) налякало частину політично аморфного населення, але демократична та патріотична частина згуртувалася і заявила рішучий протест діям путчистів. Важливу роль зіграв депутатський корпус Житомирської міської ради на чолі з її керівником Віталієм Мельничуком: уже вранці виконком Житомирської міської ради прийняв рішення не виконувати наказів ДКНС, а по обіді того ж дня депутати також прийняли звернення із засудженням дій заколотників. Позиція житомирського депутатського активу, а також протестні виступи в інших містах стали одним із важливих чинників перемоги над путчистами. 21 серпня 1991 року вже було очевидним, що спроба державного перевороту провалилася.

Крах заколотників пришвидшив розпад СРСР. Народна Рада вимагала негайного проголошення незалежності України. Левко Лук'яненко написав текст документу під назвою «Акт відновлення незалежності України». Але комуністична більшість не хотіла голосувати за таку назву. Тому Народна Рада вимушена була піти на компроміс, і 24 серпня 1991 року Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України. Варто зауважити, що США досить критично поставилися до бажання України стати незалежною державою, очевидно, побоюючись за непевний подальший розвиток подій. Тому заявили, що підтримають тільки за умови, якщо за незалежність України проголосують не менше 70 % населення. Але результат референдуму перевищив усі сподівання.

Словник термінів

Боротьба з космополітизмом – політика радянської влади, яка була спрямована на переслідування єврейської творчої інтелігенції.

Верховна Рада – вищий законодавчий орган влади в Україні, український парламент.

Дисидент – людина, яка висловлює політичні погляди, які не збігаються із чинною ідеологією.

Народна Рада – національно-патріотична частина в українському парламенті.

Перебудова – політичний курс, запроваджений Михайлом Горбачовим і який був спрямований на контрольовану демократизацію суспільства, покращення професійних кадрів, гласність, критику і самокритику. Михайло Горбачов проголосив мету: шляхом перебудови суспільства «будувати соціалізм з людським обличчям».

Револуція на граніті – страйк студентів українських вишів із політичними вимогами восени 1990 року.

Шістдесятники – покоління письменників і митців, яке сформувалося в умовах політичної «відлиги», відносної політичної свободи.

РОЗДІЛ 11. УКРАЇНА У ЧАСИ ВІДНОВЛЕНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ *(Махорін Г.Л.)*

11.1. Суспільно-політичне життя незалежної України

Одразу після прийняття Акту проголошення незалежності України Верховна Рада приймає низку важливих законів: «Про громадянство України» (8 жовтня 1991 року), «Про державний кордон України» (14 листопада 1991 року).

1 грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі український народ підтримав Акт проголошення незалежності України абсолютною більшістю голосів (понад 90 %). Тоді ж обрали першим президентом України Леоніда Кравчука. Вже наступного дня незалежність України визнали Польща і Канада, а до кінця грудня – 68 держав. 6 грудня 1991 року Верховна Рада прийняла закон про створення Збройних Сил України.

У січні-лютому 1992 року незалежна Україна затвердила державні символи – музику гімну «Ще не вмерла Україна» (15 січня), синьо-жовтий прапор (28 січня), державний герб тризуб (19 лютого) та гімн «Ще не вмерла Україна». Розпочинається декомунізація назв вулиць у містах України, лунають вимоги провести люстрацію державних службовців, які перебували у складі КПРС. Утворилася незалежна Українська православна церква Київського патріархату.

24 вересня 1993 року Верховна Рада під тиском Народного Руху вирішує провести дострокові вибори і до Верховної Ради (27 березня), і президентські (26 червня). 1994 року після другого туру виборів новим президентом України став Леонід Кучма. Того ж року 5 грудня Україна підписала Будапештський меморандум. Його суть полягає у тому, що Україна відмовляється від ядерної зброї, а натомість безпекові гарантії надавали США, Великобританія і Росія. Як бачимо сьогодні, це було помилкове рішення України, тому що безпекові гарантії не спрацювали.

1995 року 31 серпня у космос запустили перший український супутник «Січ-1», розроблений у конструкторському бюро «Південне». 9 листопада 1995 року Україна стала повноправним членом Ради Європи. 28 червня 1996 року затверджено Конституцію України. Того ж 1996 року в Україні запроваджено національну валюту – гривню. 19 листопада 1997 року перший космонавт незалежної України Леонід Каденюк на кораблі NASA здійснив політ у космос.

31 жовтня – 14 листопада 1999 року відбулися чергові Президентські вибори у два тури: Леоніда Кучму обрали на другий термін. Але вже у лютому 2000 року розпочинається масова акція під гаслом «Україна без Кучми».

Разом з тим відзначимо, що, починаючи з 2000 року в Україні стало реально відчуватися економічне зростання. 23 червня 2001 року вперше за часів незалежності до України з візитом прибув Папа Римський Іван Павло II. Він провів богослужіння у Києві і Львові. (На честь десятиріччя з часу приїзду Папи Римського до України в Житомирі поставлено пам'ятник на Замковій горі). 2001 року в Україні зроблено перший перепис населення, в результаті якого було визначено кількість українських громадян – 48,4 мільйони осіб.

У вересні-жовтні 2003 року Росія вела недружні відносини з Україною, зазіхаючи на острів Тузла. Рішуча позиція України охолодила бажання північного сусіда. На щастя, вдалося врегулювати це питання без зброї.

22 листопада 2004 року розпочалася Помаранчева революція, яку називають початком реального становлення демократії у країні та формуванням нової свідомості громадян. Мільйони людей виступили проти фальсифікації виборів. Справедливість перемогла: 23 січня 2005 року наступним президентом України стає Віктор Ющенко. Він багато зробив для відновлення історичної правди. Завдяки системним дослідженням науковців Верховна рада України визнала Голодомор 1932-1933 років геноцидом українського народу.

Москва після невдалої для неї спроби захоплення Тузли перейшла до економічного шантажу, припиняючи на певний час постачання газу. Так починався кожен січень нового року.

2008 року світ охопила економічна криза, зокрема і Україну. 2009 рік для України розпочався «газовою війною» з Росією. Уже відчувалося, як росія намагається втримати силовими методами, газовим шантажем Україну у своїх лабетах. 19 січня голова уряду Ю. Тимошенко, щоби врегулювати газовий конфлікт, підписала кабальний договір на 10 років про купівлю газу у росії за надзвичайно високу на той час ціну. (Тільки 2017 року Стокгольмський арбітраж скасував цю несправедливу для України угоду).

7 лютого 2010 року Президентом України став проросійськи налаштований Віктор Янукович. За його президентства Верховна Рада 21 квітня 2010 року проголосувала за продовження терміну базування Чорноморського флоту РФ на території України на 25 років в обмін на знижку на газ для України. Як виявилось, це була міна уповільненої дії.

21 листопада 2013 року уряд України на саміті у Вільнюсі заявив, що країна не готова до підписання Угоди про Асоціацію є Євросоюзом. Це надзвичайно збурило українське суспільство, яке чекало і бажало вступу до Європейської спілки народів. Новий Майдан, який розпочався 24 листопада 2013 року дістав назву Революції Гідності і став свідченням нового етапу формування суспільної свідомості. Став прикладом згуртування морально здорових та інтелектуально повноцінних громадян української держави. 30 листопада відбувся силовий розгін Євромайдану. Дії силових органів розгнівали мільйони людей. Тепер Євромайдан набуває масового характеру і політичної гостроти, яка переросла у застосування зброї з боку чинної влади. 16 січня 2014 року український парламент з порушенням процедури голосування прийняв так звані «диктаторські закони». 22 січня на Майдані загинули Михайло Жизневський і Сергій Нігоян, важке поранення отримав Роман Сенік і через кілька днів помер.

18, 19 і 20 лютого 2014 року стали найтрагічнішими днями з початку Євромайдану. 18 лютого загинув народний депутат України 12 скликання, головний редактор часопису «Голос громадянина» Яків Зайко, який стояв у витоків «Житомирської весни». 20 лютого загинули наші земляки Сергій Кемський,, Олександр Балюк, Віктор Прохорчук.

22 лютого Віктор Янукович ганебно втік з України. Очолив нашу державу голова Верховної Ради України Олександр Турчинов.

23 лютого 2014 року росія ввела свої війська в Автономну республіку Крим. (Тільки 17 квітня путін офіційно визнав, що у Криму інтервенцію здійснювали російські війська). 16 березня 2014 року відбувся так званий референдум у Криму з порушення усіх чинних норм і під дулами автоматів російських загарбників. Його результати не визнала жодна країна, крім росії.

Наступним етапом стала експансія росії на південно-східну частину України. На жаль, протягом березня-квітня 2014 року центральна влада лише спостерігала за розвитком подій, а саме: як сепаратисти захоплювали управління і відділки УМВС та СБУ, а також зброю, яка зберігалася у їхніх приміщеннях. Таким чином було втрачено дорогоцінний час для придушення сепаратистського руху, військову підтримку якому активно надавала росія, у постійно наростаючих обсягах. Це зволікання в результаті призвело до зміцнення сил сепаратистів, до їхніх більш активних дій. І коли врешті вище командування Збройних сил України дозволило застосовувати зброю, розгорілася запекла боротьба з уже добре озброєними сепаратистами і російськими військами. У самому горнілі бойових дій опинилися воїни нашої 95-ої окремої аеромобільної бригади із Житомира. 2 травня загинув уродженець Коростишева 28-річний Сергій Панасюк, оператор протитанкового взводу 1-го аеромобільного десантного батальйону 95-тки. А 13 травні загинуло одразу восьмеро десантників із 95 ОАМБ (зокрема, Вадим Забродський, Віталій Дульчик, Олег Славіцький, Віталій Рудий, Сергій Хрущ, Олександр Якимов). Цього ж дня загинули також два наших земляки, військовослужбовці 26-ої Бердичівської артилерійської бригади Віктор

Верещак і Володимир Котвіцький. З кожним днем бої ставали все напруженішими і кровопролитними.

25 травня 2014 року на Президентських виборах переміг Петро Порошенко, який обіцяв швидко завершити війну.

У серпні 2014 року сталася Іловайська трагедія: росія гарантувала безпечний вихід з оточення українських підрозділів, але порушила обіцянку, розстрілявши 336 наших бійців, ще понад 400 були поранені, а 300 потрапили в полон. Переважно це були бійці добровольчих батальйонів.

5 вересня 2014 року Україна підписала Мінські угоди, які, як виявилось пізніше, зіграли погану роль для нашої держави у подальшому розвитку подій. Але з кожним днем українська армія ставала все сильнішою. Наші бійці мужньо захищали Донецький аеропорт. В історію військового мистецтва увійшов рейд 95 ОАМБ по тилах ворога. Ми звільнили значну територію на Донбасі, яку раніше захопив загарбник.

Лише 27 січня 2015 року Верховна Рада України визнала росію агресором, а самопроголошені «ДНР» і «ЛНР» терористичними організаціями.

З 1 січня 2016 року набрала чинності угода про зону вільної торгівлі між Україною і ЄС. Щоправда, це активізувало імпорту, а українські товари важко знаходили собі місце на європейському ринку.

24 лютого 2022 року росія здійснила широкомасштабний наступ на Україну. Це третій етап російсько-української війни. Генеральна Асамблея ООН 2 березня своєю резолюцією рішуче засудила агресію Росії. А міжнародний суд в Гаазі, який відбувся 16 березня 2022 року виніс рішення зобов'язати росію припинити загарбницькі дії щодо України. Загарбників зупинили, але запеклі бої тривають. Боротьба за незалежність України продовжується. Нас підтримує увесь цивілізований світ, допомагаючи у цій боротьбі.

11.2. Стан і розвиток української культури у незалежній Україні

Відновлення незалежності зняло усі політичні перешкоди для розвитку національної культури – залишилися ментальні перешкоди, сформовані тривалим впливом русифікації, політичних переслідувань і т.д. З'явився запит і потреба вивчення історії України, етнографії, фольклору українського народу. У шкільну програму було введено вивчення такого предмета як народознавство, збільшується кількість годин на вивчення історії України, української мови та літератури. У навчальній програмі з української літератури з'являються твори письменників «розстріляного відродження».

У науковій сфері також відбуваються значні зміни: створюються Інститут української археографії, Інститут української мови, Інститут народознавства. Активізуються наукові дослідження тем, які раніше були під забороною: про козацтво і українську шляхту, про голодомори, які вчиняла радянська влада, про масові репресії, переслідування дисидентів. Виходять у світ праці істориків Н. Полонсько-Василенко, Д. Дорошенка, Д. Яворницького та ін. Повертаються із забуття славні імена письменників митців та їхніх творів (Олеса Олеса, Олега Ольжича, Богдана Лепкого, Михайла Драй-Хмари, Миколи Зерова, Олександра Довженка, Опанаса Заливахи та ін.)

Музика і живопис також наповнюються українським звучанням і змістом. На увесь світ стали відомими твори художника Івана Марчука, композитора М. Скорика. Сучасне письменство представлене такими славними іменами як Ліна Костенко, Валерій Шевчук та ін.

Словник термінів

Газова війна – політико-економічний шантаж росії з метою спонукати Україну до політичних поступок.

Помаранчева революція – виступ суспільства за справедливість, за чесні вибори.

Революція гідності – виступ суспільства у підтримку європейського шляху України.

Референдум – всенародне опитування

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ
(з найдавніших часів до початку XXI ст.)

1млн-10 тис. рр. до н.е.	Палеоліт
10-6 тис. рр. до н.е.	Мезоліт
VI-IV тис. до н.е.	Неоліт
IV-II тис. до н.е.	Енеоліт. Трипільська культура.
кінець III-початок I тис. до н.е.	Бронзовий вік
IX ст. до н.е.	Початок залізного віку
VII(середина) ст. до н.е.	Поява скіфів у південноукраїнських степах
IV ст. до н.е.	Початок скіфської державності
VII-Vст. до н.е.	Грецька колонізація Причорномор'я
III ст. до н.е.- III ст. н.е.	Панування у Північному Причорномор'ї сарматських племен
Бл.77 р .н.е.	Згадка про слов'ян - вєнедів римського історика Плінія Старшого
II-III ст. н.е.	Поширення християнства в містах Північного Причорномор'я
IV – VII ст.	Розселення слов'ян. Утворення слов'янських родоплемінних союзів, перших державних утворень.
VI-IX ст.	Формування східнослов'янської держави Київська Русь.
860, бл. 863,866,874 рр.	Походи київських князів Аскольда і Діра на Візантію.
860-ті рр.	Просвітницька діяльність Кирила і Мефодія.
882-912 рр.	Князювання Олега, дружинника новгородського князя варяга Рюрика в Києві після вбивства Аскольда і Діра.
912-945 рр.	Князювання Ігоря.
941,944 рр.	Походи князя Ігоря на Візантію.
945-957 рр.	Правління княгині Ольги, дружини Ігоря.
957-972 рр.	Князювання Святослава Ігоровича.
980-1015 рр.	Князювання Володимира Святославовича.
988 рр.	Хрещення Русі князем Володимиром.
989-996 рр.	Будівництво Десятинної церкви у Києві.
1016,1036 рр.	Укладення зводу права «Руська Правда» Ярославом Мудрим.
1019-1054 рр.	Князювання Ярослава Мудрого.
1012-1037 рр.	Будівництво Софійського собору в Києві.

1037 р.	Заснування при Софійському соборі першої бібліотеки Русі.
1051 р.	Заснування Києво-Печерського монастиря.
1037-1050 рр.	Виголошення Іларіоном «Слова про закон і благодать» (богословсько-проповідницький твір)
1072 р.	Укладення «Правди Ярославовичів»
1097 р.	З'їзд князів у Любечі
1113 р.	Літописний звід Нестора «Повість минулих літ». Устав Володимира Мономаха
1113-1125 рр.	Князювання Володимира Мономаха
Бл. 1187-88 р.	Створення «Слова о полку Ігоревім»
1187 р.	Вперше у літописі згадується назва «Україна» стосовно південноруських земель.
1199 р.	Об'єднання волинським князем Романом Мстиславовичем Галицького та Волинського і утворення Галицько-Волинського князівства.
1199-1205 рр.	Князювання Романа Мстиславовича
Бл. 1201-1264 рр.	Роки життя князя Данила Галицького (правив у Галицько-Волинському князівстві з 1238 по 1264 рр.)
1238 р.	Розгром військом Данила Галицького хрестоносців під Дорогочином.
1239 р.	Захоплення татаро-монголами Переяславського та Чернігівського князівств.
1240 р., 6 грудня	Захоплення Києва татаро-монголами
1241р.	Вторгнення татаро-монголів у Галицько-Волинське князівство.
1323 р.	Зайняття Великим князівством Литовським Берестейської та Дорогочинської земель.
1325-1340 рр.	Князювання Юрія II (Болеслава Тройденевича) – останнього галицько-волинського князя
1340-1377 рр.	Князювання Любарта Гедиміновича на Волині
1345-1377 рр.	Князювання великого князя Ольгерда в Литві
1362 р.	Розгром великим князем литовським Ольгердом татаро-монголів на р. Сині Води. Кінець татаро-монгольського іґа на українських землях. Зайняття Литвою Київщини і Поділля.
1375р.	Створення Галицької католицької митрополії. Початок експансії католицизму на українські землі.
1377-1434 рр.	Князювання Ягайла Ольгердовича (з 1386 р. – польський король).
1385 р.	Кревська унія Литви і Польщі.
1387 р.	Остаточне загарбання Галичини Польщею.

1410 р., 15 липня	Грюнвальдська битва.
1413 р.	Городельська унія Литви і Польщі.
1392-1430 рр.	Князювання великого князя Вітовта у Литві.
1447 р.	Перший напад кримського хана на Україну.
1471 р.	Ліквідація Київського князівства.
1492 р.	Перша згадка про українських козаків.
1490-1492 рр.	Повстання Мухи в Галичині.
Бл. 1525-1583 рр.	Роки життя Івана Федорова-українського першодрукаря.
1526-1608 рр.	Роки життя Костянтина Острозького – засновника Острозької академії.
1555-1556 рр.	Заснування Запорозької Січі на о. Мала Хортиця Д. Вишневецьким (Байдою).
1556-1561 рр.	Переклад українською мовою Євангелія («Пересопницьке Євангеліє»).
1569 р.	Люблінська унія Польщі і Литви. Утворення Речі Посполитої.
1596-1647рр.	Петро Могила – митрополит київський (з 1634) засновник Києво-Могилянської колегії (1632 р.)
1591-1593 рр.	Козацьке повстання під проводом К. Косинського.
1594-1596 рр.	Козацьке повстання на чолі з С. Наливайком.
Бл. 1595-1657 рр.	Роки життя Богдана Зиновія Хмельницького-гетьмана України (1648-1657 рр.)
1596 р.	Берестейська церковна унія.
1616-1622 рр.	Гетьманування Петра Конашевича Сагайдачного.
1621 р.	Битва під Хотиним.
1625 р.	Козацько-селянське повстання Марка Жмайла. Куруківська угода.
1630 р.	Козацько-селянське повстання Трясила (Тараса Федоровича).
1635 р.	Повстання Івана Сулими. Зруйнування фортеці Кодак.
1637 – 1638 рр.	Козацько-селянське повстання Павла Бута, Д. Гуні, Карпа Скидана, Якова Острянина.
1648-1657 рр.	Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького.
1648, травень, вересень	Перемоги козацького війська над поляками під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями.
1649 р., серпень	Розгром польського війська під Зборовом. Зборівська угода.
1651 р.	Поразка козацького війська в битві під Берестечком. Білоцерківський договір.
1652 р.	Розгром польської армії військами Б.Хмельницького під Батогом.

1653 р., жовтень	Битва під Жванцем. Рішення Земського собору у Москві взяти Україну під високу «царську руку».
1654р., 8 січня	Переяславська рада
1654 р, березень	Березневі статті. Політичний та правовий статус України в складі російської держави.
1657, 27 липня	Смерть Б. Хмельницького. Обрання гетьманом Юрія Хмельницького.
1657, жовтень – 1659 рр.	Гетьманування Івана Виговського.
1658 р.	Гадяцький договір Івана Виговського з Польщею.
1659 р.	Битва під Конотопом.
1659-1663 рр.	Гетьманування Ю. Хмельницького.
1659 р.	Переяславські статті Ю. Хмельницького.
1660 р.	Слободищенський трактат – угода Ю Хмельницького з Польщею.
1661 р.	Відкриття університету у Львові.
1663-1668 рр.	Гетьманування І. Брюховецького на Лівобережній Україні.
1664 р.	Батурицькі статті Івана Брюховецького
1665-1665 рр.	Гетьманування П.Тетері на Правобережні України
1665 р.	Московські статті Івана Брюховецького.
1665-1676 рр.	Гетьманування П. Дорошенка.
1667 р.	Андрусівське перемир'я між росією і Польщею. Поділ України на Лівобережну (у складі росії) та Правобережну (у складі Польщі).
1668-1672 рр.	Гетьманування Д. Многогрішного.
1669, березень	Глухівські статті. Обмеження автономії України.
1672 – 1687 рр.	Гетьманування І. Самойловича на Лівобережній Україні.
1674 р.	Перше видання «Синопису» - нарису історії України.
1677-1681 рр.	Російсько – турецька війна за Правобережну Україну.
1677,1678 р.	Чигиринські походи турків на Правобережну Україну.
1681 р.	Бахчисарайський договір між росією, Туреччиною і Кримським ханством.
1685 р.	Підпорядкування Київської митрополії московському патріарху.
1686 р.	«Вічний мир» між росією і Польщею.
1687-1709 рр.	Гетьманування І. Мазепи. Коломацькі статті.
1708, жовтень	Перехід І. Мазепи на бік Карла XII.

1708, 2 листопада	Зруйнування російськими військами О. Меньшикова гетьманської столиці м. Батурина.
1708-1722 рр.	Гетьманство І. Скоропадського.
1709 р.	Зруйнування російською армією Чортомлицької Січі.
1709, 27 червня (8 липня)	Полтавська битва.
1709, 2 жовтня	Смерть гетьмана І Мазепи в Бендерах
1710, квітень	Обрання гетьманом України П. Орлика в Бендерах. Ухвалення Конституції («Пакти прав і вольностей Війська Запорозького»).
1711 р.	Заснування Олешківської Січі.
1722-1727 рр.	Існування Малоросійської колегії.
1722-1724 рр.	П. Полуботок – наказний гетьман Лівобережної України.
1722-1794 рр.	Роки життя Г. Сковороди.
1727-1734 рр.	Гетьманування Д. Апостола.
1734-1750 рр.	«Правління гетьманського уряду».
1743 р.	Заснування Нової Січі на р. Підпільній.
1750-1764 рр.	Гетьманування К. Розумовського.
1762-1775 рр.	Існування Нової Січі.
1764 р.	Ліквідація Гетьманщини.
1764- 1786 рр.	Існування другої Малоросійської колегії.
1768 р.	Коліївщина – гайдамацьке повстання на Правобережній Україні.
1772 р.	Перший поділ Польщі. Приєднання Східної Білорусі до росії та Галичини до Австрії.
1774 р.	Загарбання Австрією Буковини.
1775 р.	Ліквідація росією Запорізької Січі.
1775-1828 р.	Існування Задунайської Січі.
1781 р.	Ліквідація полкового адміністративного поділу на Лівобережжі.
1783 р.	Приєднання Кримського ханства до росії. Царський указ про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні.
1783 р.	Заснування Севастополя.
1788 р.	Утворення Чорноморського козацького війська.
1793 р.	Другий поділ Польщі. Включення Правобережної України до складу росії.
1795 р.	Третій поділ Польщі. До складу росії відійшли Західна Волинь, Західна Білорусь, Литва і Курляндія.
1805 р.	Відкриття Харківського університету.

1809-1852рр.	Роки життя М. Гоголя.
1812-1835 рр.	Селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармалюка.
1813-1873 рр.	Роки життя С. Гулака-Артемовського – автора першої української опери «Запорожець за Дунаєм».
1814-1861 рр.	Роки життя Т. Шевченка.
1825,29 грудня – 1826, 3 січня	Повстання Чернігівського полку (Південного товариства декабристів)
1828 р.	Повернення запорозьких козаків з Туреччини. Утворення Азовського війська.
1834, 15 липня	Відкриття Київського університету св. Володимира.
1837 р.	Видання «Руською трійцею» літературного альманаху «Русалка Дністрова».
1845, грудень-1847, березень	Діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
1846 р.	Видання в москві «Історії русів».
1848 р.	Виникнення першої української політичної організації – «Головної Руської Ради» у Львові. Ліквідація кріпосного права в Східній Галичині і Буковині.
1851 р.	Розпуск «Головної Руської ради».
1856 – 1916 рр.	Роки життя І. Франка.
1861, січень-1862 р.	Видання в Петербурзі щомісячного громадсько-політичного і літературного журналу «Основа» українською мовою.
1864-1913 рр.	Роки життя М. Коцюбинського.
1865 р.	Заснування товариства «Просвіта» у Львові.
1873 р.	Заснування літературного товариства ім. Т. Шевченка у Львові.
1875 р.	Заснування Чернівецького університету.
1876 р.	Підписання Олександром II Емського указу, який забороняв видавати та ввозити з-за кордону літературу українською мовою.
1880-1951 рр.	Роки життя В. Винниченка.
1885 р.	Заснування Народної ради у Львові.
1890 р.	Утворення Русько-української радикальної партії в Галичині.
1900, 29 січня	У Харкові створено Революційну українську партію (РУП), першу політичну партію в Наддніпрянській Україні.
1901, 11 січня	Опубліковано розпорядження царського уряду про віддання в солдати 183 студентів Київського університету за участь у революційному русі.

1902, березень-квітень	У Полтавській та Харківській губерніях відбулися масові антипоміщицькі виступи селян. Після їх придушення власті притягнули до суду понад тисячу селян.
1902, червень–серпень	У Східній Галичині пройшли масові (100 тис. учасників) антипоміщицькі виступи селян
1902	Відбувся I з'їзд Револуційної української партії, на якому обрані керівні органи – Центральний, Закордонний та Редакційний комітети на чолі з Д. Антоновичем, В.Винниченком. Є.Голіцинським.
1902	У Чернігові відкрито перший в Україні музей українських старожитностей ім. В.Тарнавського.
1904, лютий–травень	У містах України відбулися масові антивоєнні демонстрації з протестом проти російсько-японської війни з вимогами повалення самодержавства.
1904, грудень	Група членів РУП вийшла з партії і утворила Українську соціал-демократичну спілку як автономну частину РСДРП. До Тимчасового комітету спілки увійшли М.Меленевський, П.Канівець, М.Ткаченко.
1904	Композитор М.Лисенко створив у Києві музично-драматичну школу – перший в Україні театральний навчальний заклад.
1905-1907	Перша російська революція, яка охопила й українські землі
1905, січень	Пройшли масові політичні демонстрації та страйки робітників Києва, Харкова, Катеринослава, Житомира, Чернівців та інших міст, а також робітничих селищ з протестом проти розстрілу властями 9 січня 1905 р. робітників у Петербурзі.
1905, січень–березень	У губерніях України відбулися масові селянські виступи.
1905, 14-25 червня	на панцернику «Князь Потемкин-Таврический» відбулося повстання, яке перекинулося на інші кораблі Чорноморського флоту, охопивши дві тисячі матросів. Після придушення повстання

	понад 100 матросів було притягнуто до суду, кілька з них страчено.
1905	У Східній Україні на заводах і фабриках виникли перші профспілки.
1905, 6 серпня	Опубліковано урядовий маніфест про створення в росії Державної думи. Своім маніфестом від 17 жовтня 1905 року Микола II надав їй законодавчих функцій. До Думи, що працювала з 27 квітня по 8 липня 1906 р., було обрано 102 депутати від українських губерній, 44 з них увійшли до української парламентської громади. (голова – І. Шраг)
1905, вересень–грудень	В Україні розгорнувся могутній селянський рух. Кількість селянських виступів сягнула 1900.
1905, 7 жовтня	Почався Всеросійський жовтневий політичний страйк, у якому взяло участь понад 20 тис. робітників України
1905, жовтень–листопад	У містах і робітничих селищах України утворилися ради робітничих депутатів (у жовтні – в Києві, Катеринославі; у листопаді – в Єнакієвому, Миколаєві, Одесі).
1905, грудень	Відбулися збройні виступи робітників Дебальцевого, Олександрівська, Катеринослава, Харкова, Горлівки.
1905, 12 грудня	На II з'їзді Револьюційної української партії, який відбувся в Києві, вона перейменована на Українську соціал-демократичну робітничу партію.
1905, 31 грудня	У Києві розпочалося видання газети «Громадська думка» – однієї з перших україномовних демократичних газет на території Східної України.
1907, січень	На мешканців Галичини поширено виборче право, унаслідок чого до австрійського парламенту обрано 21 депутата-українця
1907	М. Садовський створив у Києві перший стаціонарний український театр.
1907	Здійснено перше повне видання творів Т. Шевченка (за ред. В. Доманицького).

1907-1909	У Києві побачило світ перше видання чотиритомної праці Б. Грінченка «Словарь української мови».
1908, 9 квітня	У Станіславі створено Головний січовий комітет (голова – К. Трильовський, генеральний секретар – І. Чупрей).
1908, травень	Царський уряд відхилив законопроект, запропонований 37 депутатами Думи, про дозвіл викладання українською мовою у початкових школах на територіях з «малоруським населенням».
1908	У Києві створено Товариство українських поступовців (ТУП).
1911, 1 вересня	У Києві есер Д. Богров здійснив замах на прем'єр-міністра Росії реформатора П. Столипіна, який 5 вересня помер. Його поховано у Києві.
1911, 4 вересня	У Києві відбулося освячення пам'ятника княгині Ользі (автор – І. Кавалерідзе). Знищений у 1923 р., відновлений у 1996 р.
1912, грудень	У Львові відбувся з'їзд делегатів від «Січей», на якому засновано Український січовий союз
1913, 23 лютого	1912, В Україні вперше відзначався Міжнародний жіночий день.
1913	У Державній думі росії пройшли дебати, присвячені проблемам української мови, що викликало сплеск публікацій на цю тему в пресі.
1913	У Києві збудовані перші багатомоторні літаки-гіганти «Русский витязь», «Илья Муромец», чим започаткована традиція, яка продовжується і донині.
1914, 25-26 лютого	В Україні пройшли масові демонстрації та політичні страйки протестів проти заборони царським урядом святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка.
1914, 1 березня	П. Нестеров здійснив перший авіапереліт на велику відстань за маршрутом Київ - Одеса.

1914, 18 березня	У Львові засновано українське військове товариство «Січові стрільці» (голова – В. Старосольський).
1914, 19 липня	1914 , Німеччина оголосила війну Росії. Почалася Перша світова війна.
1914, 31 липня	Царський уряд видав указ про заборону друкування видань українською мовою.
1914, 2 серпня	У Львові за участю представників українських політичних партій Галичини створено Головну українську раду з метою побудови самостійної України (голова – К. Левицький).
1914, 4 серпня	У Львові створено Союз визволення України на чолі з В. Дорошенком та О. Скоропис-Йолтуховським, який виступив за державну самостійність України, поразку Росії у війні, підтримку у війні центральних держав на чолі з Німеччиною. З 5 жовтня 1914 р. мав друкований орган «Вісник Союзу визволення України».
1914, серпень-вересень	У Галичині на основі постанови Головної української ради почалася організація військових і формування українського легіону Січових стрільців, до якого було зараховано 2500 добровольців
1914, 18 серпня - 21 вересня	Відбулася Галицька битва військ росії та Австро-Угорщини, почалося захоплення російськими військами Східної Галичини.
1914, 22 серпня	Російські війська зайняли Львів, який до 21 червня 1915 р. перебував під їхньою владою
1914, вересень	Російські власті заборонили на західноукраїнських землях видання українських газет і журналів, діяльність просвіт та інших громадських і культурних національних організацій, товариств.
1914–1916	У Петербурзі видана перша двотомна енциклопедія українознавства під назвою «Украинский народ в его прошлом и настоящем».
1915, квітень – серпень	Горлицький прорив німецьких військ. Російські війська залишили територію Галичини.
1916, травень	1916 , Л. Курбас створив у Києві «Молодіжний театр».
1916, 22 травня - 31 липня	1916 , Брусилівський прорив, російські війська здійснили наступ на Південно-Західному фронті і зайняли Південну Галичину й Буковину.

1917, 27 лютого	1917 , У Росії перемогла Лютнева революція, повалено самодержавство.
1917, 2-9 березня	У Харкові, Києві, Катеринославі, Кременчуці, Олександрівську, Юзівці, Макіївці, Севастополі, Полтаві, Миколаєві, Одесі, Херсоні, Вінниці, Луганську, Житомирі виникли ради робітничих депутатів.
1917, 4 березня	У Києві з представників українських громадських організацій створено Центральну Раду (М. Грушевський, Д. Антонович, В. Науменко, Д. Дорошенко), яка перетворилася на головний чинник української революції.
1917, 19 березня	У Києві відбулися маніфестація та мітинг українських громадсько-політичних сил за участю 100 тис. осіб, які висловилися за автономію України.
1917, 25 березня	У Києві вийшов перший номер газети «Нова рада», друкованого органу Центральної Ради (головний редактор – А. Ніковський).
1917, 25-26 березня	У Києві відбувся з'їзд Товариства українських поступовців, яке було перейменовано у Союз автономістів-федералістів (голова – С. Єфремов). 3 червня створено Українську партію соціалістів-федералістів.
1917, 4-5 квітня	У Києві відбувся установчий з'їзд партії соціалістів- революціонерів, який визнав необхідним негайне втілення в життя широкої національно-територіальної автономії, здійснення ідеї федеративної демократичної республіки.
1917, 4-6 квітня	У Києві відбулася конференція Української соціал-демократичної робітничої партії, яка висловилася за автономію України.
1917, 23-27 квітня	У Києві відбувся обласний з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Південно-Західного краю, який обговорив поточний момент, завдання рад, тактику в робітничому питанні тощо.
1917, 25 квітня - 6 травня	У Харкові відбувся перший обласний з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну, який після обговорення поточного моменту обрав обласний виконавчий комітет рад.
1917, 7-21 травня	У Кам'янці-Подільському відбувся I з'їзд представників армій Південно-Західного фронту.

1917, 16-21 травня	У Петрограді відбулися переговори між українською делегацією на чолі з В. Винниченком та представниками Тимчасового уряду, які негативно поставилися до вимог автономії України.
1917, 28 травня - 2 червня	У Києві відбувся I Всеукраїнський селянський з'їзд, який обговорив актуальні проблеми поточного моменту, підтримав Центральну Раду. 2200 делегатів обрали ЦК Української селянської спілки на чолі з М. Ковалевським, Українську раду селянських депутатів із 133 осіб, яка у повному складі була включена до Центральної Ради.
1917, 10 червня	У Києві на заключному засіданні II Українського військового з'їзду В. Винниченко оголосив текст 1-го Універсалу Центральної Ради. В ньому сформульована вимога до Тимчасового уряду про надання Україні національно- територіальної автономії.
1917, 15 червня	Центральна Рада створила Генеральний Секретаріат Ради в складі дев'яти осіб — перший український уряд, який очолив В. Винниченко.
1917, 29 червня	У Лубнах Полтавської губернії відбувся Установчий з'їзд Української демократично-хліборобської партії, який висловився за суверенітет українського народу, збереження приватної власності як основ господарювання.
1917, 29–30 червня	У Києві відбулися переговори між Центральною Радою та делегацією Тимчасового уряду в складі у міністрів: О. Керенського, М. Некрасова, М. Терещенка, І. Церетелі. За підсумками переговорів видано 2-й Універсал Центральної Ради.
1917, 11-14 липня	У Києві відбувся Всеукраїнський робітничий з'їзд який висловився за автономію України, підтримав Центральну Раду та обрав Всеукраїнську раду робітничих депутатів із 100 осіб, яка увійшла у повному складі до Центральної Ради.
1917, 28-30 серпня	У Києві відбувся обласний з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів Південно-Західного краю, який обговорив поточний момент та обрав Тимчасовий обласний виконавчий комітет рад регіону.
1917, 8-15 вересня	За ініціативою Центральної Ради в Києві відбувся з'їзд представників народів і областей, які прагнуть до перебудови Росії на федеративних засадах (відомий ще як з'їзд поневолених народів). У роботі

	з'їзду взяли участь 85 делегатів (українці, білоруси, молдавани, литовці, естонці, грузини, євреї, татари, поляки та ін.). З'їзд висловився за федеративний устрій росії. Він створив Раду народів, яку очолив М. Грушевський.
1917, 3-6 жовтня	У Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд вільного козацтва, учасники якого (200 осіб) затвердили статут організації, обрали Генеральну раду на чолі з генералом П. Скоропадським
1917, 6-12 жовтня	У Харкові відбувся обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну.
1917, 25 жовтня	Одержавши повідомлення про перемогу в Петрограді збройного повстання, Центральна Рада спільно з іншими організаціями та політичними партіями створила ревком з охорони революції.
1917, 29-31 жовтня	У Києві спалахнуло кероване більшовиками повстання робітників та солдатів під гаслом встановлення радянської влади.
1917, 7 листопада	Центральна Рада прийняла 3-й універсал, яким проголосила створення Української Народної Республіки, чим було зроблено важливий крок до незалежності України. Універсал проголосив ліквідацію поміщицького землеволодіння, встановлення 8-годинного робочого дня, державний контроль на підприємствах.
1917, 9 листопада	У Києві відбулося святкування дня проголошення Української Народної Республіки (мітинг, молебень, військовий парад).
1917, 18-24 листопада	У Бердичеві відбувся II Надзвичайний з'їзд Південно-Західного фронту.
1917, 23 листопада	Генеральний Секретаріат Центральної Ради прийняв рішення про об'єднання двох фронтів (Південно-Західного та Румунського) в один - Український і проголосив на ньому перемир'я.
1917, 3 грудня	Рада народних комісарів прийняла «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», який 5 грудня був відхилений Центральною Радою як безпідставний
1917, 4 - 6 грудня	У Києві відбувся з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України, який проголосив себе I Всеукраїнським з'їздом рад. Він засудив ультиматум РНК, ухвалив резолюцію на підтримку Центральної Ради.

1917, 11-12 грудня	У Харкові на протипагу Центральной Раді більшовики провели I Всеукраїнський з'їзд Рад. З'їзд 12 грудня проголосив Україну радянською республікою і створив вищий орган радянської влади в Україні – Всеукраїнський Центральный виконавчий комітет.
1917, 17 грудня	У Харкові утворений перший радянський уряд України – Народний Секретаріат - у складі 10 осіб
1917, 25 грудня	Почався загальний наступ радянських військ проти військ Центральної Ради.
1917, 27 грудня - 1918, лютий	Відбулися вибори до Українських Установчих зборів. У зв'язку з ускладненням політичного становища та бойкотом виборів з боку більшовиків вони пройшли лише в 7 з 13 виборчих округів
1917, 27-29 грудня	У Катеринославі відбулося збройне повстання робітників, яке завершилося встановленням у місті радянської влади.
1917, 29 грудня	До мирних переговорів, що почалися у Брест-Литовську 28 грудня, приєдналася делегація УНР на чолі з В. Голубовичем
1918, 22 січня	У Києві відбулося збройне повстання робітників проти Центральної Ради, яке було придушене українськими військами на чолі з С. Петлюрою.
1918, 26 січня	Радянські війська під командуванням М. Муравйова зайняли Київ, у місті почався червоний терор, жертвами якого стали кілька тисяч вояків УНР та мешканців міста
1918, 27 січня	Центральна Рада затвердила герб УНР у вигляді тризуба. У Брест-Литовську делегація УНР підписала мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією, за яким вони визнали УНР як самостійну державу.
1918, 29 січня	Під Кругами відбувся бій між частинами Центральної Ради та більшовицькими військами. У бою брали участь і 120 студентів та гімназистів Києва. 27 з них пізніше були поховані в Києві на Аскольдовій могилі.
1918, 19 лютого	Після звернення уряду УНР з проханням про допомогу в боротьбі з більшовиками почався наступ німецьких військ на Україні. У цей день німецькі війська з'єдналися з військами Центральної Ради у Новограді-Волинському.

1918, 1 березня	До Києва вступили німецькі війська й Армія УНР (Центральної Ради).
1918, 25 березня	Німеччина та Австро-Угорщина підписали Конвенцію про поділ території України на дві зони впливу – австрійську та німецьку.
3 лютого 1918 р	дати подано за новим стилем
1918, квітень	Представники УНР підписали економічний договір та угоди з Німеччиною та Австро-Угорщиною про організацію постачання хліба та інших продуктів центральним державам
1918, 29 квітня	Центральна рада ухвалила Конституцію УНР (Статут про державний устрій, права і вольності УНР). Територія України оголошувалася неподільною, регіонам (землям) надавалися права широкого самоврядування; реалізації суверенних прав українського народу повинна була слугувати така установа, як Всенародні збори України
1918, 29 квітня	– В Україні стався гетьманський переворот. На Всеукраїнському хліборобському з'їзді в Києві П. Скоропадський проголошений гетьманом України
1918, 30 квітня	П. Скоропадський звернувся з «Грамотою до всього українського народу», якою скасував постанови Центральної Ради і проголосив «Закон про тимчасовий державний устрій».
1918, 23 травня	Почалися російсько-українські мирні переговори за участю представників, які тривали до 7 жовтня 1918 р. і завершилися безрезультатно.
1918, 5-12 липня	У Москві відбувся I з'їзд Комуністичної партії(більшовиків) України, який утворив КІІ(б)У, обрав її ЦК. Секретарем ЦК обрано Г. П'ятакова.
1918, 16 жовтня	У Києві видано універсал гетьмана П. Скоропадського про відродження козацтва.
1918, 18 жовтня	У Західній Україні з представників української громадськості створено Українську Національну раду на чолі з Є.Петрушевичем.
1918, 3 листопада	У Чернівцях Буковинське народне віче проголосило возз'єднання Північної Буковини з Україною
1918, листопад	Румуни захопили Чернівці, поляки – Лемківщину, Посяння, Холмщину, Підляшшя.
1918, 13 листопада	На українських землях, що були під владою Австро-Угорщини, проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР), виконавчий орган якої – Державний секретаріат –

	очолив К. Левицький. На таємному засіданні у Києві Український Національний союз створив Директорію УНР на чолі з В. Винниченком. Прийнято рішення про збройне повстання проти гетьманської влади.
1918, 16 листопада	У Білій Церкві почалося очолюване Директорією УНР повстання проти гетьманського уряду, в якому взяли участь Січові стрільці під проводом Є. Коновальця.
1918, листопад	Почався наступ радянських військ на Україну
1918, 21 листопада	Польські війська захопили Львів. Органи влади ЗУНР залишили місто.
1918, 27 листопада	У Києві засновано Українську академію наук. Першим президентом УАН став видатний учений В. Вернадський.
1918, 28 листопада	Більшовики створили Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим, який своїм Маніфестом заявив про встановлення в Україні радянської влади.
1918, 14 грудня	П. Скоропадський зрікся влади і втік до Німеччини
1918, 18 грудня	Директорія УНР вступила до Києва
1918, 26 грудня	Директорія УНР сформувала Раду Народних Міністрів. Уряд очолив В. Чехівський.
1919, 6 січня.	Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив декрет про нову назву радянської держави - Українська Соціалістична Радянська Республіка (назва УСРР зберігалася до 1936 р.).
1919, 16 січня	Директорія оголосила війну РСФРР
1919, 21 січня	У Хусті Закарпатські всенародні збори прийняли рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною
1919, 22 січня	У Києві на Софійському майдані проголошено Акт злуки – возз'єднання двох українських держав – УНР і ЗУНР – у єдиній соборній Україні.
1919, 5 лютого	Київ зайняли радянські війська. Директорія УНР переїхали до Вінниці.
1919, лютий	Комуністичні групи та гуртки на конференції в Станіславі проголосили утворення Комуністичної партії Східної Галичини (з 1923 р. - Комуністична партія Західної України). ЦК партії очолив К. Саврич (Максимович).
1919, 4 березня	Оголошено декрет РНК УСРР про ліквідацію плати за навчання у школі.
1919, 6-10 березня	У Києві відбувся III Всеукраїнський з'їзд Рад, що прийняв Конституцію УСРР.

1919, 14 березня	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад затвердив Конституцію УСРР.
1919, 12 квітня	РНК УСРР прийняла постанову про хлібну розверстку, запровадження якої мало трагічні наслідки для українського селянства.
1919, квітень–червень	Війська Чехословаччини захопили Закарпатську Україну.
1919, квітень–червень.	Наддніпрянську Україну захопили білогвардійські війська Денікіна.
1919, травень	В Україні відбулися антибільшовицькі повстання під проводом М. Григор'єва, Зеленого.
1919, 1 червня	Укладено воєнно-політичний союз радянських республік РСФРР, УСРР, Білорусія, Латвія, Литва
1919, липень	Польські війська захопили Східну Галичину.
1919, 31 серпня	Денікінські війська захопили Київ.
1920, 22 квітня	Укладено Варшавський договір Директорії та уряду Польщі про спільний виступ проти радянської Росії, УНР відмовилася від західних областей на користь Польщі.
1920, 25 квітня	Початок наступу Армії УНР та польських військ на радянську Україну.
1920, 6 травня	Польські та українські війська вступили до Києва.
1920, травень	Леся Курбас створив у Києві Київський драматичний театр (Кийдрамте). – Сформовано останній склад уряду УНР на українських землях на чолі з В. Прокоповичем.
1920, 12 червня	Червона армія зайняла Київ.
1920, 21 вересня	РНК УСРР прийняла постанову про обов'язкове вивчення української мови в школах з неукраїнською мовою викладання.
1920, кінець жовтня - початок листопада	Контрнаступ радянського Південного фронту у Північній Таврії проти білогвардійських військ Врангеля. Крим було звільнено від білогвардійців.
1920	У Києві за ініціативою композитора К. Стеценка створено Державну українську капелу «Думка».
1920, листопад	1920 , На території Східної України між військами УНР та Червоною армією розгорнулися запеклі бої; 21 листопада армія УНР залишила Україну, перейшла на територію Польщі, де була інтернована в таборах.
1920, 28 грудня	1920 , У Москві підписано робітничо-селянський союзний договір між УСРР та РСФРР про військовий та господарський союз із взаємним визнанням суверенітету' та незалежності республік.

1921, 17 січня	1921 , У Відні українські емігранти створили Український вільний університет (з жовтня працював у Празі, з літа 1945 р. – у Мюнхені).
1921, 18 березня	У Ризі підписано мирний договір між Польщею з одного боку, РСФРР та УСРР – з другого, за яким Польща офіційно визнала УСРР.
1921, 8 травня	Закарпаття приєднано до Чехословаччини
1921, 30 серпня	РНК УСРР прийняла постанову про втілення в життя нової економічної політики.
1921, 11-21 жовтня	У Києві відбувся Всеукраїнський православний собор, на якому створено Українську автокефальну православну церкву, яку очолив митрополит В. Липківський.
1921, 4-29 листопада	1920 . Другий зимовий похід Армії УНР на чолі з Ю. Тютюнником на території радянської України.
1921, 23 листопада	У с. Базар радянські війська розстріляли захоплених у полон 359 бійців з армії Ю. Тютюнника.
1921, осінь – 1922, весна	1921 , У південних районах України був голод, викликаний посухою, розрухою господарства внаслідок війни і політики «воєнного комунізму».
1922, 2 січня	У Харкові створено комісію з електрифікації УСРР.
1922, квітень	У Харкові створено спілку селянських письменників України «Плуг».
1922, 22 листопада	1921 . У польському сеймі створено українську парламентську репрезентацію.
1922, 10-14 грудня	Відбувся VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який схвалив декларацію про об'єднання радянських республік.
1922, 30 грудня	Відбувся I з'їзд Рад СРСР за участю представників РСФРР, УСРР, БСРР, Закавказької федерації, де прийнято договір про утворення Радянського Союзу.
1923, 26 січня	У Харкові створено спілку пролетарських письменників «Гарт».
1923, 14 березня	Рада послів у Парижі прийняла рішення про приєднання Галичини до Польщі за умови надання їй автономних прав.
1923, 1 серпня	ВУЦВК та РНК УСРР на основі рішень VII конференції КП(б)У прийняли постанову про українізацію, що декларувала політику сприяння розвитку української мови та культури.
1924, березень	З еміграції повернувся в Україну М. Грушевський, який виїхав за кордон у 1919 р.

1924, 17 квітня	ВУЦВК прийняв постанову про боротьбу з дитячою безпритульністю
1924, 31 липня	Польський уряд заборонив використання української мови в державних установах Західної України.
1924, 20 серпня	РНК УСРР прийняв постанову про оголошення території навколо могили Т. Г. Шевченка у Каневі (Тарасова гора) державним заповідником.
1924, 16-18 вересня	У Південній Бессарабії в с. Татарбунари спалахнуло селянське повстання (Татарбунарське повстання) проти румунських окупантів. Після придушення повстання 500 його учасників віддані до суду.
1924, 12 жовтня	У складі УСРР утворено Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку.
1925	У Києві збудовано перший в СРСР пасажирський літак К-1.
1926, 25 травня	У Парижі емігрант з України С. Шварцбард вбив голову Директорії, Головного Отамана війська УНР С. Петлюру.
1926	У Києві створено Асоціацію художників Червоної України – творче об'єднання художників республіки.
1927	Па початку року в Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників, на якому створено Всеукраїнську спілку пролетарських письменників.
1927, 8 листопада	У Запоріжжі розпочалося будівництво велетня електрифікації – Дніпровської ГЕС (Дніпрогес). Будівництво завершено в березні 1932 р.
1928, 18 травня – 6 липня	У Москві відбувся «Шахтинський процес». Велика група старих фахівців Донбасу була засуджена «за контрреволюційну діяльність, шпигунство». Це був один з перших інспірованих властями процесів із сфальсифікованими висновками.
1928, 28 листопада	У Березовському районі Одеського округу створено для обслуговування колгоспів першу в Україні машинно-тракторну станцію ім. Т. Г. Шевченка.
1929, 27 січня - 3 лютого	У Відні відбувся I Конгрес українських націоналістів, на якому створено Організацію українських націоналістів (ОУН), провід якої очолив Є. Коновалець.

1929, 18 вересня	У Запоріжжі завод «Комунар» випустив перший в Радянському Союзі комбайн.
1930, 28-29 січня	Надзвичайний церковний собор Української автокефальної церкви, який відбувся в Києві, під тиском властей прийняв рішення про ліквідацію Української автокефальної православної церкви і Всеукраїнської церковної ради. Деяких церковних діячів, котрі не погоджувалися з цим рішенням, власті заарештували.
1930, 9 березня – 19 квітня	У Києві відбувся сфальсифікований судовий процес над великою групою української інтелігенції, яку звинувачували у створенні підпільної організації «Спілка визволення України». 45 учених, письменників, у тому числі віце-президент С. Єфремов, Всеукраїнської АН були засуджені на різні строки ув'язнення.
1931, лютий	Радянські власті заарештували велику групу колишніх політичних діячів УНР (В. Голубович, П. Христюк, М. Шраг та ін.). М. Грушевського було депортовано до Москви.
1931, жовтень	У Харкові став до ладу тракторний завод, який випустив перші в Україні трактори.
1931	Створено Українську студію хронікально-документальних фільмів.
1932, 10 жовтня	Став до ладу електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь».
1932, жовтень – 1933, квітень	Україну охопив масовий голод, викликаний політикою насильницької колективізації. Прямі людські втрати від голодомору перевищили 3,5 мли осіб (за деякими даними - 4,9 млн)
1933, 10 березня	На основі постанови РНК УСРР у Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську відновлено діяльність державних університетів (закриті 1920 р.).
1934, 10 червня	При НКВС УСРР створено Головне управління виправно-трудоих таборів (рос. - ГУЛАГ), через які пройшли мільйони ув'язнених.
1934, 24 червня	Вищі державні та партійні установи УСРР переїхали з Харкова до Києва, який знову став столицею УСРР.
1937, жовтень – 1938, листопад	«Великий терор» в Україні, жертвами якого стали мільйони людей.
1937, 25-30 січня	Відбувся Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд Рад, який схвалив нову Конституцію УРСР.

1938, 27 жовтня	На I з'їзді художників УРСР створена Спілка радянських художників.
1939, 23 серпня	У Москві міністри закордонних справ Німеччини та СРСР Й.Ріббентроп і В. Молотов підписали німецько-радянський пакт про ненапад. Таємний протокол, що додавався до нього, передбачав розподіл Європи на сфери інтересів цих країн. Західна Україна була віднесена до сфери інтересів Радянського Союзу.
1939, 1 вересня	Німеччина здійснила напад на Польщу. Німецька авіація завдала ударів по західноукраїнських містах: Львову, Тернополю, Луцьку. В цей день почалася Друга світова війна.
1939, 17 вересня	Війська Українського фронту (командуючий – С. Тимошенко) вступили на територію Західної України.
1939, 22 жовтня	Відбулися вибори до Народних зборів Західної України.
1939, 26-27 жовтня	У Львові відбулося засідання Народних зборів Західної України, які проголосили відновлення радянської влади в Західній Україні та висловились за возз'єднання з радянською Україною.
1939, 15 листопада	Позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Закон «Про входження Західної України до складу УРСР».
1939, грудень – 1940, липень	Сталися три хвилі масової депортації населення із Західної України до північних районів РРФСР. Було депортовано близько 800 тис. осіб.
1940, 28 червня	Румунія погодилася на передачу СРСР Південної Буковини і Бессарабії, щойно зайнятих радянськими військами. Ці території були включені до складу УРСР.
1941, 22 червня	Німеччина напала на Радянський Союз. У цей день Київ та інші міста УРСР зазнали бомбардувань.
1941, 30 червня	У Львові ОУН, очолювана С. Бандерою, оголосила «Акт проголошення Української держави». Уряд очолив Я. Стецько.
1941, 7 липня – 26 вересня	Оборона Києва військами Південно-Західного фронту.
1941, 5 липня	ЦК КП(б)У прийняв постанову про організацію партійного підпілля та партизанських загонів на окупованій території.

1941, 5 серпня – 16 жовтня	Оборона Одеси і Чорноморського флоту військами Південного фронту розпочали масові.
1941, 29-30 вересня	У Києві у Бабиному яру німецько-фашистські окупанти розстріляли мирних жителів міста (в основному євреїв), а також військовополонених. Всього там загинуло понад 150 тис. осіб.
1941, 30 жовтня – 1942, 4 липня	Оборона Севастополя військами Приморської армії та Чорноморського флоту.
1942, 13 лютого	Початок масового примусового вивезення населення України до Німеччини (вивезено 2 млн осіб).
1942, 22 липня	Захопленням м. Свердловська Ворошиловградської області німецькі війська завершили окупацію України.
1942, 14 листопада	Військові формування, створені ОУН, отримали назву Української повстанської армії. Восени 1943 р. запроваджено посаду Головнокомандуючого УПА, яку обійняв Р. Шухевич.
1942, 18 грудня	Звільненням с. Півнівка Міловського району Ворошиловградської області почалося визволення України від німецько-фашистських окупантів.
1943, 28 квітня	У Львові командування німецьких військ оголосило запис українців до дивізії СС «Галичина». Зараховано 12 тис. добровольців
1943	Рік масового визволення українських міст та сіл (23 серпня – Харків, 2 вересня – Суми, 8 вересня – Сталіно, 21 вересня – Чернігів, 23 вересня – Полтава, 14 жовтня – Запоріжжя, 25 жовтня – Дніпропетровськ, 6 листопада – Київ, 14 грудня – Черкаси, 31 грудня – Житомир).
1944, 18 травня	Здійснено суцільну депортацію кримсько-татарського населення з Криму у східні райони Радянського Союзу.
1944, 27-28 червня	Здійснено масове виселення з Криму болгар, вірмен, греків у східні райони СРСР.
1944, 18-22 липня	У бою під Бродами Червона армія розбила дивізію СС «Галичина».
1944, 9 вересня	Після двомісячних переговорів між урядом СРСР та Національним комітетом визволення Польщі підписано договір про переселення польських громадян української національності в Україну. На основі цього договору за два роки (осінь 1944 –

	осінь 1946 рр.) з Польщі в Україну виселено 483 тис. українців.
1944	Рік повного визволення України від окупантів (8 січня – Кіровоград, 2 лютого – Луцьк, Рівне, 13 березня – Херсон, 20 березня – Вінниця, 28 березня – Миколаїв, 29 березня – Чернівці, 10 квітня – Одеса, 13 квітня – Сімферополь, 15 квітня – Тернопіль, 27 липня – Львів, Станіслав, 6 серпня – Дрогобич, 27 жовтня – Ужгород).
1944, 28 жовтня	Радянські війська, звільнивши с. Лавочне Львівської області, завершили визволення території УРСР від окупантів.
1944, 26 листопада	З'їзд народних депутатів Закарпаття, який відбувся в м. Мукачевому, прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР.
1945, квітень	Потрапив під бомбардування авіації союзників і був поранений гетьман України в 1918 р. П. Скоропадський, який 26 квітня помер від ран. Похований у м. Меттен (Баварія).
1945, 26 квітня	У роботі конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско взяли участь представники УРСР, яка увійшла до складу Організації Об'єднаних Націй як країна-засновник.
1945, 8 травня	Підписано Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини.
1945, 26 червня	У Москві Чехословаччина підписала договір, за яким Закарпатська Україна відійшла до СРСР і стала частиною УРСР.
1945, 2 вересня	Підписано Акт про беззастережну капітуляцію Японії. Закінчення Другої Світової війни.
1946, березень	У Києві відбувся закритий судовий процес над представниками греко-католицького духовенства (Й. Сліпий та ін).
1946, 8-10 березня	Собор греко-католицької церкви у Львові під тиском властей скасував унію з Ватиканом і підпорядкував греко-католицьку церкву в Україні Російській православній церкві.
1947, 28 квітня - 31 липня	У Польщі проведено сумнозвісну операцію «Вісла», яка була апогеєм насильницької депортації громадян Польщі українського походження. Офіційна мета операції – «остаточно вирішити українську проблему в Польщі». Затри місяці депортовано 150 тис. осіб.

1947	УРСР стала членом міжнародних організацій: Європейської економічної комісії, Економічної та Соціальної рад ООН.
1948, 1 жовтня	Введено до ладу найпотужніший в Європі газопровід Дашава–Київ, чим покладено початок масовій газифікації населених пунктів України.
1950, 5 березня	У бою з підрозділами МВС загинув головний командир УПА Р. Шухевич (Т. Чупринка).
1950-1951	У Львові відбулися масові арешти органами КДБ викладачів і студентів вузів, яких звинувачували в антирадянській діяльності.
1951, травень	У Львові почав працювати автобусний завод, одне з найбільших підприємств у західному регіоні УРСР.
1951, 7 листопада	У Києві почав працювати перший в УРСР телевізійний центр.
1953, 5 листопада	У Києві завершено будівництво першого в світі суцільнозварного моста (через р. Дніпро), збудованого за проектом академіка Є. Патона.
1954, 19 лютого	Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР.
1954, 12 травня	УРСР стала членом ЮНЕСКО і Міжнародної організації Праці.
1955, 18 жовтня	У Херсонській області стала до ладу Каховська ГЕС.
1956, 5 лютого	У Ворошиловграді на паровозобудівному заводі збудовано перший в країні магістральний тепловоз «ТЗ- 3».
1956, лютий	У Ворошиловграді на металургійному заводі збудовано найбільшу в Європі 600-тисячну мартенівську піч.
1957, 27 червня	Став до ладу газопровід Шебелинка – Дніпропетровськ.
1957, 17 грудня	ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР прийняли спільну постанову про видання Української Радянської Енциклопедії.
1948-1951	В Інституті електротехніки АН УРСР (Київ) створено першу в Європі та СРСР електронно-обчислювальну машину (комп'ютер).
1958, 14 березня	В Інституті математики АН УРСР (м. Київ) розроблено універсальну обчислювальну машину «Київ».

1958, 6 липня	У Києві відкрито Республіканську виставку передового досвіду в народному господарстві УРСР.
1959, 15 жовтня	У Мюнхені агент КДБ СРСР Б. Сташинський убив провідника ОУН С. Бандеру.
1959, жовтень	У Дніпропетровській області на Новомосковському металургійному заводі, в найбільшому в Європі цеху з виробництва труб освоєно випуск труб великого діаметра.
1960, 2 лютого	В Україні введено в дію перший атомний реактор.
1960, 6 листопада	У Києві почав діяти перший в УРСР метрополітен.
1960, 2 грудня	У Кривому Розі на металургійному заводі стала до ладу найбільша в світі доменна піч «Криворізька-Комсомольська».
1960, 28 грудня	У Харкові на турбінному заводі виготовлено першу парову турбіну для атомних електростанцій.
1962, 11-15 серпня	В СРСР здійснено космічний політ за участю першого українського космонавта П. Поповича.
1962	Відбулися судові процеси над 20 членами Українського національного комітету (м. Львів), шість з них засуджено до страти.
1964, 29 травня	У Києві відкрився новий ботанічний сад, найбільший в Європі.
1965, серпень	В Україні пройшла хвиля арештів української інтелігенції, учасників дисидентського руху в Києві, Львові, Луцьку (брати М. і Б. Горині, В. Мороз, П. Заливаха, М. Осадчий, В. Чорновіл та ін.).
1965, 18 вересня	Постановою Ради Міністрів УРСР на острові Хортиця (м. Запоріжжя) засновано заповідник з історії українського козацтва.
1965, 30 грудня	У самвидаві вийшла праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», присвячена гострим національним проблемам України.
1966, листопад	В Україні почалося серійне виробництво найбільшого в світі літака «Антей» – АН-22 (конструктор — О. Антонов).
1966, грудень	У Києві завершено перше видання Української Радянської Енциклопедії в 17 томах.
1967, 1 березня	У Запоріжжі на заводі «Комунар» розпочався серійний випуск легкових автомобілів «Запорожець-966».
1972, 12 січня	В Україні заарештовано велику групу інтелігенції, яку було притягнуто до суду «за антирадянську

	діяльність» (Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, М. Осадчий, Л. Плющ та ін.). Учасники дисидентського руху ув'язнені на строк від 3 до 10 років.
1973	У Львові органи КДБ викрили підпільну молодіжну організацію «Український національний фронт». Заарештовано і віддано до суду 50 осіб.
1973	У Києві побачила світ видана українською та російською мовами за ініціативою академіка В. Глушкова перша в світі двотомна «Енциклопедія кібернетики».
1976, 17 липня	У Києві відкрито для відвідування Музей народної архітектури та побуту УРСР, в якому встановлено понад 150 споруд – пам'яток української архітектури XVI-XX ст. (засновано у 1969 р.)
1976, 9 листопада	У Києві засновано Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод у складі 10 осіб на чолі з М. Руденком (з 1988 р. – Українська Гельсінська група).
1978, 20 квітня	Позачергова сесія Верховної Ради УРСР схвалила нову Конституцію УРСР, яка проголосила УРСР «соціалістичною загальнонародною державою» і законодавчо закріпила роль Компартії як керівної і спрямовуючої сили суспільства.
1982, 28 травня	В Україні урочисто відзначено 1500-річчя Києва.
1983, 25 липня	Завершено будівництво трансконтинентального газопроводу Уренгой – Ужгород загальною довжиною 4451 км.
1985, 4 вересня	У Кучинському таборі помер видатний український поет і правозахисник В. Стус.
1985, грудень	Видавництво «Наукова думка» АН УРСР завершило видання «Історії Української РСР» у 8-ми томах, 10-ти книгах.
1986, 9 січня	Здійснив перший рейс найбільший у світі літак «Руслан», побудований у конструкторському бюро О. Антонова.
1986, 26 квітня	Сталася аварія на Чорнобильській атомній станції, внаслідок чого радіоактивної забрудненості зазнала територія, на якій в 2218 населених пунктах проживало 2,4 млн осіб. Від аварії постраждало 3,2 млн громадян УРСР, у тому числі 1,18 млн дітей. Збитки України від аварії становлять 120–130 млрд доларів.

1986, 31 серпня	Унаслідок аварії в Чорному морі затонуло пасажирське судно «Адмірал Нахімов». Більшість пасажирів загинула.
1988, червень–серпень	У республіці урочисто відзначено 1000-річчя хрещення Русі.
1989, 4 березня	У Києві відбулася установча конференція українського історико-просвітницького товариства «Меморіал». Головою товариства обрано Л. Танюка.
1989, 11 лютого	У Києві відбулися установчі збори Товариства української мови ім. Тараса Шевченка.
1989, 1 липня	У Києві проведено установчу конференцію Народного Руху за перебудову.
1989, 8-10 вересня	Відбувся установчий з'їзд Народного Руху України, який прийняв програму з підтримки принципів радикального оновлення суспільства. На цей час чисельність Руху досягла 280 тис. осіб. Головою Руху обраний І. Драч.
1989, 28 жовтня	Верховна Рада УРСР схвалила Закон «Про державний статус української мови».
1990	У Ленінграді відновлено діяльність Товариства ім. Тараса Шевченка, яке діяло тут у 1889-1917 рр.
1990, 18 березня	В Україні вперше за радянські часи проведено вибори до Верховної Ради УРСР на альтернативній основі. Демократичний блок України, в якому основною силою виступав Народний Рух України, отримав 1/4 частину мандатів.
1990, 8 квітня	У Києві засновано благодійницьку громадську організацію українсько-американського фонду «Відродження».
1990, 29-30 квітня	У Києві відбувся з'їзд Української Гельсінської спілки, на якому було оголошено про її саморозпуск і створення на її основі Української республіканської партії. Головою УРН обраний Л. Лук'яненко.
1990, 6 червня	У Верховній Раді УРСР створено парламентську опозицію – Народну раду, яку очолив акад. І. Юхновський.
1990, 5-6 червня	У Києві відбувся Перший собор Української автокефальної православної церкви.
1990, 16 липня	Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, якою проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її

	території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.
1990, 23 липня	Верховна Рада УРСР на альтернативній основі обрала Головою Верховної Ради Л. Кравчука
1990, 24 липня	За рішенням Президії Київської міської Ради народних депутатів над будинком Ради на Хрещатику о 19 годині піднято поруч з державним прапором УРСР національний синьо-жовтий прапор.
1990, 3 серпня	Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про економічну самостійність Української РСР».
1990, 2-17 жовтня	У Києві проведено акцію голодування великої групи студентів, які вимагали відставки Голови Ради Міністрів УРСР і задоволення ряду політичних вимог. Голодування закінчилося перемогою студентів.
1990, 16-17 жовтня	У Києві на VII з'їзді журналістів України створено незалежну Спілку журналістів України.
1990, 23 жовтня	Верховна Рада УРСР схвалила рішення про вилучення з Конституції УРСР шостої статті про керівну роль у суспільстві Комуністичної партії.
1990, 24 жовтня	Верховна Рада УРСР затвердила комісію для розробки Конституції України.
1991, 12 лютого	Верховна Рада УРСР ухвалила постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.
1991, 17 квітня	Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні».
1991, 24 серпня	поворотна дата в історії України: в цей день позачергова сесія Верховної Ради УРСР прийняла історичний Акт про державну незалежність України, який відкрив новий етап в історії країни.
1991, 30 серпня	Президія Верховної Ради України прийняла Указ про заборону діяльності Комуністичної партії України.
1991, 4 вересня	У Києві над будинком Верховної Ради України піднято національний синьо-жовтий прапор.
1991, 24 жовтня	Верховна Рада України схвалила заяву про без'ядерний статус України.
1991, 1 листопада	Верховна Рада України прийняла Декларацію прав національностей України.
1991, 1 грудня	Проведення всеукраїнського референдуму та вибори Президента України. В ході референдуму

	90,3 відсотка його учасників висловилися за незалежний шлях розвитку України. Першим Президентом незалежної України на альтернативній основі обрано Л. Кравчука
1991, 5 грудня	Верховна Рада України прийняла постанову-звернення «До парламентів і народів світу», в якій заявила, що договір 1922 р. про утворення СРСР республікою денонсовано.
1991, 7-8 грудня	У Біловезькій Пущі (Білорусь) відбулася зустріч державних керівників України, Білорусі, Російської Федерації, на якій було ухвалено рішення про припинення існування СРСР. Україна, як один з ініціаторів створення на терені колишнього Союзу РСР Співдружності Незалежних Держав, підписала у Мінську відповідну угоду.
1992, 15 січня	Верховна Рада України затвердила Державний гімн. Ним став гімн «Ще не вмерла Україна», створений у 1862 р. поетом П. Чубинським (музика М. Вербицького).
1992, 28 січня	Верховна Рада України затвердила державний прапор України у вигляді двоколірного полотнища, верхня частина якого синя, нижня – жовта.
1992, 29 січня	Міністерство юстиції України зареєструвало Всеукраїнське товариство «Просвіта ім. Т. Г. Шевченка» (голова – П. Мовчан).
1992, 19 лютого	Верховна Рада України затвердила малий герб держави у вигляді 'тризуба, який уперше використовувався на монетах ще за часів князювання Володимира Святославича. Від часів УНР цей герб був символом національного відродження України.
1992, 4 березня	Верховна Рада України прийняла закон «Про приватизацію майна державних підприємств».
1992, 10 березня	Україну прийнято до Північноатлантичної Ради співробітництва.
1992, 14 липня	Україна подала заяву про вступ до Ради Європи.
1992, 21-24 серпня	У Києві відбувся Всесвітній форум українців.
1993, 29 березня	У Києві відбувся I Всеукраїнський з'їзд промислових підприємців.
1993, 19 червня	У Донецьку відбувся з'їзд Компартії України, на якому оголошено про відновлення діяльності партії.
1993, 2 липня	У Києві відбувся I Всеукраїнський збір Конгресу українських націоналістів. Головою проводу КУН

	обрано Я. Стецько, яка і раніше очолювала цю організацію. З істотними поправками і доповненнями було ухвалено програму і статут КУН.
1994, 18 травня	Головою Верховної Ради України обрано О. Мороза.
1994, 10 липня	У другому турі виборів Президентом України обрано Л. Кучму.
1994, 20 вересня	Верховна Рада України затвердила новий склад комісії з опрацювання проекту нової Конституції України в кількості 40 осіб. Комісію на правах співголів очолили Президент України Л. Кучма та Голова Верховної Ради України О. Мороз.
1995, 31 жовтня	Рішенням Верховної Ради Україна приєдналася до Ради Європи. Враховуючи Рекомендацію Парламентської Асамблеї та запрошення Комітету міністрів Ради Європи, Україна стала повноправним членом Ради Європи.
1996, 28 червня	Верховна Рада України прийняла Конституцію України, яка юридично оформила нові політичні, економічні та духовні реалії в українському суспільстві, що склалися внаслідок створення суверенної Української держави.
1996, 1 вересня	В Україні запроваджена нова національна валюта – гривня
1997	Підписано договір про дружбу з російською федерацією та хартію про співробітництво з НАТО
1997, 19 листопада	Стартував американський космічний корабель «Колумбія», у складі міжнародного екіпажу якого був перший космонавт незалежної України Л. Каденюк. Після 16 діб польоту і успішного виконання програми екіпаж благополучно повернувся на Землю.
1998, 29 березня	Відбулися чергові вибори до Верховної Ради України. Вперше 50 відсотків складу парламенту обрано за списками від 30 політичних партій та блоків на основі пропорційного представництва.
1998, квітень	У Києві відбулося офіційне відкриття Монетного двору Національного банку України (першу продукцію він дав у листопаді 1997 р.). В урочистій церемонії його відкриття взяли участь вищі посадові особи держави, іноземні гості. Востаннє монети виготовлялися у нас за часів Київської Русі

1998, 27 серпня	Президент України Л. Кучма підписав Указ «Про встановлення відзнаки Президента України «Герой України». Нею відзначатимуться громадяни України за здійснення визначного особистого геройського вчинку, трудового подвигу.
1998, 20 вересня	Україна відзначила 1100-річчя від дня заснування Галича, колишньої столиці могутньої держави – Галицько-Волинського князівства. Свято проводилося під егідою ЮНЕСКО.
1998, листопад	Указом Президента України в державі встановлено День пам'яті жертв голодомору, який відзначатиметься щорічно у четверту суботу листопада. Від голоду 1921-1922 р. та 1946-1947 рр., голодомору 1932- 1933 рр. в Україні загинуло близько 15 мли осіб.
1999, 25 березня	В автомобільній катастрофі загинув відомий політичний діяч, народний депутат, голова Народного руху України В. Чорновіл.
1999, 14 листопада	Відбувся другий тур виборів Президента України. Більшістю голосів громадян України (56,23 відсотка) на цю посаду переобрано Л. Кучму. З 28 212 484 виборців, які взяли участь у голосуванні, за нього віддали голоси 15 870 722 особи.
2000, січень	У Верховній Раді України утворилася більшість. Головою Верховної Ради обрано І. Плюща.
2000, 22 лютого	В Україні відмінено смертну кару. В цей день Верховна Рада України більшістю голосів скасувала положення про смертну кару в Кримінальному, Кримінально- процесуальному та Виправно-трудовому кодексах, а також ратифікувала Протокол № 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1983 р., що стосується скасування смертної кари.
2000, 24 липня	Ця дата проголошена Днем національного прапора України. 10 років тому над будинком Київської Ради піднято національний синьо-жовтий прапор. Ця подія, яка сталася через тиждень після ухвалення Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет України, символізувала вступ країни на новий шлях розвитку.
2001	Папа Римський Іван Павло II відвідав перший раз Україну.
2002	Вибори до парламенту і перемога «Нашої України».

2004, листопад-грудень	Президентські вибори. Помаранчева революція і перемога В. Ющенка.
2005, 22 січня	Інавгурація Президента України - нова сторінка демократичної України.
2006, січень	Вступила в дію конституційна реформа.
2006, березень	Вибори до Верховної ради України.
2008	Вступ України до Світової організації торгівлі.
2010, січень-лютий	Вибори Президента України. Президентом обраний В. Янукович.
2012, 8 червня-1 липня	Проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи з футболу.
2013, 21 листопада – лютий 2014 р.	Революція Гідності.
2014, 20 лютого – початок квітня	Окупація Криму російськими військами, дестабілізація обстановки в східних і південних областях України.
2014, 7 березня	Святкування 200-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка.
2014, 21 березня	Підписання політичної частини Угоди Про Асоціацію України в ЄС.
2014, 25 травня	Президентом України обрано П. Порошенка.
2017, червень	Ухвалено безвізовий режим з державами ЄС.
2019, 21 квітня	Президентом України обрано В. Зеленського
2022, 24 лютого	Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Бойко О.Д. Історія України: підручник. 7-е вид. К.: ВЦ «Академія», 2018. 720 с.
2. Висоцький, О. Ю. Історія української культури / О. Ю. Висоцький; М-во освіти і науки України, Нац. металург. акад. України. – Дніпропетровськ: НМетАУ, 2009. – 126 с.
3. Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М. Литвина. К.: Знання-Прес, 2006. 460 с.
4. Історія української культури: Навч. посіб. / О. Ю. Павлова, Т. Ф. Мельничук, В. Грищенко; за ред. О. Ю. Павлової. К.: Центр учбової літератури, 2012. 408 с.
5. Литвин В.М. Історія України: підручник. К., Вид-во «Наукова думка» НАН України, 2011. 839 с.
6. Історія української культури: Навч. посіб. / О. Ю. Павлова, Т. Ф. Мельничук, І. В. Грищенко; за ред. О. Ю. Павлової. - К.: Центр учбової літератури, 2012. 408 с.
7. Історія і культура України: електрон. підручник. / В. В. Іваненко, Г.Г. Кривчик. Д.: ДНУ ім. Олесья Гончара, 2016. 206 с.
8. Історія та культура України: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
9. Історія української культури: Підручник / В. А. Качкан, О. Б. Величко, Н. М. Божко та ін. 4-е видання. К.: Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Медицина», 2021. 368 с.
10. Лазарович М.В. Історія України: навчальний посібник. К., 2013. 685 с.
11. Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО / кол. авт. О. Каліновська, О. Криштопа та ін. Харків: КСД, 2016. 512 с.
12. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд. Харків, 2010. 592 с.
13. Світлична В.В. Історія України: Навч. посібн. 6-те вид., випр. і ДОП. К.: Каравела, 2012. 384 с.
14. Суліменко О.Г., Сініцький А.Ц., Мельничук І.А. Історія України: навч.-метод. посіб. Житомир, 2014. 418 с.
15. Хома І.Я., Сова А.О., Мина Ж.В. Історія української культури: Навчальний посібник. Львів: Видавництво «Львівської політехніки». 2012. 356 с.
16. Шейко В. М., Тишевська К. Г. Історія української культури: Навч. посіб. К.: Кондор, 2010. 264 с.

Додаткова література

1. Воронянський О.В. Історія України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Харків, 2005. 544с.
2. Видатні постаті в історії України IX-XIX ст. Короткі біографічні нариси.

- Історичні та художні портрети: довід. вид. / Кер. авт. кол. В.І.Гусєв. К.: Вища шк., 2002. 359 с.
3. Довідник з Історії України (А - Я). / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. К.: Генеза, 2001. 1136 с.
 4. Ісакова Н.П., Кропивко О.М., Паламарчук Н.І. Історія України в схемах і таблицях. К., 2005. 204 с.
 5. Історія та культура України: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. Проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
 6. Історія української культури: Курс лекцій / Л. В. Анучина, О. В. Бурлака, О. А. Лисенко та ін. - Х.: Вид-во «ФІНН», 2010. 408 с.
 7. Історія України. Документи. Матеріали/Уклад., комент. В.Короля. К., 2001. 446 с.
 8. Лановик Б., Лазарович А. Історія України. К.: Знання-Прес, 2006. 598 с.
 9. Литвин В.М, Мордвінцев В.М, Слюсаренко А.Г. Історія України. К.: Знання-Прес, 2002. 669 с.
 10. Новий довідник: Історія України. /Крупчан С., Крупчан Т., Скопненко О., Іванюк О. К., 2005. 736 с.
 11. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Критика, 2006. 584 с.